

ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΣΣΩΝ

ΒΕΡΑ ΖΑΣΟΥΛΙΤΣ
ΟΛΓΑ ΛΙΟΥΜΠΑΤΟΒΙΤΣ
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΒΑΛΣΚΑΓΙΑ

Μετάφραση από τα ιταλικά:
Φίλιππας Κυρίτσος

στον σύντροφο Ορέστη Λ.

Η παρούσα έκδοση κυκλοφόρησε τον Μάρτιο του 2016 στην Αθήνα,
από το Ταμείο Αλληλεγγύης φυλακισμένων και διωκόμενων Αγωνιστών

Για επικοινωνία: tameio@espiv.net

ΛΙΓΑ ΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ

Η έκδοση του παρόντος βιβλίου γίνεται από το Ταμείο αλληλεγγύης φυλακισμένων και διωκόμενων αγωνιστών στα πλαίσια της διάδοσης των ιστορικών εμπειριών των πρωταγωνιστών του ρωσικού μηδενισμού. Αναφέρεται σε ένα σημαντικό κομμάτι που έχει παραληφθεί από τις ιστορικές πηγές: τις γυναίκες που συμμετείχαν στο ρωσικό επαναστατικό κίνημα κατά τον 19ο αιώνα. Είναι τα απομνημονεύματα τριών επαναστατριών που παρά τις απαγορεύσεις που υπήρχαν για τις γυναίκες εκείνη την εποχή, κατάφεραν να βρεθούν στη δίνη των γεγονότων, να διαμορφώσουν τις συνθήκες μέσα στις οποίες άνθισε ο ρωσικός τερορισμός, να αφήσουν την παρακαταθήκη τους για το μέλλον και να αναδείξουν ισότιμα τον ρόλο τους μέσα στο ρωσικό μηδενιστικό ναροντικό κίνημα. Οι γυναίκες αυτές αφιέρωσαν τη ζωή τους στο όνομα της επανάστασης και της απελευθέρωσης του λαού, στάθηκαν σαν βράχοι και αντιστάθηκαν στο κύμα καταστολής, στις φυλακίσεις και στις εξορίες. Και αν ξεχάστηκαν από το νήμα της ιστορίας, οι αφηγήσεις τους έρχονται να σπάσουν τη λήθη και να αναδείξουν την καθοριστική τους πορεία στον δρόμο προς την ελευθερία.

Η έκδοση αυτή αναμφισβήτητα αποτελεί ένα ιστορικό τεκμήριο που λείπει από την ελληνική βιβλιογραφία. Περιέχει αρχικά το εισαγωγικό σημείωμα της ιταλίδας μεταφράστριας της πρώτης έκδοσης που παρουσιάζει, με τα δικά της μάτια, αυτές τις αφηγήσεις. Η μετάφραση από τα ιταλικά και το ύφος είναι του Φίλιππα Κυρίτση, ο οποίος έκανε μια εξαιρετική δουλειά φέρνοντας στο φως ένα τέτοιο ντοκουμέντο. Η επιμέλεια του βιβλίου, ο πρόλογος και οι βιογραφίες των τριών επαναστατριών έγιναν από το Ταμείο Αλληλεγγύης των Φυλακισμένων και Διωκόμενων Αγωνιστών. Οι σημειώσεις, οι τονισμοί και τα πλάγια γράμματα είναι της ιταλίδας μεταφράστριας, εκτός από τα σημεία που υπάρχουν οι σημειώσεις των επιμελητών.

Ευχαριστούμε τον Φίλιππα Κυρίτση για την προσφορά του, όσους/όσες βοήθησαν ώστε να τυπωθεί αυτό το βιβλίο, καθώς επίσης και αυτούς/αυτές που θα εκτιμήσουν την αξία ενός τέτοιου ντοκουμέντου.

Ταμείο Αλληλεγγύης Φυλακισμένων και Διωκόμενων αγωνιστών

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η ιστορία της ρωσικής τρομοκρατίας, μπορεί να πει κανείς ότι, περιορίζεται χρονικά σε λίγο παραπάνω από μια δεκαετία, το χρονικό διάστημα που εκτείνεται από την απόπειρα του Καρακόζωφ στα 1866 μέχρι το 1881, χρονιά κατά την οποία ο τσάρος Αλέξανδρος ο Β΄ πέφτει χτυπημένος από την Ναρόντναγια Βόλια. Μια περίοδος σύντομη σε σχέση με την μακρόχρονη κυοφορία του ρωσικού επαναστατικού κινήματος, που άρχισε με την εξέγερση των Δεκεμβριστών το 1825. Μια περίοδος ακόμα πιο σύντομη, αν σκεφτεί κανείς, ότι από αυτήν την περίοδο λίγα μόνο ήταν τα χρόνια που ήταν αφιερωμένα στην τρομοκρατική δράση στην πραγματικότητα, ανάμεσα στο 1866 και στο 1881, στη Ρωσία έλαβε χώρα ένας ασυνήθιστος πολιτικός αναβρασμός που οδήγησε τους αγωνιστές –στην πλειοψηφία τους φοιτητές και διανοούμενους– σε δραστηριότητες, όπως η μελέτη, η συζήτηση και η προπαγάνδα σοσιαλιστικών ιδεών, η ίδρυση συλλόγων, σχολών, περιοδευόντων πανεπιστημίων, συνεταιρισμών, τεχνικών εργαστηρίων. Οργανωνόντουσαν παράνομες ομάδες, μυστικά κέντρα συνωμοσιών, παράνομα τυπογραφεία, αλλά επίσης γινόταν προσεχτική εκμετάλλευση και εκείνων των σπάνιων ιχνών νομιμότητας, που η δεσποτική κυβέρνηση του τσάρου πρόσφερε, ιδίως από διανοούμενους που διέθεταν την ετοιμότητα και τη διορατικότητα που χρειαζόταν, για να καταφέρνουν να περνάνε τα κείμενά τους μέσα από τα δίχτυα της αυστηρής λογοκρισίας και να μεταμορφώνουν σχολές και κοινωνικά κέντρα σε χώρους προπαγάνδας και ζύμωσης. Ακριβώς στα μέσα αυτής της περιόδου έλαβε χώρα, μεταξύ των άλλων, το κίνημα της «καθόδου στον λαό», κατά τη διάρκεια του οποίου εκατοντάδες, ίσως και χιλιάδες, νέοι βγήκαν στην ύπαιθρο και γυρνούσαν στις επαρχίες και στα χωριά για να διαδώσουν τον σοσιαλισμό. Ενώ στις πόλεις οργανωνόντουσαν διαδηλώσεις και απεργίες και παγιωνόντουσαν οι πρώτες επαφές με μια εργατική τάξη που πέρναγε στη φάση του οργανωμένου κινήματος.

Από αυτήν την πολύμορφη ποιοτική δραστηριότητα υπάρχουν ελάχιστα ίχνη στις αναμνήσεις των τρομοκρατισσών που δημοσιεύονται εδώ μόνο κάποιος υπαινιγμός, ή κάποια σύντομη ματιά, που αφήνει να διαφανούν από απόσταση χρόνια πυρετώδους δράσης, κατά τα οποία εναλλασσότουσαν χωρίς ανάπαυλα, πολιτική δουλειά και τρομοκρατικές απόπειρες, δίκες, εξορίες, αποδράσεις, επιτυχείς διελεύσεις των συνόρων, κοινωνική δουλειά, μελέτη, έκδοση παράνομων εντύπων. Αυτό είναι εύκολο να εξηγηθεί, μια που στη μνήμη μένουν

περισσότερο χαραγμένες οι στιγμές κατά τις οποίες η ένταση και ο κίνδυνος ήταν στο αποκορύφωμα, παρά εκείνες που ήταν αφιερωμένες στην υπομονετική εργασία της καθημερινής προπαγάνδας, που σίγουρα είναι βραχυπρόθεσμα λιγότερο καρποφόρα και η οποία, συν τοις άλλοις, ικανοποιούσε λιγότερο εκείνη την ανάγκη της απόλυτης αφοσίωσης και εκείνη τη θέληση για θυσία που εμπνυχώνανε τους Ρώσους επαναστάτες της δεκαετίας του 1870. Όμως, η άλλη αυτή πλευρά δεν πρέπει να ξεχνιέται από αυτόν που διαβάζει αυτό το βιβλίο, αν μη τι άλλο, γιατί από αυτήν προερχόταν η τρομοκρατία και σ' αυτήν ξαναγυρνούσε, είτε αφού είχε υποστεί την φυσική φθορά, είτε αφού είχε χάσει πάνω στο ικρίωμα ή στα στρατόπεδα της εξορίας το μεγαλύτερο μέρος των υποστηρικτών της. Εξάλλου, το υπόγειο πολιτικό και πολιτιστικό κίνημα, που έδωσε τόση ζωντάνια στο κίνημα του ναροντικισμού μέχρι τη δεκαετία του '80, ήταν αυτό που ταρακούνησε τη λιμνάζουσα ρωσική κοινωνία και έφερε στο φως την καθυστέρηση και την αθλιότητα του κόσμου. Πολύ γρήγορα η βιομηχανική ανάπτυξη και η καθιέρωση του μαρξισμού, σαν κυρίαρχης πολιτικής ιδεολογίας, θα καθιστούσαν απαρχαιωμένο το ναροντικίστικο όραμα ενός κοινοτικού σοσιαλισμού που γεννιέται από τη γεωργική ομπστσίνα, αλλά θα οδηγούσαν και στην απώλεια μεγάλο μέρος της πολιτιστικής του κληρονομιάς, στα πλαίσια της οποίας η έρευνα, η παρατήρηση και η μελέτη της ζωής και της κουλτούρας του λαού διαπλεκόντουσαν στενά με τον πολιτικό αγώνα.

Η Βέρα Ζασούλιτς, η Όλγα Λιουμπάτοβιτς και η Ελισάβετ Κοβάλσκαγια δεν είναι παρά μερικές από τις δεκάδες των γυναικών που, ακριβώς εκείνα τα χρόνια, αναδύθηκαν στο ρωσικό πολιτικό σκηνικό, ριγμένες στον αγώνα με μια θέληση, μιαν αφοσίωση και ένα πνεύμα θυσίας που σίγουρα δεν ήταν κατώτερα από των συντρόφων τους. Και πίσω από αυτές, πολλές ακόμα γυναίκες μη-πρωταγωνίστριες, συντρόφισσες επαναστατών, θύματα συνήθως μιας ζωής φθοράς, αδελφές και φίλες, που μόνο γι' αυτό παρασύρθηκαν από την καταστολή. Όμως, σε όλες τους – όπως προκύπτει καθαρά από αυτές τις αναμνήσεις και από ενθυμήματα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας – ενεργοποιούνταν, ίσως σε διαφορετικό βαθμό, μια διπλή εξέγερση, πολιτική και προσωπική ενάντια στον δεσποτισμό της κυβέρνησης και επίσης ενάντια στην οικογένεια και τη μοίρα, για την οποία τις προόριζε το περιβάλλον. Ίσως γι' αυτό στα γραπτά τους, περισσότερο απ' ότι συμβαίνει με τις αναμνήσεις των ανδρών επαναστατών, είναι προσεκτικές απέναντι στις μορφές, στις χειρονομίες, στις συμπεριφορές, απέναντι στη ζωή των συγκεκριμένων προσώπων, απέναντι στην ικανότητά τους να επικοινωνούν και να

βοηθούν. Γι' αυτές η φιλία, η στοργή και οι διαπροσωπικές σχέσεις δεν έχουν λιγότερη σημασία από τις ιδέες και τις συζητήσεις, που ωστόσο γέμιζαν τις μέρες της παρανομίας τους, και από την απόστασή τους μέσα στο χρόνο φαίνεται αντιθέτως να γίνονται, καθώς γράφουν, πιο ανάγλυφες. Αναδύεται έτσι ένας, κατά μεγάλο μέρος άγνωστος, πίνακας της εποχής, μέσα στον οποίο οι πρωταγωνιστές είναι τοποθετημένοι στα πλαίσια της καθημερινής τους συμπεριφοράς, με τις αποχρώσεις των λόγων τους και των χειρονομιών τους. Όταν γράφει, παραδείγματος χάριν, η Βέρα Ζασούλιτς για τις συναντήσεις της με τον Νετσάγιεφ προσθέτει νέα στοιχεία στην ανακατασκευή που έχουν κάνει οι ιστορικοί, εκείνων των καταχθόνιων συμβάντων που συνδέονται με εκείνη την παράνομη οργάνωση-φάντασμα που τιτλοφορείται Ναρόντναγια Ρασπράβα ή τουλάχιστον επιβεβαιώνει, από μια διαφορετική οπτική γωνία, αυτό που μπορεί να συμπεράνει κανείς από την ανάγνωση εκείνου του ανελέητου και φανατικού ντοκουμέντου που αποτελεί «Η κατήχηση του επαναστάτη».

Οι αναγνώστριες και οι αναγνώστες θα μπορέσουν από μόνοι τους να κρίνουν το κατά πόσο αυτές οι αναμνήσεις απηχούν ζητήματα και προβλήματα ακόμα επίκαιρα. Η απόσταση ενός αιώνα σίγουρα δεν είναι ασήμαντη και η ιστορία της τρομοκρατίας κάτω από την τσαρική απολυταρχία έχει λίγα κοινά με τη σύγχρονη στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες. Αν, τουλάχιστον, θέλει κανείς να λάβει υπ' όψη του τις συγκεκριμένες υλικές συνθήκες, μέσα στις οποίες αναπτυσσότουσαν εκείνες οι τάσεις, και όχι μόνο τις ιδέες και τις επεξεργασμένες θεωρίες στον κλειστό χώρο των παράνομων ομάδων ή τα προσωπικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά των πρωταγωνιστών. Ακόμα και κάτω από την οπτική γωνία της γυναικείας απελευθέρωσης αυτά τα γραπτά αποκαλύπτουν την απόσταση. Αυτές οι γυναίκες τρομοκράτισσες είναι ίσως «χειραφετημένες» με την πιο ολοκληρωμένη έννοια του όρου, όμως το σύμπαν τους παραμένει κυριαρχημένο από τον άντρα και περιστρέφεται γύρω από τον άντρα, είτε είναι ο αγαπημένος σύντροφος, όπως για τη Λιουμπάτοβιτς ο Μορόζωφ, είτε ο πραγματικός ήρωας, όπως για την ίδια ο Κραβτσίνσκυ, τολμηρός και συναρπαστικός άνθρωπος των γραμμάτων και αγωνιστής, καθώς επίσης και περιποιητικός φίλος, ή ακόμη ο αρνητικός κι όμως πάντα μαγευτικός ήρωας, όπως ο Νετσάγιεφ. Και όσο κι αν είναι γυναίκες ευαίσθητες και γενναιόδωρα περιποιητικές και προστατευτικές, αυτές έχουν απομακρύνει με τον πιο μαγευτικό τρόπο τα προβλήματα του φύλου και της φυσικής συμβίωσης με τους άνδρες, με τους οποίους εντούτοις μοιράζονται μακριές ημέρες

και νύχτες στα κρυφά καταλύματα. Δύσκολα μπορεί να φανταστεί κανείς μια πιο σεμνή και διανυγή αφήγηση της ζωής των Ρώσων τρομοκρατών της δεκαετίας του '70.

Τα κείμενα της Βέρας Ζασούλιτς είναι αποσπάσματα των απομνημονευμάτων που εκδόθηκαν στη Μόσχα το 1931, όμως γράφτηκαν προηγούμενα σε διάφορες περιόδους. Το κείμενο της Όλγας Λιουμπάτοβιτς (1853-1917) αποτελεί μέρος των απομνημονευμάτων της «Το κοντινό και το μακρινό», που γράφτηκαν μεταξύ του 1895 και του 1906 και δημοσιεύτηκαν εκείνη τη χρονιά στην επιθεώρηση «Byloe». Η αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Κοβάλσκαγια (1849 ή 1851-1943) γράφτηκε από αυτήν για την εγκυκλοπαίδεια Γκρανάτ, που εκδόθηκε στη Μόσχα το 1916.

Γι' αυτόν που θα ήθελε να γνωρίσει το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου, κατά την οποία εκτυλίσσονται τα γεγονότα που περιγράφονται εδώ, εκτός από τα βιβλία που παρατίθενται στις σημειώσεις, προτείνουμε:

F. Venturi, *il populismo russo*, Einaudi 1972, τόμοι 3

M.N.Pokrovskij, *Russia in world history*, Ed. Riuniti 1970

H.Seton Watson, *Storia dell'impero russo*, Einaudi 1971

A.Herzen, *il passato e i pensieri*, Mondadori 1970

A.Herzen, *Breve storia dei russi*, Longanesi 1970

G.Porter, *Donne in rivolta nella Russia zarista*, Feltrinelli 1977

H.M.Εντσενσμπέργκερ, *Politica e terrore*, Savelli 1978

Maria Clara Nečaev

ΒΕΡΑ ΖΑΣΟΥΛΙΤΣ

ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΗΤΑ

Καλοκαίρι 1909

Μου είχαν εμπιστευτεί να μεταφράσω ένα μυθιστόρημα του Γουέλς. Μια που είχα εγκαταλείψει εδώ και αρκετό καιρό το διάβασμα των Αγγλικών, για να εξασκηθώ είχα αγοράσει, εκτός από το κείμενο για μετάφραση, μερικά έργα του ίδιου συγγραφέα και τα είχα κουβαλήσει πίσω στο καταφύγιό μου, το αγρόκτημα του Γκριέκοβο. Ήμουν καθισμένη στη σκαλίτσα, καθώς έπεφτε η νύχτα, και διάβαζα τη «Χρονομηχανή». Ο ήλιος είχε ήδη δύσει από αρκετή ώρα πίσω από το δασάκι και εγώ δεν κατάφερα πια να διακρίνω τις λέξεις. Άφησα το βιβλίο μου, κάθισα στη μηχανή και έφυγα δραπετευόντας στο παρελθόν. Όχι το πρόσφατο παρελθόν, αυτό στερείται ενδιαφέροντος, πιο μακριά... πιο μακριά μέσα στον χρόνο... υψώνονται δάση καταπράσινα, πυκνά... να 'μαι στο Μπιακόλοβο... Έτσι, σ' ένα ανοιγοκλείσιμο του ματιού, η μηχανή με μετέφερε από την Τούλα στη διοικητική περιφέρεια του Γκγιάτσκ, στο σπίτι ενός γαιοκτήμονα, πριν από πενήντα χρόνια, στην εποχή που η παλιά κατοικία βρισκόταν ακόμα στη θέση της (επισκευάστηκε ακριβώς την παραμονή της απελευθέρωσης των χωρικών). Γύρω μου το Μπιακόλοβο μιας εποχής, με τα χρώματά του, τους θορύβους του, τους κατοίκους του: Η Μιμμίνα, τα παιδάκια, οι γάτες, τα σκυλιά... Η μνήμη μου για τα ονόματα υπήρξε πάντα πολύ αδύναμη, αλλά θυμάμαι ακόμα και θα θυμάμαι πάντα, το όνομα καθενός από τα πάρα πολλά σκυλιά που είχαμε...

* * * * *

Η Μιμμίνα μεγάλωσε σ' ένα ορφανοτροφείο ακριβώς στις αρχές του αιώνα. Φαίνεται την είχαν αφήσει εκεί από τη γέννησή της, δεδομένου ότι δεν ήξερε τίποτα για την οικογένειά της. Είχε περάσει όλη τη ζωή της στα πλούσια σπίτια των άλλων μεγαλώνοντας παιδιά. Εγώ υπήρξα το πρώτο παιδί, του οποίου την εκπαίδευση της εμπιστεύτηκαν ολοκληρωτικά και του οποίου η ύπαρξη στο Μπιακόλοβο εξαρτιόταν πλήρως από αυτή. Όταν γεννήθηκα, αυτή ζούσε ήδη στο Μπιακόλοβο δέκα-δώδεκα χρόνια και είχε μεγαλώσει τις θείες μου και το θείο μου. Όταν πέθανε ο πατέρας

τους –η μάνα είχε ήδη πεθάνει αρκετό καιρό πριν– η μεγαλύτερη από τις θείες ήταν είκοσι χρονών, η μικρότερη δεκατεσσάρων και ο θείος δεκάξι. Η Μιμμίνα ήταν απαραίτητη, την επιζητούσε η ζωή του σπιτιού, και η παρουσία της προϋπέθετε την παρουσία ενός μωρού για να το μεγαλώσει. Η εκπαίδευση της Λούλας, της μικρότερης θείας, κόντευε να τελειώσει και η Μιμμίνα δεν μπορούσε να μείνει χωρίς δουλειά. Έτσι έγινε και έκανα εγώ την εμφάνισή μου στο Μπιακόλοβο και η Μιμμίνα ανέλαβε τη φροντίδα μου, κατά τα φαινόμενα, με ενθουσιασμό.

Οι πρώτες μου αναμνήσεις ανάγονται σε μια περίοδο πολύ παλιά. Και όμως, δεν θυμάμαι τη στιγμή που έμαθα να διαβάζω και να γράφω τα ρωσικά και τα γαλλικά. Αισθάνομαι ότι ήμουν πάντα σε θέση να καταλαβαίνω τα γαλλικά. Διηγούντουσαν ότι η Μιμμίνα ήταν αυτή που κατάφερε και με δίδαξε όλα αυτά, καθώς και μερικά ποιήματα και κάποιες προσευχές, όταν ήμουν μόνο τριών χρονών.

Το μαστίγιο δεν το χρησιμοποιούσαν ποτέ στο Μπιακόλοβο. Δεν άκουσα ποτέ να μαστιγώθηκε κανείς. Κατά γενική ομολογία, εγώ τότε ήμουν πολύ χαριτωμένη και πολύ διασκεδαστική και μόνο καθώς μεγάλωνα χάλασα. Συνέβαινε, μερικές φορές, η Μιμμίνα να παρεμβαίνει για να με διορθώνει, μα πάντα με τρόπο διακριτικό και αποκλειστικά για το καλό μου, καθώς έλεγε. Δεν θυμάμαι να μου έκανε ποτέ κακό, ενώ θυμάμαι με λεπτομέρειες την επιχείρηση που εκτυλισσόταν στα μπάνια, πάνω σ' έναν πάγκο. Με απλώνανε πάνω σ' αυτόν τον πάγκο, εγώ σερνόμουν με όλες μου τις δυνάμεις μέχρι την άκρη, αφηνόμουν να γλιστρήσω, με ξαναπιάνανε, και πάλι τα ίδια, συνέχεια.

Μία από τις θείες μου παντρεύτηκε. Τα παιδιά της φύγανε από το Μπιακόλοβο, όπου είχαν γεννηθεί. Κανένας δεν είχε πια ανάγκη από τη Μιμμίνα ούτε από μένα –τότε ήταν που έγινα κακιά, όπως λένε.

Σίγουρα η Μιμμίνα με αγαπούσε πολύ, με τον τρόπο της, αλλά η αγάπη της ήταν πολύ φορτική για να την αντέξει κανείς. Όταν έμενε μόνη της μαζί μου, μου μιλούσε συνεχώς γαλλικά. Όμως, αυτά που μου διηγόταν ήταν τις περισσότερες φορές θλιβερά, δυσάρεστα, μερικές φορές ακόμη και ανησυχητικά. Όταν υπαινισσόμουν ότι θέλω να απομακρυνθώ από αυτή, με ανακαλούσε αμέσως στην τάξη: όσον αφορούσε αυτήν, το καθήκον της ήταν να μου μιλάει, ενώ εγώ αντιθέτως, όσο ήταν ακόμη ζωντανή, έπρεπε να την ακούω και να επωφελούμαι από τις συμβουλές της. Τις διασκεδαστικές ιστορίες τις ξέχναγα αμέσως, αλλά εκείνες οι τρομακτικές παραμένανε χαραγμένες στη μνήμη μου: «Προσπαθείς να

ξεφύγεις –μου έλεγε– όμως, θα δεις, θα το μετανιώσεις, όταν θα έχω πεθάνει. Τότε, θα θέλεις να ξαναδείς τη Μιμμινίτσα σου και θα έρθεις στον τάφο μου: ένα ρυάκι, κάποια μπέτουλα, λίγα δάκρυα ειλικρινή, ορίστε τι δημιουργεί την ομορφιά ενός μνημείου –δεν θέλω τίποτ’ άλλο. Εσύ θα έλθεις, θα δεις μια ρωγμή στη γη, θα γονατίσεις και από το βάθος της ρωγμής θα σε κοιτάει ένα πράγμα τρομακτικό και απωθητικό: ένα κρανίο με τα δόντια γυμνά. Αλλά δεν θα ξαναδείς τη Μιμμινίτσα σου...».

Συχνά, σαν τιμωρία, μου απαγγέλλε στίχους: «όπου στρώνανε τραπέζι / σκάβανε έναν τάφο / όψεις από το υπερπέραν / στο υπερπέραν υποφέρουν σιωπηλά...».

Η Μιμίνα, με τον τρόπο της, ήταν αρκετά καλλιεργημένη για την εποχή της. Της ερχόταν, επίσης μερικές φορές, να συνθέσει στίχους. Δεν είδα ποτέ τον τάφο της, αλλά ήξερα ότι ήταν μακρύς και τρομακτικός και η φαντασία μου τον γέμιζε με φαντάσματα χωρίς σώμα μ’ ένα χρώμα βαθύ κόκκινο, με στόματα ανοιγμένα διάπλατα που ουρλιάζανε: «ουουουου...» χωρίς να σταματάνε ποτέ. Σ’ αυτόν τον τρομακτικό κόσμο ανήκαν επίσης, για μένα, οι στίχοι της ωδής με τον τίτλο «Θεός!», που μου την απαγγέλλε τόσο συχνά, που στα έξι μου χρόνια, παρά τη θέλησή μου, ήξερα ολόκληρα κομμάτια απ’ αυτήν. Και τη νύχτα, όταν δεν κατάφερα να αποκοιμηθώ πριν αρχίσει να ροχαλίζει η Μιμίνα, αυτός ο παράξενος θεός «άπειρος, χωρίς όψη, στην αγία του τριαδικότητα...», το κρανίο, τα όντα πέρ’ απ’ τον τάφο και άλλα φρικιαστικά πλάσματα αρχίζανε, παρά τη θέλησή μου, να γυρνάνε μέσα στο κεφάλι μου και με κρατάγανε ξύπνια.

Η Μιμίνα γνώριζε, επίσης, γαλλικούς στίχους του ίδιου στυλ: «O toi qui deroula tous les cieux comme un livre...» («Ω, εσύ που ξετύλιξες όλους τους ουρανούς σαν ένα βιβλίο...»). Εκ των υστέρων, ανακάλυψα ότι πρόκειται για στίχους του Βολταίρ, αλλά αμφιβάλλω ότι το ήξερε, γιατί μου μιλούσε για όλους εκείνους τους ασεβείς, όλους εκείνους τους «βολταιριανούς» που γέμιζε η γη.

Βέβαια, εκείνη την εποχή, ήταν υποχρεωμένη να περάσει μια φάση δύσκολη: από μια θέση σχετικού σεβασμού (θυμάμαι ακόμα την εποχή που στο τραπέζι σερβιρόταν πρώτη) αισθανόταν να ωθείται βαθμιαία πιο χαμηλά κι από μια γκουβερνάντα, νιώθοντας να μεταμορφώνεται σιγά-σιγά σ’ ένα άτομο που έπρεπε να το συντηρούν.

Ήταν σχεδόν εξήντα χρονών, έβλεπε λίγο, ήταν κοντή και τόσο χοντρή που έμοιαζε με μπάλα. Ήταν πια πολύ αργά για να βρει κάποια άλλη

---

1 Πρόκειται για την ωδή του Ντεργιάβιν με τίτλο “Θεός”. Οι σημειώσεις που δεν παραθέτει η Βέρα Ζασούλιτς, προέρχονται από τις σημειώσεις που συντάξε ο Μπ. Π. Κοζμίν, ο οποίος επιμελήθηκε την έκδοση της Μόσχας του 1931.

θέση και, εκτός από μένα, δεν είχε κανέναν με τον οποίο να κουβεντιάζει. Όντας, μέχρι το τέλος των ημερών της, μία που ζούσε παρασιτικά, αυτή ήταν η μοίρα που την περίμενε. Της συνέβαινε, βέβαια, να σκέπτεται το θάνατο, όμως νομίζω σε περιπτώσεις σχετικά σπάνιες. Έζησε ακόμη άλλα τριανταπέντε χρόνια περίπου και ήταν ακόμη ζωντανή προς το τέλος της δεκαετίας του '80.

Η αγάπη της προς εμένα εκφραζόταν με το ότι μου απαγόρευε να αγαπάω τις θείες. Συχνά μου έλεγε συγκινημένη: «Εμείς εδώ είμαστε ξένες, κανείς από εδώ δεν θα μας νοσταλγήσει...». Θυμάμαι ακόμη ολοζώντανη τη βαθιά πικρία που αυτές οι κουβέντες μου προκαλούσαν: δεν ήθελα να υποταχτώ, δεν αντιλαμβανόμουνα να είμαι ξένη. Θυμάμαι, επίσης, τη μακρόχρονη και επίμονη μάχη που έκανα μ' ένα παιδάκι, ντυμένο σαν κοζάκο, που εμφανιζόταν στον φεγγίτη της πόρτας του προθαλάμου, χανόταν μόλις ένας από τους μεγάλους γυρνούσε το κεφάλι προς το μέρος του και επανεμφανιζόταν αμέσως μετά, για να ψιθυρίσει λέξεις που δεν κατάφερα να ακούσω. Όμως, σαφώς τα λόγια που έλεγε ήταν: «Βερούλα Ζασούλιτς, Βερούλα Ζασούλιτς...». Κι εγώ, ψιθυρίζοντας, επαναλάμβανα: «Όχι, όχι, Μίκουλιτς, Μίκουλιτς...». Αλλά όσο περνούσε ο καιρός, όλο και περισσότερα περιστατικά συσσωρευόντουσαν: ήμουνα πραγματικά μια ξένη, όχι μία «του Μπιακόλοβο». Κανείς ποτέ δεν μ' έπαιρνε στα χέρια του ή στα γόνατά του, κανείς δεν μου έδινε παρατσούκλια σαν σε πουλάκι... Και όταν ήμουν λυπημένη, καμιά υπηρέτρια δεν με παρηγορούσε.

* * * * *

Πρέπει να ήμουνα έντεκα χρονών όταν, για πρώτη φορά, εμφανίστηκε μια βίβλος στο Μπιακόλοβο. Ήταν ένα βιβλιαράκι καινούργιο, χωρίς κάλυμμα και με τις σελίδες ούτε καν κομμένες. Σίγουρα βρισκόταν εκεί από καιρό, αλλά ήταν γραμμένη στα Σλαβικά και κανένας δεν μπορούσε να διαβάσει αυτή τη γλώσσα.

Ήταν Μεγάλη Σαρακοστή και εγώ έπρεπε κάθε μέρα να διαβάζω μεγαλόφωνα μπροστά σ' όλες μαζί τις θείες μου, στη Μιμμίνα, στα παιδιά και στις ίδιες τις παραμάνες, μία σελίδα ή ένα κεφάλαιο από αυτήν, δεν θυμάμαι καλά πια. Τη μια μέρα διάβαζα μια ιστορία από το πρώτο Ευαγγέλιο, την επόμενη μέρα την ίδια ιστορία, αλλά από το δεύτερο Ευαγγέλιο, κατόπιν από το τρίτο, από το τέταρτο. Την πέμπτη μέρα, ξαναγυρνούσα στο πρώτο και πάει λέγοντας, κατά τρόπο ώστε τα διαβάσματα, αρχίζοντας από το όρος των Ελαιών, ολοκληρωνόντουσαν την τελευταία μέρα, με την τελευταία μέρα του Θείου Πάθους.

Μέχρι τότε, δεν είχα δώσει ποτέ σημασία στο περιεχόμενο της θρησκείας, δεν σκεπτόμουνα καν τη θρησκεία. Αυτό, λοιπόν, δεν μου

προκαλούσε χαρά, αντιθέτως, τις περισσότερες φορές, μου προκαλούσε σκοτούρες. Από τότε που ήμουν τριών χρονών, η Μιμμίνα μου είχε μάθει κάποιες σύντομες προσευχές. Στη συνέχεια, την κατάρτισή μου συμπλήρωσαν μερικές άλλες προσευχές, λίγο πιο μακριές. Είχα την υποχρέωση να τις απαγγέλλω όλες μαζί με μια ανάσα και όσο το δυνατόν πιο γρήγορα μπροστά στις εικόνες, δύο φορές την ημέρα.

Γύρω στα επτά μου χρόνια, την εποχή της πρώτης Μεταλαβιάς, είχα μάθει το Πιστεύω και το περιεχόμενο της μικρής μου Ιερής Ιστορίας, που αποτελούνταν από ερωτήσεις και απαντήσεις, τις οποίες απάγγελνα κάνοντας, όταν έπρεπε, τον σταυρό μου, γονατίζοντας, κάνοντας μετάνοιες και μετά ξεφεύγοντας, όσο πιο γρήγορα μπορούσα. Τα μισά από τα λόγια δεν τα καταλάβαινα, ούτε έβλεπα να έχει κάποιο ενδιαφέρον το να προσπαθήσω να τα καταλάβω. Συνγά, τις παραμονές των γιορτών, οι Εσπερινοί γινόντουσαν στο σπίτι. Ήταν αρκετά βαρετοί, η ώρα δεν περνούσε με τίποτα. Οι μεγάλοι μάς επέβλεπαν με αυστηρότητα, ώστε όλοι να κρατούν μια στάση καθώς πρέπει και να σταυροκοπιούνται, όταν χρειαζότανε. Εγώ περίμενα με ανυπομονησία το διάβασμα του Ευαγγελίου. Σήμαινε ότι πλησιάζαμε στο τέλος και ήταν και πιο ευχάριστο. Εκείνη τη στιγμή εμείς, τα παιδιά, έπρεπε να πλησιάσουμε τον παπά –τα μικρά μπροστά και εγώ πίσω. Αυτός μας τύλιγε με το πετραχήλι του που ακουμπούσε στο κεφάλι μου, δεδομένου ότι ήμουν η πιο μεγάλη. «Ο καλός βοσκός προσφέρει ενέχυρο την ίδια του την ψυχή για να σώσει το κοπάδι του, αλλά όχι αυτόν που τον απαρνήθηκε ο Θεός...». Κι εγώ έβλεπα στο πάτωμα, στη σκιά, να τρέχουν τα μακριά πόδια του Απαρνημένου –μα τι ακριβώς αφορούσε όλη αυτή η ιστορία, διόλου δεν μ' ενδιέφερε. Όσο ήμουν εκεί, με το κεφάλι σκεπασμένο, αναρωτιόμουν αφηρημένα: τι συμβαίνει, πώς μπορεί ο βοσκός να προσφέρει ενέχυρο την ίδια του την ψυχή και πού τέλος πάντων τρέχει ο Απαρνημένος; Αλλά ο Εσπερινός προχωρούσε προς το τέλος και μαζί μ' αυτόν και το ενδιαφέρον μου γι' αυτά τα πράγματα. Δεν ρωτούσα ποτέ τους «μεγάλους», αυτό μόνο προβλήματα μπορούσε να μου δημιουργήσει. Η Μιμμίνα θα ήταν σίγουρα ευτυχής, εάν της είχα κάνει ερωτήσεις και θα μου απαντούσε πολλή ώρα, αλλά στο τέλος θα αναλάμβανε τον ρόλο του καλού ποιμένα και εγώ εκείνον του κοπαδιού –κι αυτό στην καλύτερη περίπτωση, γιατί μπορούσα να βρεθώ και στη θέση του Απαρνημένου, πάντα έτοιμου να το σκάσει, όταν του κάνουν μάθημα κι ακόμα και όταν τον αγαπούν.

Αντίθετα, το να πάμε στη Θεία Λειτουργία ήταν μια πραγματική γιορτή. Η εκκλησία ήταν πέντε βέρστια από το σπίτι, δεν πηγαίναμε συχνά και μόνο το καλοκαίρι. Πηγαίναμε επίσκεψη στους γειτονικούς γαιοκτήμονες που είχαν παιδιά, βγαίναμε για βόλτα στο δάσος, όμως αυτό συνέβαινε το απόγευμα. Η εκκλησία, από την άλλη, αφορούσε το πρωινό. Όλα φαίνονταν διαφορετικά και ο ήλιος κι ο ουρανός και τα κυριακάτικα ρούχα και τα ψάθινα καπέλα, που βάζανε για την περίπτωση. Στην εκκλησία οι εικόνες σε κάθε γωνία, τα βιτρό, το λιβάνι που έπαιρνε τόσο όμορφες αποχρώσεις περνώντας μέσα από τις ακτίνες του φωτός, οι κίτρινες, μπλε και πράσινες βούλες, και τα περίεργα σχέδια που δημιουργούσαν με τον συνδυασμό τους πάνω στα μαντήλια των χωρικών... Δεν πρόφταινες να βαρεθείς και ήδη ο χορός ανέκρουε τον ύμνο των Χερουβείμ... Όλα αυτά δεν είχαν καμιά σχέση με την ευσπλαχνία, την πίστη ή τον Θεό, αλλά είχαν να κάνουν προφανώς με τις πιο ευχάριστες στιγμές της χρονιάς.

Αυτό δεν με εμπόδιζε, όταν ήμουνα στο σκοτάδι και φοβόμουνα, να επαναλαμβάνω: «Πάνω μου έχω ένα σταυρό, πάνω μου έχω ένα σταυρό...». Σ' αυτήν την περίπτωση, οι προσευχές της Μιμμίνας δεν με βοηθούσαν καθόλου. Μια υπηρετριούλα ήταν αυτή, που μου έμαθε τα λόγια: αυτή φοβόταν πολύ το σκοτάδι και με διαβεβαίωνε ότι η συνταγή ήταν αποτελεσματική...

Υπήρχαν και περιπτώσεις που προσευχόμουνα με πείσμα, όμως με δικά μου λόγια: Ήταν όταν, κατά τη γνώμη μου, με είχαν κατηγορήσει ή με είχαν τιμωρήσει άδικα. Αναστατωμένη, τρέμοντας ολόκληρη, έμενα στο άδειο δωμάτιο, όρθια μπροστά στην εικόνα, μουρμουρίζοντας ανάμεσα στα δάκρυα. Δεν θυμάμαι να πίστεψα ποτέ στην άμεση χρησιμότητα των προσευχών μου, δεν πίστευα ότι ο Θεός θα μεσολαβούσε για μένα κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Ήταν απλή διακήρυξη της αθωότητάς μου μπροστά στον «Παντοδύναμο» και αποτελούσαν επιπλήξεις, σχεδόν: «Εσύ το ξέρεις καλά, και όμως... Εσύ το ξέρεις καλά... εγώ ποτέ δεν, ποτέ... ». Μια φορά με ακολούθησε μία από τις θείες μου –σίγουρα ήθελε να μου κάνει μια τελευταία επίπληξη– και με βρήκε να τραυλίζω μπροστά στην εικόνα. Υποθέτω, ότι αν είχα πει ότι απλά ετοιμαζόμουν να προσευχηθώ, θα είχα πετύχει καλύτερο αποτέλεσμα. Μα φυσικά, δεν το είπα. Στην ερώτηση: «Τι μουρμουρίζεις;», απάντησα: «Κάτι». Και οικονόμησα, σαν καθήκον, μια τελευταία ευκαιρία για σκέψη: «Απαγορεύεται να διηγείται κανείς αηδίες μπροστά σε μία εικόνα. Στον Θεό απευθύνεται κανείς μόνο μέσω των προσευχών».

Έτσι λοιπόν, χωρίς κανέναν ενθουσιασμό, ξεκίνησα το διάβασμα του Ευαγγελίου μεγαλόφωνα. Μοναχή μου, σίγουρα θα το είχα διαβάσει ευχαρίστως –εκείνη την εποχή καταβρόχθιζα οτιδήποτε έπεφτε στα χέρια μου– αλλά έτσι, μεγαλόφωνα, μπροστά στους «μεγάλους»... Όμως κατόπιν, λίγο-λίγο, το περιεχόμενο του βιβλίου άρχισε να με ενδιαφέρει. Ήταν όμορφο και καλό. Δεν είχε καμιά σχέση με τον Θεό της Μιμμίνας, ένα Θεό ασύλληπτο, ανιαρό και επιπλέον τρομακτικό, στο όνομα του οποίου έπρεπε κανείς να πιστεύει και να μουρμουρίζει προσευχές. Αυτός ήταν καλός, απλός, σαφής, κατανοητός, ακόμα και για μένα. Ήξερα ότι στο τέλος θα τον σκοτώνανε και άρχισα να περιμένω με ανυπομονησία και με μια περίεργη ανησυχία εκείνα τα κεφάλαια.

Την ίδια εκείνη περίοδο σε μια εφημερίδα για παιδιά, την οποία λάμβαναν οι κοντινοί μας γαιοκτήμονες και την οποία μου δανείζανε για να διαβάσω, διάβασα το ποίημα με τον τίτλο «Ο εκ γενετής Τυφλός». Το αντέγραφα και το έμαθα απ' έξω. Αυτοί οι στίχοι σχετιζόνταν με την εντύπωση που μου είχε κάνει το Ευαγγέλιο. Για όλους, ο Τυφλός ήταν ο πιο ηλίθιος, ο πιο κουτός –«Όταν ήταν ακόμη μικρός, πόσες βρισιές, πόσους υπαινιγμούς, αδικίες, επιπλήξεις χρειάστηκε να υποφέρει...». Μα ο Χριστός τον λυπήθηκε, τον πλησίασε και τον γιάτρεψε. Υπήρχαν επίσης και οι λεπροί, που ήταν πιο χάλια και που όλοι τους απωθούνταν, καθώς και το κοριτσάκι που αναστήθηκε... Διέκρινα με τη φαντασία μου κάθε λεπτομέρεια και την έλεγα στον εαυτό μου.

Μεταξύ της μιας και της άλλης ανάγνωσης, δεν ξέρω γιατί, η Μιμμίνα κλειδώνει κάπου το Ευαγγέλιο. Όμως είναι βέβαιο, ότι το βιβλίο μου έκανε μια πιο ισχυρή εντύπωση απ' ότι αν το είχα διαβάσει μια κι έξω. Για μένα, όλα αυτά αναφέρονταν σ' ένα Θεό που δεν ήταν αφηρημένος, ούτε μυστήριος –τη νύχτα, στον κήπο της Γεσθημανής: «Μην κοιμόσαστε, ήρθε η ώρα μου», ζήτησε από τους μαθητές του, κι αυτοί αποκοιμήθηκαν... κι όλα τα υπόλοιπα, τόσο εξαντλητικά... Έτσι, έζησα μαζί του αρκετές βδομάδες. Τον έφερνα κοντά μου με τη φαντασία μου, του μιλούσα χαμηλόφωνα, τελείως μόνη στο δωμάτιό μου. Αυτό που με ανησυχούσε περισσότερο ήταν ότι όλοι, μα όλοι, την είχανε κοπανήσει και τον είχανε εγκαταλείψει, ακόμη κι οι νεαροί που τον είχαν υποδεχτεί με κλαδιά φοίνικα, ψάλλοντας Ωσαννά... Σίγουρα κι αυτοί κοιμόντουσαν και δεν ήξεραν τίποτα. Δεν μπορούσα να εμποδίσω τον εαυτό μου να επέμβει: ένα κοριτσάκι, ένα καλό κοριτσάκι, η κόρη ενός σημαντικού παπά, είχε ακούσει να λένε ότι θα τον συλλαμβάνανε –ο Ιούδας τον είχε ήδη προδώσει– ότι θα τον οδηγούσαν σε δίκη και ότι θα τον σκοτώνανε.

Ερχόταν να μου το πει και τρέχαμε και οι δυο μας και μαζεύαμε τα παιδιά: «Ακούτε τι θέλουν να κάνουν, θέλουν να τον σκοτώσουν, να τον σκοτώσουν, αυτόν, που είναι ο καλύτερος απ' όλους πάνω στη γη...». Τα δημιουργημένα, από την φαντασία μου, παιδιά συμφωνούσαν μαζί μας, αρχίζαμε να τρέχουμε όλοι μεσ' απ' τον κήπο, φτάναμε, μα δεν υπήρχε ποτέ συνέχεια. Δεν μπορούσα να προχωρήσω παρά πέρα με τη φαντασία μου, χωρίς την άδειά του και ακόμη λιγότερο τολμούσα να μιλήσω στ' όνομά του. Δεν ήταν φόβος, αλλά ένα αίσθημα φλογερής αγάπης, ένα είδος σεβασμού. Ήξερα ότι ήταν Θεός, ήταν Θεός, όπως κι ο πατέρας του, μα ακόμα καλύτερος. Τον πατέρα του εγώ δεν τον αγαπούσα. Όμως, θα τολμούσα να απευθύνω μια προσευχή στον Χριστό, να τον ενοχλήσω με τα παράπονά μου. Δεν ήθελα να μεσολαβήσει για μένα –ήθελα να τον ακολουθήσω, να τον σώσω.

..*.*.*

Τέσσερα χρόνια αργότερα, δεν πίστευα πια στον Θεό, η πίστη μου με είχε εγκαταλείψει. Είχα λυπηθεί λίγο, που έχανα τη μελλοντική μου ζωή, την «αιώνια ζωή», αν και αυτή η νοσταλγία στην πραγματικότητα υπήρχε μόνο στις περιπτώσεις που φανταζόμουνα επακριβώς αυτή τη ζωή –τον ωραίο κήπο στον ουρανό κι όλα τα υπόλοιπα. Μα δεν έγινε χειρότερη η γη γι' αυτό. Το αντίθετο. Εγώ, εκείνο τον καιρό, έβαζα εδώ κάτω τα θεμέλια για τη «μελλοντική μου ζωή» κι αυτή απλωνόταν άπειρη μπροστά μου. Όταν είσαι δεκαπέντε χρονών, μια χρονιά από μόνη της, φαίνεται σαν κομματάκι της αιωνιότητας. Μόνο ένα πράγμα από το θρησκευτικό μου παρελθόν έμεινε αποτυπωμένο στην ψυχή μου: η εικόνα του Χριστού. Μ' αυτήν δεν έκοψα. Αντίθετα, φαινόταν ότι συνδέθηκα μαζί της πολύ πιο βαθιά.

..*.*.*

Πώς διαμορφώθηκε το όραμα του μέλλοντός μου πάνω στη γη;

Λίγο-λίγο και φτάνοντας από πολύ μακριά, κομμάτι-κομμάτι εμφανιζόταν πότε-πότε μπροστά μου, ακόμα ασαφές, συγκεχυμένο, χαμένο μέσα σε μια χρυσή ομίχλη –όμως, ήταν χωρίς καμιά αμφιβολία, το δικό μου πεπρωμένο.

Ρουφούσα αχόρταγα και τις ελάχιστες προειδοποιητικές ενδείξεις ενός μέλλοντος διαφορετικού από εκείνο για το οποίο με προόριζε η κοινωνική μου θέση, αν και απωθούσα με όλες μου τις δυνάμεις εκείνο

για το οποίο μου μιλούσαν στο Μπιακόλοβο: γκουβερνάντα. Οτιδήποτε, μα όχι αυτό.

Πολύ πριν ακόμα κι από τα πρώτα επαναστατικά μου όνειρα, πριν ακόμη κι απ' το κολέγιο, έκανα σχέδια για να ξεφύγω από την τύχη που με περίμενε. Ένα παιδί στην ίδια θέση, προφανώς, θα έκανε πιο εύκολα το καθήκον του και το μέλλον του θα είχε ευρύτερες προοπτικές.

Και να που εκείνη η απομακρυσμένη εικόνα της επανάστασης που μ' έκανε να βλέπω τον εαυτό μου σαν ένα παιδί, που μπορούσε κι αυτό να ονειρευτεί «δράση», «επιχειρήσεις», «έσχατο αγώνα», «γραμμές που μέσα τους πεθαίνει κανείς για την αγάπη του προς την υπόθεση». Άρπαξα λαίμαργα την παραμικρή λέξη, στίχο ή ποίημα που μιλούσε γι' αυτά τα πράγματα: «Ας δώσουμε τα χέρια κι ας ορκιστούμε ότι θα κουβαλάμε μέσα μας το μίσος προς αυτούς που βασανίζουν τη Γη μας...». Συχνά, έβρισκα στους στίχους προθέσεις που ο συγγραφέας, ούτε κατ' ελάχιστο, δεν είχε ονειρευτεί να τους αποδώσει. Τέτοιες έβρισκα στον Λέρμοντοφ –τον αγαπημένο μου– και φυσικά, στον Νεκράσωφ.

Δεν ξέρω πως έπεσε στα χέρια μου² «Η εξομολόγηση της Ναλιβάικα» του Ρυλέεφ, αλλά αυτό το κείμενο αποτέλεσε ένα από τα ιερά και τα όσιά μου: «Ξέρω, από σίγουρη πηγή, ότι τον περιμένει ο θάνατος αυτόν που... ». Ήξερα, επίσης, ποια υπήρξε η μοίρα του Ρυλέεφ. Και παντού και πάντα έβρισκα τον ηρωισμό, τον αγώνα, την εξέγερση συνδεδεμένα με τα μαρτύρια και τον θάνατο. «Υπάρχουν εποχές, αιώνες, που τίποτα δεν μπορεί να 'ναι πιο ωραίο και επιθυμητό από ένα ακάνθινο στεφάνι». Αυτό το στεφάνι ήταν που με τραβούσε, που με έσπρωχνε πίσω από τις «γραμμές εκείνων που είναι προορισμένοι να πεθάνουν» και που με έκανε να τους αγαπάω γι' αυτό. Και δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι αυτή η αγάπη ήταν όμοια μ' αυτήν που είχε ανάψει μέσα μου ο Χριστός, όταν διάβασα για πρώτη φορά το Ευαγγέλιο. Στον Χριστό παρέμεινα πιστή: ήταν ο καλύτερος απ' όλους, όμως όλοι –αυτοί κι αυτός– ήταν άξιοι για το στεφάνι. Ήθελα να τους βρω, να προσπαθήσω να χρησιμεύσω στον αγώνα τους. Δεν ήταν η συμπόνια για το μαρτύριο του λαού αυτό που με έσπρωχνε προς «αυτούς που ήταν προορισμένοι για να πεθάνουν». Δεν υπήρξα μάρτυρας καμιάς από αυτές τις φρικαλεότητες της δουλείας και

---

2 «Μου φαίνεται ότι αυτό το κείμενο αποτελούσε μέρος της πρώτης έκδοσης της Ανθολογίας, που χρησιμοποιούσαμε για τη μελέτη της λογοτεχνίας. Στη δεύτερη έκδοση, που βγήκε μετά την πολωνική εξέγερση του 1863, πολλά κείμενα αφαιρέθηκαν, μεταξύ των οποίων π.χ. τα αποσπάσματα από το “Βαλενστάιν” του Σίλλερ, που τα ήξερα κι αυτά απ' έξω» (σημείωση της Β. Ζ.).

θεωρούσα τον εαυτό μου –στην αρχή παρά τη θέλησή μου με οργή και πείσμα, κατόπιν με περηφάνια σχεδόν–, σαν μέρος των «φτωχών». Και για μένα το γεγονός ότι είχα ζήσει μέχρι τότε σαν «πλούσια», αποτελούσε ατυχία και όχι προνόμιο.

Δεν άκουσα ποτέ στο Μπιακόλοβο να μιλάνε για τις φρικαλεότητες της δουλείας. Πιστεύω ότι εκεί δεν υπήρχαν. Όπως και να 'χει, το σπίτι των αφεντικών δεν είχε καμιά σχέση με το χωριό, εκτός από τις μέρες των γιορτών. Μετά τον θερισμό, χρειαζόταν ένα γεύμα στον κήπο και μετά κάθε γάμο οι «νέοι» ερχόντουσαν στο σπίτι ντυμένοι με τα καλύτερα ρούχα τους για τον «χαιρετισμό», μα καμιά από τις θείες μου δεν ασχολιόταν με τη διαχείριση των γαιών. Ήταν ο Καπίσα (έτσι τον λέγανε τα αφεντικά) αυτός που ασχολιόταν μ' αυτές. Για τους υπηρέτες και για το χωριό, ο Καπίσα ήταν «Καπίτον Βασίλιεβιτς».

Το κτήμα ήταν ένα από τα καλύτερα οργανωμένα της επαρχίας. Το μεγαλύτερο μέρος των χωρικών πληρώνανε την πρόσοδο και πήγαιναν να δουλέψουν στη Μόσχα, εκατόν είκοσι ή εκατόν τριάντα βέρστια απόσταση. Το εισόδημα από το κτήμα προερχόταν κυρίως, εκτός από τις προσόδους, από την εκτροφή των ζώων, από ένα εκτροφείο αλόγων, από ένα κοτέτσι, από τον λαχανόκηπο και από τα θερμοκήπια. Το χωριό δεν είχε καμιά σχέση μ' αυτήν την εκμετάλλευση, υπήρχαν οι άνθρωποι του σπιτιού για να ασχοληθούν με αυτήν. Υπήρχαν αρκετοί και τα σπίτια τους αποτελούσαν έναν ολόκληρο δρόμο. Επιβεβαίωση του γεγονότος, ότι οι σχέσεις μαζί τους πρέπει να ήταν καλές, είναι το ότι όλοι έμειναν στο Μπιακόλοβο, ότι το κτήμα δεν μεταβλήθηκε και ότι ο αριθμός των ανθρώπων του σπιτιού δεν μειώθηκε με το πέρασμα του χρόνου. Είμαι σίγουρη, ότι εκεί δεν επιβαλλόντουσαν ποτέ σωματικές τιμωρίες –θα είχα ακούσει να μιλάνε γι' αυτές τα παιδιά των υπηρέτων και θα το θυμόμουν, δίχως άλλο. Πιθανόν αυτό αντανακλούσε την ηπιότητα με την οποία ο Καπίσα έκανε τα πράγματα να προχωρούν.

Χωρίστηκα από το Μπιακόλοβο, χωρίς να πονέσω. Τότε, δεν φανταζόμουν ότι θα το θυμόμουν όλη μου τη ζωή, ότι θα κρατούσα ζωντανό στη μνήμη μου κάθε θάμνο στο αλώνι, κάθε ντουλάπα στο διάδρομο, ότι το προφίλ του αρχαίου δέντρου που ξεπρόβαλε προς τον ουρανό μπροστά στο μπαλκόνι, θα εμφανιζόταν ξανά στα όνειρά μου, μετά από πολλά, πολλά χρόνια... Αν και τότε αγαπούσα εκείνο το σπίτι, μπροστά μου υπήρχε η ζωή που με περίμενε, η ζωή μ' όλη της την ένταση που μου 'στελνε το μήνυμά της, ενώ στο Μπιακόλοβο «μόνο το όνειρο

με τύλιγε...». Εκείνη η στασιμότητα δεν έκανε για μένα, μόνο η αίσθηση ότι ήμουνα «ξένη» μου είχε επιτρέψει να την υποφέρω...

Εκείνη η χρονιά –η δέκατη έβδομη της ζωής μου– υπήρξε γεμάτη από μια έντονη εσωτερική δραστηριότητα. Τότε ήταν που έσφιξα οριστικά τη ζωή στη γροθιά μου.

Η «ΥΠΟΘΕΣΗ» ΝΕΤΣΑΓΙΕΦ

Στην ιστορία του κινήματός μας, στο εγχείρημα του Καρακόζωφ³ αποδόθηκε μια σημασία πολύ πιο μικρή απ’ότι στην «υπόθεση» Νετσάγιεφ. Όλες οι λεπτομέρειες, άλλωστε, θα διευκρινιστούν πραγματικά μόνο τη στιγμή κατά την οποία, ασφαλώς, θα αποκαλυφθούν τα αρχεία του τρίτου τμήματος της αστυνομίας. Αυτό το εγχείρημα παρέμεινε, πραγματικά, σκοτεινό, όχι μόνο για τις αστυνομικές υπηρεσίες, αλλά και για τα πιο μετριοπαθή στοιχεία που περιστρεφόντουσαν στον περίγυρο, και τα οποία τα μέλη της μυστικής οργάνωσης προσπαθούσαν να επηρεάσουν. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούσε ο Ισούτιν⁴ για να τους πείσει ήταν λίγο-πολύ αυτά: η μεγάλη ώρα φτάνει –είμαστε όλοι καταδικασμένοι. Αυτή την ώρα την αποκαλούσε «υπέρατη ευτυχία». Αν κρίνουμε από τις μαρτυρίες που υπάρχουν γι’ αυτόν, ο Ισούτιν ήταν ο τύπος του

---

3 Δημήτρης Β. Καρακόζωφ: ένας φοιτητής 26 χρονών, που στις 4 Απριλίου 1866 πυροβόλησε με πιστόλι τον τσάρο Αλέξανδρο ΙΙ, στον Καλοκαιρινό Κήπο της Πετρούπολης. Ο τσάρος βγήκε σώος και αβλαβής κι ο Καρακόζωφ κρεμάστηκε. Η απόπειρα αυτή υπήρξε η πρώτη τρομοκρατική ενέργεια του ρωσικού ναροντικισμού και παρά το κύμα «λευκής τρομοκρατίας» που προκάλεσε, σημειώνει μια επανάληψη της δραστηριότητας από μεριάς των επαναστατών διανοουμένων, μετά τη μακρόχρονη ανάπαυλα που ακολούθησε την αποτυχία της επανάστασης των δεκεμβριστών, το 1825. Για την ομάδα του Καρακόζωφ, «Η οργάνωση» (μια ομάδα μικρή, που όμως προσπαθούσε να δραστηριοποιηθεί προς διάφορες κατευθύνσεις και όχι μόνο προς την τρομοκρατία, όπως προώθηση των συνεταιρισμών, ταμεία αλληλοβοήθειας εργατών και τεχνιτών, σχολεία στα φτωχά προάστια) πρβλ. F. Venturi, “il populismo russo”, αναφ. τόμος ΙΙ, σελίδες 226-266

4 Ν. Α. Ισούτιν: καταγόμενος από το Σαρατόφ, έφθασε στη Μόσχα το 1863, για να σπουδάσει στο εκεί πανεπιστήμιο. Εκεί, έγινε εμψυχωτής μιας ομάδας επαναστατών φοιτητών, που λίγα χρόνια αργότερα σχημάτισαν τον βασικό πυρήνα της «Οργάνωσης». Ο άλλος πιο γνωστός εκπρόσωπος αυτού του ναροντικού-τρομοκρατικού συνδέσμου είναι ο Γ. Α. Χουντιάκωφ, ένας νεαρός μελετητής της εθνογραφίας, που ίδρυσε στην Πετρούπολη ένα κίνημα συνδεδεμένο με εκείνο της Μόσχας του Ισούτιν. Προικισμένος με έντονα επιστημονικά και παιδαγωγικά ενδιαφέροντα, όπως επιβεβαιώνουν τα πολυάριθμα έργα του πάνω στη ζωή και την κουλτούρα του λαού, ο Χουντιάκωφ εκπροσωπούσε το κομμάτι της «Οργάνωσης» που ήταν περισσότερο πολιτικό, ενώ ο Ισούτιν εκπροσωπούσε το τρομοκρατικό. Μετά την απόπειρα του Καρακόζωφ και οι δύο καταδικάστηκαν σε εξορία και πέθαναν στη Σιβηρία τη δεκαετία του ’70.

επαναστάτη που ήταν ικανός να εξάψει ένα ακροατήριο και να το κάνει να πάλλεται, επικαλούμενος μπροστά του μεγαλειώδεις και μυστηριώδεις προοπτικές. Με τη μορφή παρέας αυτή η επαναστατική οργάνωση υπήρχε από το 1863. Τα μέλη της ασχολιόντουσαν με τη διδασκαλία, είχανε δημιουργήσει ομάδες και ζούσανε κοινοβιακά. Όπως και να 'χει, το φθινόπωρο του '65 ήτανε ήδη όλοι στην παρανομία: ο καθένας έδινε όρκο πριν από την εισδοχή του και τους δόθηκε κι ο χρόνος να γνωρίσουν διασπάσεις στο εσωτερικό τους. Οι πιο εξτρεμιστές αποτελούσαν, ας πούμε, μια «οργάνωση» μέσα στην οργάνωση, η οποία λεγόταν «η Κόλαση». Ο σκοπός της, ή καλύτερα το αντικείμενο των συζητήσεων που γινόντουσαν σ' αυτήν, ήταν ο αφανισμός της αυτοκρατορικής οικογένειας και τα εξτρεμιστικά στοιχεία αγωνιζόντουσαν για να προκαλέσουν μια σχετική προκαταρκτική πολιτική ζύμωση, καθώς και επαναστατικές πράξεις. Για τον σκοπό αυτόν προορίζανε δεκαεφτά πρόσωπα. Μετά την απόπειρα του Καρακόζωφ, η αστυνομία έβαλε στο χέρι αυτή τη συνωμοσία. Εκείνη την εποχή, δεν είχε ακόμα δοθεί ο χρόνος για να σκεφτούν πάνω στη στάση που θα 'πρεπε να κρατήσουν σε μια ανάκριση και φαίνεται ότι η πλειοψηφία των κατηγορουμένων θεωρούσε σωστό να δίνει σε κάθε ανάκριση ψεύτικες πληροφορίες, όμως λίγο-πολύ αληθοφανείς (εκτός από αυτούς που προδίδανε και υπήρξε κάποιος τέτοιος). Όταν άρχισαν οι αναπαραστάσεις, οι αποδείξεις για τα ψέματα συσσωρευόντουσαν, προκαλώντας καινούργιες εξηγήσεις. Έτσι, ακόμη και άτομα με την ευφυΐα του Χουντιάκωφ και του Ισούτιν μπερδεύτηκαν και λίγο-λίγο πιαστήκανε όλα τα μέλη, χωρίς εξαιρέσεις. Δεν εφαρμοζόντουσαν ακόμη οι κανόνες της παρανομίας κι ο καθένας καθόταν ήσυχος στο σπίτι του, περιμένοντας να τον συλλάβουν. Όλοι έπεσαν και στάλθηκαν στη Σιβηρία.

Στη συνέχεια, δεν ακούστηκε πια να μιλάνε για την ομάδα του Καρακόζωφ, κανείς από αυτούς δεν ξαναεμφανίστηκε στην κατοπινή πορεία του κινήματος –μόνο αυτοί θα είχαν μπορέσει να εξιστορήσουν με λεπτομέρειες το εγχείρημά τους. Πρόσφατα, εκδόθηκαν τα απομνημονεύματα του Χουντιάκωφ, όμως αυτός εξιστορεί εκεί την ανάκριση κατά τρόπο λεπτομερειακό, μόνο στον βαθμό που τον αφορά άμεσα, ενώ στην πράξη δε μιλάει για τη μυστική ομάδα της Μόσχας, απ' όπου προήλθε ο Καρακόζωφ. Λέει μόνο, ότι επρόκειτο για άτομα δραστήρια, προικισμένα, αποφασισμένα. Αφού πιάστηκαν πολύ γρήγορα όλοι και στάλθηκαν στη Σιβηρία, έμειναν ελεύθεροι μόνο εκείνοι των οποίων, κατά την σε βάθος ανάκριση του Μουραβιόφ, αποδείχτηκε η απόλυτη αθωότητα –πράγμα που σήμαινε κατά συνέπεια, ότι ήταν

πραγματικά αθώοι. Αυτοί δεν μπορούσαν να προσφέρουν στο κίνημα ούτε πείρα, ούτε παράδοση, δεν μπορούσαν να δημιουργήσουν έναν πυρήνα γύρω από τον οποίο θα μπορούσαν να συγκεντρωθούν άλλα καινούργια στοιχεία.

Το «Τι να κάνουμε» του Τσερνισέφσκυ διαβαζόταν πάντα και ξαναδιαβαζόταν από τους νέους, όμως δεν μπορούσε πια να απαντήσει στο πιο άμεσο ερώτημα, ανάμεσα σ' όλα εκείνα που είχαν πλέον τεθεί, και με το οποίο ξεκίναγε το μυθιστόρημα: πως θα φτιαχτούν οι συνεταιρισμοί.

Κατά την προηγούμενη περίοδο, οι συνεταιρισμοί πεταγόντουσαν σαν τα μανιτάρια. Ήταν περισσότερο πολιτιστικοί σύλλογοι. Οι περισσότεροι διαλυόντουσαν με την ίδια ταχύτητα που σχηματίζονταν, μερικοί καταλήγανε ακόμη και σε τσακωμούς και σε διαιτητικές διαδικασίες. Τις περισσότερες φορές αποτελούνταν από γυναίκες, που είχανε τα μέσα για να αγοράσουν μια ραπτομηχανή, να νοικιάσουν ένα διαμέρισμα και για το διάστημα που χρειαζόταν για να παγιωθούν οι κανόνες της κοινοβιακής εργασίας, να πληρώσουν για κάνα μήνα τις υπηρεσίες δύο-τριών ειδικευμένων μοδιστρών. Μεταξύ των μελών, υπήρχαν από τη μία μηδενίστριες που δεν ήξεραν να ράβουν, όμως ποθούσαν να «δουλέψουν για την υπόθεση» και από την άλλη μοδίστρες που προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν ένα μισθό. Τον πρώτο μήνα όλες ράβανε με πεποίθηση. Όμως, το να ράβεις περισσότερο από μήνα οχτώ-δέκα ώρες την ημέρα, μόνο και μόνο για να νομιμοποιήσεις τη βασιμότητα του ιδανικού του εργατικού συνεταιρισμού, με μια, επιπλέον, πλήρη έλλειψη εξοικείωσης προς τη χειρωνακτική εργασία, ήταν κάτι που ελάχιστες μπορούσαν να υποφέρουν.

Οι εργάτριες αγανακτούσαν και άρχιζαν κι αυτές να παραμελούν τη δουλειά, οι παραγγελίες χανόντουσαν και οι καλύτεροι εργαζόμενοι αφήνανε πολύ γρήγορα το εργαστήριο, επειδή το μέρος των εισπράξεων που τους αναλογούσε, έφτανε να αποτελεί ένα μισθό κατώτερο από εκείνον που έπαιρναν όταν δούλευαν για ένα αφεντικό, παρά το γεγονός ότι πολύ συχνά οι ιδρύτριες αφήνανε στο σύνολο το δικό τους μερίδιο. Στο τέλος, συνέβαινε οι εργάτριες να αναλαμβάνουν τις μηχανές και να διώχνουν τις ιδρύτριες από το εργαστήριο. Απ' αυτό ξεκινούσαν οι διαιτητικές διαδικασίες. «Εσείς λέτε συνεχώς ότι το εργαλείο ανήκει σ' αυτόν που το χρησιμοποιεί». Έτσι, υπερασπιζόταν σθεναρά τον εαυτό της μια εργάτρια σε μία από αυτές τις δίκες, στην οποία είχα την ευκαιρία να παραστώ. «Μα η δουλειά που κάνατε ήταν

ανύπαρκτη. Μιλάγατε, μιλάγατε, μόνο αυτό ήσασταν ικανές να κάνετε». Το δικαστήριο δεν δέχθηκε αυτήν την «προσωποποίηση της εργασίας», όπως τη χαρακτήριζε η εργάτρια και έκρινε ότι η μηχανή θα έπρεπε να επιστραφεί στην ιδιοκτήτρια.

Η κατάσταση δεν ήταν πολύ καλύτερη στα βιβλιοδετεία, μολονότι η δουλειά, λιγότερο περίπλοκη και με λιγότερες προκαταρκτικές υποχρεώσεις, ταίριαζε καλύτερα σ' ένα συνεταιριστικό σχήμα. Στα '69, η σιωπή που κυριάρχησε μετά την ενέργεια του Καρακόζωφ ήταν ακόμη ολοκληρωτική. Από τα πρόσωπα του '60, μερικοί είχαν εγκαταλείψει το κίνημα, άλλοι κρυβόντουσαν, κανείς δεν ήξερε που, και η νεολαία που ερχόταν από την επαρχία, μετά το κύμα καταστολής δεν έβρισκε κανέναν τρόπο για να αποκτήσει επαφή μαζί τους. Παρέμενε τελείως απομονωμένη κι έπρεπε να ψάξει μόνη της τον δρόμο της, υπολογίζοντας μόνο στις δυνάμεις της. Το κίνημα του Καρακόζωφ δεν είχε αφήσει κανένα πυρήνα, γύρω από τον οποίο θα μπορούσαν οι νέοι να συσπειρωθούν. Μιλάω, εννοείται, για εκείνη τη μερίδα της νεολαίας που θα ανακατευόταν στα πράγματα από την εποχή του προοιμίου της «υπόθεσης» Νετσάγιεφ –προοίμιο που διαδραματίστηκε στην Πετρούπολη στη διάρκεια του χειμώνα του '68 -'69.

Μια τέτοια απομόνωση, ένα τέτοιο κενό στην προπαγάνδα και στις επαφές με ανθρώπους που θα μπορούσαν να έχουν μια αντίληψη του κόσμου, που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην επίλυση του προβλήματος «τι να κάνουμε;», δημιούργησε άγχος σ' εκείνη τη νεολαία που αναζητούσε τη δράση. Οι ελπίδες, με τις οποίες είχε ξεκινήσει προς την κατεύθυνση της Πετρούπολης, είχανε πια καταρρεύσει.

Στις αρχές της δεκαετίας του '60, τις μεγάλες πόλεις και προπαντός την Πετρούπολη, περιέβαλλε μια αίγλη. Από μακριά –ιδωμένη από τη επαρχία–, η Πετρούπολη φαινόταν να αποτελεί ένα καμίνι ιδεών, το κέντρο της ζωής του κινήματος και της δράσης. Έτσι, στην επαρχία, μεταξύ των σπουδαστών των ιερατικών σχολών και των τελειόφοιτων των λυκείων, όπως και μεταξύ των φοιτητών των τοπικών πανεπιστημίων, δημιουργήθηκαν μικρές ομάδες αποφασισμένες να αφιερωθούν στη «δράση», όπως λέγανε τότε, ή απλά στην επανάσταση. Για να ξεκαθαρίσουν τι θα ήταν εκείνη η «δράση» ή η «επανάσταση», βιαστήκανε να πάνε στην Πετρούπολη. Εκεί θα τα μάθαιναν όλα, εκεί θα τους τα εξηγούσαν όλα. Συχνά, με αντίτιμο τεράστιες δυσκολίες, ταλαιπωρημένοι από τη φτώχεια κατέληγαν στο τέλος στην Πετρούπολη –σε ομάδες των πέντε ή των έξι– κι εκεί χτυπούσανε πόρτες, ρωτούσανε, μαθαίνανε και οπουδήποτε καταφέρνανε να εισχωρήσουν, συναντούσαν

μια θεώρηση των πραγμάτων, το ίδιο επισφαλή, το ίδιο ρευστή, με προβλήματα εξίσου χωρίς απαντήσεις, με θεωρίες το ίδιο στείρες, όσο αυτή από την οποία είχαν ξεφύγει αφήνοντας την επαρχία. Και γρήγορα βυθιζόντουσαν στο άγχος και στην απελπισία. Μετά το κίνημα των αρχών της δεκαετίας του '60, τόσο ισχυρό και τόσο σκληρά καταπιγμένο, γινόταν αισθητή η ανάγκη για ένα κάτι, από κάπου, να κινηθεί. «Ένα φοιτητικό κίνημα... οποιοδήποτε... μα ένα κίνημα!». Αυτή ήταν η φράση που ακουγόταν εκείνο το καλοκαίρι, κατά την επάνοδο στα πανεπιστήμια⁵.

Δεν ξέρω ποιός είχε πρώτος την ιδέα να οργανώσει τη φοιτητική αναταραχή. Στις παρέες του τύπου που μόλις περιέγραψα, ανάμεσα στους φοιτητές που περνούσαν τη δεύτερη χρονιά στην Πετρούπολη και είχαν ήδη βρει τρόπο να απογοητευθούν από την πόλη, υπήρχαν σίγουρα αρκετοί που το σκεφτόντουσαν ταυτόχρονα. Η προοπτική μιας φοιτητικής αναταραχής έγινε, βέβαια, δεκτή με ενθουσιασμό. Φυσικά, αυτή δεν ήταν η «υπόθεση», δεν ήταν «για το καλό του λαού», δεν επρόκειτο για την «επανάσταση», μα όμως ήταν πάντα «κάτι», ήταν παρόλα αυτά η ζωή.

Ήδη, από την αρχή του φθινοπώρου του 1868 σε διάφορους φοιτητικούς κύκλους διαδιδόταν ότι τα Χριστούγεννα θα ξεσπούσαν σίγουρα ταραχές

---

5 Για να εξηγήσει τις αιτίες των φοιτητικών ταραχών εκείνων των χρόνων, καθώς και τον εξτρεμιστικό χαρακτήρα τους, ο Μ. Ν. Ποκρόβσκυ γράφει: «Η κοινωνική σύνθεση των φοιτητών εκείνη την εποχή ήταν διαφορετική από αυτήν που διαμορφώθηκε στη συνέχεια, στις παραμονές της επανάστασης του 1917. Τα παιδιά της αστικής τάξης ήταν λίγα ανάμεσα στους φοιτητές, γιατί οι έμποροι δεν έβλεπαν ακόμη την ανάγκη να στέλνουν τα παιδιά τους στο πανεπιστήμιο, ενώ τα παιδιά των ευγενών συνέχιζαν να προτιμούν τη στρατιωτική σταδιοδρομία. Γι' αυτό, η μάζα των φοιτητών αποτελούνταν από παιδιά κατώτερων δημοσίων υπαλλήλων. Το πιο δραστήριο και ικανό κομμάτι αποτελούσαν οι σεμιναριστές, παιδιά παπάδων της επαρχίας, που αντί να γίνουν με τη σειρά τους παπάδες, γραφόντουσαν στο πανεπιστήμιο. Αυτή ήταν μια νεολαία σχεδόν εξαθλωμένη (πολλοί σεμιναριστές εργάζονταν στη Μόσχα για τις εξετάσεις, διατρέχοντας με τα πόδια εκατοντάδες χιλιόμετρα), δραστήρια, εργατική και πολύ κακόβουλη. Η κυβέρνηση του Αλέξανδρου του II, φοβούμενη ότι τα αποτελέσματα των «μεταρρυθμίσεων» του θα δημοκρατικοποιούσαν υπερβολικά την κοινωνία και θα ανακάτευαν όλες τις τάξεις, προσπάθησε με δόλιο τρόπο να κρατήσει το πανεπιστήμιο μόνο για τις προνομιούχες τάξεις, ξεκινώντας από τους μεσαιούς δημόσιους υπαλλήλους. Γι' αυτό, ανέβασε το κόστος των σπουδών και μείωσε τις υποτροφίες, που στο παρελθόν είχαν επιτρέψει στους πραγματικά πιο φτωχούς να σπουδάσουν στο πανεπιστήμιο. Πάνω σ' αυτό το υπόβαθρο, στη Μόσχα και ιδιαίτερα στην Πετρούπολη, ξεκίνησαν φοιτητικές ταραχές, που κατέληξαν σε συλλήψεις κι εξορίες» (Μ. Ν. Pokrovskij, "Russia in world history", Ed. Riuniti, 1970, σελ. 161-162). Στο φοιτητικό κίνημα των χρόνων 1850-1860 είναι αφιερωμένο το κεφ. VIII του F. Venturi, "il populismo russo", αναφ. τόμος II, σελ. 31 - 51.

στα πανεπιστήμια και ότι θα διεκδικούσαν ταμεία αλληλοβοήθειας και ελευθερία των μαζώξεων. Τα ταμεία, μολονότι το μεγαλύτερο μέρος των φοιτητών ήταν εξαιρετικά φτωχοί, στην πραγματικότητα είχαν μια σημασία καθ' όλα δευτερεύουσα. «Αν τα πετύχουμε, θα 'ναι καλύτερα, αν δεν τα πετύχουμε, καλά. Όσον αφορά τις μαζώσεις, με ή χωρίς ελευθερία, είναι ενδιαφέρουσες αυτές καθαυτές». Να, τι συζητιόταν στους φοιτητικούς κύκλους. Είναι αλήθεια ότι, για να αφήσουμε κατά μέρος αυτήν τη σκοπιμότητα, εκείνες οι μαζώσεις ανταποκρινόντουσαν σ' εκείνη την τελείως συγκεκριμένη ανάγκη του κινήματος, την ανάγκη για κοινωνική ζωή.

Εντούτοις, κάποιοι από τους υποκινητές της μάχης για της μαζώσεις στήριζαν πάνω τους ελπίδες πιο συγκεκριμένες: επ' ευκαιρία αυτών, θα μαζεύνοντουσαν και θα γνωριζόντουσαν τα καλύτερα στοιχεία της νεολαίας, τα πιο αποφασισμένα, θα δημιουργούνταν ένας κύκλος, βαθμιαία θα παγωνόταν κι αυτό θα επέτρεπε να διαμορφωθούν ικανοί ακτιβιστές και να αποκτήσουν εμπειρία.

Η αναταραχή διήρκεσε όλο το φθινόπωρο και τον Δεκέμβρη, πράγματι, έγιναν οι πρώτες συνελεύσεις. Γινόντουσαν σε ιδιωτικά διαμερίσματα, διαφορετικά κάθε φορά. Μερικές φορές, μια οικογένεια ευκατάστατη, γνωρίζοντας την κατάσταση, πρόσφερε στον οργανωτή της μάζωσης τα σαλόνια του σπιτιού της, όπου στοιβαζόντουσαν διακόσιοι-τριακόσιοι φοιτητές. Μερικές φορές, συναθροίζονταν σε διαμερίσματα φοιτητών και τότε η μάζωση υποδιαιρούνταν σε δυο-τρεις διαφορετικές ομάδες, ανάλογα με τον αριθμό των δωματίων, δεδομένου ότι δεν ήταν δυνατό να στοιβαχτούν μόνο σ' ένα δωμάτιο. Φυσικά, όλοι στεκόντουσαν όρθιοι και γενικά συμπιεζόταν ο ένας πάνω στον άλλο.

Τα Χριστούγεννα, οι μαζώσεις γινόντουσαν όλο και πιο συχνά. Σ' αυτές συμμετείχαν οι φοιτητές των σχολών, καθώς και του τεχνολογικού ινστιτούτου, μα οι πιο πολλοί ήταν οι φοιτητές της ιατρικής. Ερχόντουσαν, επίσης δέκα-δεκαπέντε γυναίκες. Εκείνην την εποχή δεν υπήρχαν σχολές ανοιχτές στις γυναίκες κι αυτές που ήταν παρούσες ήταν μόνο από ενδιαφέρον και από αλληλεγγύη προς το φοιτητικό κίνημα.

Στις πιο πετυχημένες και σημαντικές μαζώσεις, οι ομιλητές ανέβαιναν ο ένας μετά τον άλλο σε μια καρέκλα και εκφωνούσαν από 'κει τον λόγο τους. Επιμένανε, πρώτα απ' όλα, στο γεγονός ότι ήταν απαραίτητο για τους φοιτητές να αποκτήσουν ταμεία αρωγής, καθώς και το δικαίωμα συνάθροισης. Δεν εκλεγόταν κανένα προεδρείο και η ομάδα που είχε

πάρει την πρωτοβουλία για τη μάζωξη, είχε βρει τον χώρο κι είχε στείλει τις προσκλήσεις, ήταν αυτή που έδινε τον λόγο σ' αυτούς που παρεμβαίνανε.

Ο Νετσάγιεφ⁶ ήταν ένας από αυτούς τους οργανωτές. Σπάνια έπαιρνε κατ' ευθείαν τον λόγο στις δημόσιες μαζώξεις. Δεν ανέβαινε σχεδόν ποτέ στις καρέκλες, όμως η δύναμη της θέλησής του γινόταν από όλους αντιληπτή. Ήταν αυτός που φρόντιζε να υπάρχει ένας επαρκής αριθμός ομιλητών και, προπαντός στις αρχές, υπήρχε συχνά έλλειψη από αυτούς. Ερχόταν αμέσως σε επαφή με τα πρόσωπα που, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, τραβούσαν την προσοχή, τα έφερνε κοντά του στη σχολή Σεργκούιεφ, όπου του είχε ανατεθεί να διδάσκει κι εκεί συζητούσε μαζί τους, συμφωνώντας πάνω στα θέματα που θα πραγματευόντουσαν την επόμενη φορά.

Εκείνες οι μαζώξεις δεν είχαν τίποτα το κρυφό –αντιθέτως, γινόντουσαν τα πάντα για να προσελκυσθεί όσο περισσότερος κόσμος ήταν δυνατό. Τα Χριστούγεννα, μερικοί φοιτητές με ιδιαίτερο ζήλο πήραν ακόμη και την πρωτοβουλία να αντιγράψουν από τη διοίκηση όλες τις διευθύνσεις των φοιτητών του πρώτου και του δεύτερου έτους (οι άλλοι εθεωρούντο χαμένοι, γιατί από αυτούς μόλις καμιά δωδεκαριά ακολουθούσε το κίνημα) και να κάνουν ένα γύρο συστηματικό, όλων των διαμερισμάτων, για να πείσουν αυτούς που τα κατοικούσαν να

---

6 Σεργκέι Γκ. Νετσάγιεφ: γεννημένος το 1847 στο Ιβάνοβο από οικογένεια μικρομεσαιών τεχνιτών, έφτασε το 1866 στην Πετρούπολη, όπου παρακολούθησε μαθήματα στο πανεπιστήμιο, σαν ελεύθερος ακροατής. Στο Ιβάνοβο είχε συνδεθεί με μερικούς ναροντικούς συγγραφείς και χάρη σ' αυτούς είχε μπορέσει να σπουδάσει, να διαβάσει πολλά βιβλία και να διαμορφωθεί πολιτικά. Στην πρωτεύουσα αφιερώθηκε αμέσως στην οργάνωση του φοιτητικού κινήματος, επιδιώκοντας να το κατευθύνει προς συνωμοτικές δραστηριότητες και εξεγερτικές προοπτικές και προς τον σκοπό αυτό έγραψε το «Πρόγραμμα Επαναστατικών Δραστηριοτήτων» (όπως φαίνεται σε συνεργασία με τον Γιακωβίνο Π. Ν. Τκάτσιεφ). Ταυτόχρονα, κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού στην Ελβετία, συνδέθηκε με τον Μ. Μπακούνιν και με αυτόν συνέταξε την «Κατήχηση του Επαναστάτη», της οποίας εκτεταμένα αποσπάσματα παραθέτει η Βέρα Ζασούλιτς. Σ' αυτό το σημείο, αρχίζει η μπερδεμένη αλληλοδιαδοχή γεγονότων που περιγράφεται εδώ, γνωστή σαν «υπόθεση Νετσάγιεφ», που τελείωσε με τραγικό τρόπο για τις λίγες δεκάδες νέων, που είχαν προσχωρήσει στις οργάνωση του Νετσάγιεφ. Σχετικά με αυτήν την υπόθεση, που είχε αρκετές επιπτώσεις πάνω στις διεθνείς οργανώσεις και στον κόσμο της διασποράς πρβλ., εκτός από το βιβλίο του Venturi, το Α. Ι. Herzen "Σ' έναν παλιό σύντροφο", Einaudi 1977, μια ανθολογία επιμελημένη από τον V. Strada που περιέχει τα κυριότερα κείμενα σχετικά με την υπόθεση, μεταξύ των οποίων και την εκδοχή, που έδωσαν οι Μαρξ και Ένγκελς κάνοντας πολεμική στον Μπακούνιν, το Μ. Conjino, "Η Κατήχηση του Επαναστάτη: Ο Μπακούνιν κι η υπόθεση Νετσάγιεφ", Adelphi 1976, το Ε. Η. Carr, Μπακούνιν, Mondadori 1977.

έρθουν στις μαζώξεις. Όταν βρισκανε την πόρτα κλειστή, αφήνανε δυο λόγια με τη διεύθυνση της επόμενης μάζωξης, προσθέτοντας κάποιο δυνατό σχόλιο επί του θέματος: «πώς έγινε και δεν ήρθες ακόμα;». Οι προσκλήσεις άρχιζαν, ακόμα, να εμφανίζονται και στον τύπο. Μια εφημερίδα είχε αφιερώσει σ' αυτές τις μαζώξεις μια σειρά στίχων, μάλλον χοντροκομμένων, που τελειώνανε έτσι:

«Χρειάζεται αυτό που χρειάζεται

Για κείνο το μάτσο

Από παλιά κι ακόμη από καινούργια

Ολόκληρα τσαμπιά από «τρελές πόλεις»⁷

Ακόμη και η αστυνομία ήταν ενημερωμένη, πλήρως. Σε μια από τις συνελεύσεις, αρκετοί είχαν ακούσει κοντά στην είσοδο αστυνόμους που μετράγανε αυτούς που φθάνανε: 91, 92... Παρ' όλα αυτά, για την ώρα, κανείς δεν ανησυχούσε.

Στην αρχή, όταν η συζήτηση αφορούσε την απαίτηση να κερδηθούν ταμεία αλληλοβοήθειας καθώς και το δικαίωμα της συνάθροισης, δεν υπήρχε καμιά αντίθεση, μα μόλις επρόκειτο να συζητηθούν τα μέσα που έπρεπε να χρησιμοποιηθούν για να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι, αρχίζανε οι συζητήσεις. Η ομάδα των οργανωτών κι αυτοί που την υποστήριζαν, πρότειναν μια αίτηση υπογεγραμμένη από το μεγαλύτερο αριθμό φοιτητών για να παρουσιαστεί στο υπουργείο Παιδείας (μερικοί πρότειναν να παρουσιαστεί κατευθείαν στο παλάτι, άλλοι να περιοριστεί σε πρώτη φάση στη διοίκηση του πανεπιστημίου). Στην περίπτωση που η αίτηση θα απορρίπτονταν ή η απάντηση ήταν αρνητική, θα ήταν αναγκαίο να οργανωθεί μια διαδήλωση –για την οποία, επίσης, υπήρχαν διάφορα σχέδια: από συγκεντρώσεις και δράση, μέχρι μια μαζική κάθοδο στο αυτοκρατορικό παλάτι. Οι αντίπαλοι τέτοιων σχεδίων, μεταξύ των οποίων κυριότερος εκπρόσωπος ο φοιτητής Εζέρωφ, λέγανε ότι μια αίτηση δεν θα γινόταν ποτέ, φυσικά, δεκτή και ότι μια διαδήλωση θα είχε αποτέλεσμα να αποκλειστούν και να διωχτούν από το πανεπιστήμιο εκείνοι που θα είχαν συμμετάσχει. Επιπλέον, ακόμη και στην περίπτωση που όλοι οι παρόντες στις μαζώξεις υπογράφανε την αίτηση, αυτοί θα εκπροσωπούσανε πάντα μια ασήμαντη μειοψηφία, δεδομένου ότι υπήρχαν αρκετές χιλιάδες φοιτητές στην Πετρούπολη και μόνο μερικές

---

7 Λογοπαίγνιο με τις λέξεις vinograd (τσαμπι) και vertograd

εκατοντάδες από αυτούς συμμετείχαν στις μαζώξεις. Το να υπολογίζουν στην υπογραφή φοιτητών που φοβόντουσαν να παρουσιαστούν εκεί ήταν, προφανώς, κοινό. Με λίγα λόγια, δεν ήταν αυτός ο δρόμος για την κατάκτηση των βοηθημάτων και των μαζώξεων.

Οι υποστηρικτές της διαδήλωσης—οι «νετσαγιεφικοί» ή «ριζοσπάστες», όπως άρχισαν τότε να τους αποκαλούν (μια ονομασία, όχι ιδιαίτερα ικανοποιητική, που όμως, στη συνέχεια πολιτογραφήθηκε για να υποδεικνύει οποιοδήποτε μέλος μιας επαναστατικής συντροφιάς)—δεν αντικρούανε αυτά τα επιχειρήματα, μα κατέβαλαν όποιους τους πλησίαζαν, με επιπλήξεις κάθε είδους κατηγορώντας τους ότι δεν είναι ειλικρινείς και τους αντέτειναν την ερώτηση: ποιο δρόμο, τότε, προτείνανε από τη μεριά τους για να πετύχουν τα βοηθήματα και το δικαίωμα της συνάθροισης; Οι αντίπαλοί τους απαντούσαν με υπεκφυγές. Όπως φαινόταν, στην περίπτωση των δημόσιων μαζώξεων ούτε οι μεν, ούτε οι δε εξέφραζαν δημόσια τις απόψεις τους. Στις ιδιωτικές μαζώξεις, μεταξύ αυτών που ήταν πεπεισμένοι για την ίδια επιλογή, οι υποστηρικτές του Εζέρωφ λέγανε ότι μπορούσε να οργανωθεί ένα ταμείο αλληλοβοήθειας, χωρίς να ζητηθεί η εξουσιοδότηση της διοίκησης, η οποία θα έκλεινε τα μάτια αρκεί να ενεργούσαν με μια ελάχιστη διακριτικότητα. Όσον αφορά τις συνελύψεις, μπορούσαν να τις αντικαταστήσουν με μαζώξεις λογοτεχνικού ή μουσικού χαρακτήρα. Η πλειοψηφία των φοιτητών φαινόταν να συντάσσεται μ' αυτήν την τοποθέτηση.

Οι «νετσαγιεφικοί» από τη μεριά τους, στις κλειστές μαζώξεις, λέγανε ότι ήταν σαφές πως καμιά διαδήλωση δεν θα κατάφερε να επιτεύξει κάτι. Ούτε ταμείο αλληλοβοήθειας, ούτε το δικαίωμα της συνάθροισης και ότι, όπως και να 'χε, επρόκειτο για κατακτήσεις άχρηστες, καλές για να εκφυλίσουν τη νεολαία βελτιώνοντας την κατάστασή της. Οι διαδηλώσεις, αντίθετα, θα χρησίμευαν για να αφυπνιστεί μεταξύ των νέων η αίσθηση της εξέγερσης. Με αυτούς που του ήταν οι πιο κοντινοί και πιο πιστοί, ο Νετσάγιεφ προχωρούσε ακόμα περισσότερο και περιέγραφε λίγο-πολύ το ακόλουθο σχέδιο: οι διαδηλώσεις, προφανώς, θα ακολουθούσαν από μέτρα εκτόπισης. Αυτά τα μέτρα θα προκαλούσαν αντιδράσεις σ' άλλα πανεπιστήμια, από τα οποία θα διωχνόντουσαν με τη σειρά τους τα καλύτερα στοιχεία. Μ' αυτόν τον τρόπο, την άνοιξη, θα σκορπιζόταν στην επαρχία ένα πλήθος αγανακτισμένων και δυσαρεστημένων ανθρώπων και γι' αυτό με μια ψυχική διάθεση βαθιά επαναστατική. Αυτή η ψυχική διάθεση θα μεταδιδόταν, φυσικά, στην τοπική νεολαία —και κατά πρώτο λόγο στους σπουδαστές των ιερατικών σχολών. Τώρα, αυτοί οι

τελευταίοι, λόγω της θέσης τους, είναι πολύ κοντά στους χωρικούς. Γι' αυτό, στη διάρκεια των επόμενων διακοπών, όταν θα επιστρέφανε στο χωριό που γεννηθήκανε, θα προσεγγίζανε τους αμφισβητίες του κόσμου των χωρικών και θα συγκροτούσαν μια επαναστατική δύναμη ικανή να ενοποιήσει τον επικείμενο λαϊκό ξεσηκωμό. Το ότι ήταν επικείμενος ένας τέτοιος ξεσηκωμός ήταν αξίωμα για όλους, ομιλητές και ακροατές. Η παραμικρή σχετική αμφιβολία ερμηνευόταν σαν προσβολή προς τον λαό: «Ο λαός είναι δυσαρεστημένος, απαιτημένος –κι εσείς πιστεύετε ότι θα καθίσει πραγματικά ήσυχος με τα χέρια σταυρωμένα;».

Ωστόσο, οι μαζώξεις γινόντουσαν όλο και πιο ταραγμένες και πολλοί από τους υποστηρικτές του Εζέρωφ είχαν σταματήσει να έρχονται. Γινόταν όλο και πιο σαφές, ότι το κίνημα δεν μπορούσε να προχωρήσει με την αρχική ορμή κι ότι έπρεπε ή να καταλήξει σε κάποια πρωτοβουλία ή να αλλάξει μορφή. Έγινε μια μάζωξη ακόμη. Ο Νετσάγιεφ πήρε πρώτος τον λόγο και είπε ότι είχαν ήδη ανταλλαχτεί πολλές απόψεις, ότι είχαν ήδη ειπωθεί όλα και ότι ήταν πια καιρός, γι' αυτούς που θέλανε πραγματικά να εξεγερθούν και δεν φοβόντουσαν για το τομάρι τους, να χωριστούν από τους άλλους. Γι' αυτό δεν χρειαζόταν να κάνουν τίποτα άλλο από το να γράψουν το όνομά τους σ' ένα φύλλο χαρτί, που ήταν ήδη έτοιμο στο τραπέζι.

Οι οργανωτές υπογράψανε πρώτοι, κατόπιν οι άλλοι βιαστήκανε να υπογράψουν με τη σειρά τους. Ο κατάλογος των ονομάτων ήταν ήδη μακρύς, όταν ξεσηκώθηκαν διαμαρτυρίες που υποστήριζαν ότι ήταν κουτό και χωρίς νόημα και ότι αυτός ο κατάλογος μπορούσε να πέσει στα χέρια της αστυνομίας. Οι υπογραφές μπλοκαρίστηκαν. Ακούστηκε ακόμα και μια φωνή που απαίτησε την καταστροφή του χαρτιού, όμως αυτό ήταν ήδη στις τσέπες του Νετσάγιεφ.

Την επόμενη μέρα ακούστηκε ότι, μετά τη μάζωξη, ο Νετσάγιεφ και άλλοι δύο φοιτητές είχαν κληθεί από τον επικεφαλής της δημόσιας ασφάλειας Κολίτσκιν, που τους είχε πει ότι αν οι μαζώξεις συνεχιζόντουσαν, θα τους συλλάμβανε όλους και θα τους έκλεινε στο φρούριο. Ακούστηκε, επίσης, ότι ο Νετσάγιεφ επέμενε να συνεχιστούν οι μαζώξεις και ότι θα ήταν ντροπή να αναδιπλωθούν μπροστά σε τέτοιες απειλές. Οργανώθηκε, πράγματι, μια ακόμη μάζωξη αλλά όμως, μετά το περιστατικό με τις υπογραφές, κανείς από τους φίλους του Εζέρωφ δεν συμμετείχε: οι πιστοί βρέθηκαν σαράντα με πενήντα. Μπροστά σε μια μειοψηφία τόσο συντριπτική, δεν μπορούσε πια να μιλήσει κανείς για διαδήλωση κι οι κακόμοιροι οι ριζοσπάστες είχαν όλη την άνεση να στολίσουν με βρισιές

τους υποστηρικτές του Εζέρωφ: «Συντηρητικοί, προδότες, δειλοί...». Μετά, δεν ήξεραν πλέον τι να πουν. Όλοι περίμεναν να πάρουν τον λόγο οι ρήτορες και φυσικά, προπαντός, ο Νετσάγιεφ. Μα ο Νετσάγιεφ δεν ερχόταν. Στη θέση του τελικά εμφανίστηκε, ασθμαίνοντας συνέχεια, ο άνθρωπος που μοιραζόταν μαζί του το ίδιο δωμάτιο, ο Αμετίστωφ –ο «υπασπιστής», όπως αστειεύομενοι τον αποκαλούσαν μερικοί– και ανήγγειλε ότι ο Νετσάγιεφ είχε συλληφθεί. Εκείνο το πρωί είχε βγει απ’ το σπίτι, ενώ εκείνος, ο Αμετίστωφ, κοιμόταν ακόμα. Το βράδυ, μια από τις φίλες του είχε λάβει ένα περίεργο γράμμα με το ακόλουθο κείμενο: «Διασχίζοντας σήμερα το νησί Βασιλιέφσκαγια, συνάντησα μια φυλακή. Ένα χέρι βγήκε απ’ το παράθυρο, άφησε να πέσει ένα μήνυμα και άκουσα μια φωνή να λέει: “Εάν είσαστε φοιτητής μεταβιβάστε αυτό στην ενδεδειγμένη διεύθυνση”. Είμαι πράγματι φοιτητής και θεωρώ καθήκον μου να ανταποκριθώ σ’ αυτό το αίτημα. Εξαφανίστε το μήνυμά μου». Δεν υπήρχε υπογραφή. Σ’ αυτό το γράμμα ήταν προσαρμοσμένο ένα άλλο, γραμμένο με μολύβι πάνω σ’ ένα γκριζό χαρτί από το χέρι του Νετσάγιεφ: «Οδηγούμαι σε μια φυλακή, δεν ξέρω ποια. Μεταβιβάστε το μήνυμα στους συντρόφους. Ελπίζω να τους ξαναδώ. Αυτοί να συνεχίσουν την πρωτοβουλία μου».

* * * * *

Η σύλληψη έκανε μεγάλη εντύπωση. Η διεύθυνση της σχολής του Νετσάγιεφ έκανε κάποια διαβήματα γι’ αυτόν: ο Νετσάγιεφ ήταν ένας καθηγητής, που έχαιρε άκρας εκτίμησης, αυστηρός με τους μαθητές και ικανός στη δουλειά του. Μα, στα αιτήματα του διευθυντή της σχολής απαντούσαν ότι ο Νετσάγιεφ δεν είχε συλληφθεί κι ούτε είχε παρθεί κανένα μέτρο εναντίον του με την προοπτική μιας ενδεχόμενης σύλληψης. Ένα μήνα πριν, ο Νετσάγιεφ είχε φέρει από το Ιβάνοβο –την πόλη που γεννήθηκε– την αδερφή του, ένα κορίτσι δεκάξι χρονών. Τελείως άδολη, σχεδόν εντελώς ακαλλιέργητη. Αυτή λάτρευε τον αδελφό της, ήταν πάρα πολύ περήφανη γι’ αυτόν και η είδηση της σύλληψης την έριξε σε απόγνωση. Πήγε και χτύπησε όλες τις πόρτες, όπως του τρίτου τμήματος, του διευθυντή της φυλακής και του Κολίτσκιν. Με την προφορά της περιοχής του Βλαδιμίρ, ζητούσε παντού «να της επιτρέπανε, στο όνομα του Κυρίου, να δει τον αδελφό της». Και παντού της απαντούσαν ότι αυτός δε φαινόταν στον κατάλογο των κρατουμένων. Ήταν πάρα πολύ αγανακτισμένη γι’ αυτό: «Τι βαρβαρότητες! Συλλαμβάνουν ένα άτομο κι όχι μόνο αρνούνται να δώσουν την παραμικρή πληροφορία, μα αρνούνται μέχρι και το ότι τον έχουν συλλάβει...».

Ένα τέτοιο μυστήριο έκανε εντύπωση. Παντού αρχίσανε να μιλάνε για τη σύλληψη του Νετσάγιεφ. Το στοιχείο της μυστηριώδους σύλληψής του από τις αρχές τον έκανε γρήγορα μια φυσιογνωμία μυθική. Δεν περνούσε από το μυαλό κανενός το να αμφισβητήσει την αλήθεια μιας τέτοιας σύλληψης. Και όμως, οι πιο κοντινοί του φίλοι θυμόντουσαν ότι κατά τους τελευταίους μήνες τον είχαν δει να μαθαίνει μ' επιμέλεια γαλλικά, ενώ, εκείνη την ταραχώδη εποχή, δεν φαινόταν διατεθειμένος να συμπληρώσει τις γενικές γνώσεις του. Είχε πουλήσει ακόμη κι όλα του τα βιβλία, μια βδομάδα πριν. Όμως, πρώτα απ' όλα, από μόνος του δεν θα μπορούσε να γίνει διάσημος και, κατά δεύτερο λόγο, το φοιτητικό κίνημα θα είχε πιθανόν εξαντληθεί. Καθώς τώρα ξαναγεννιόταν η ελπίδα να το δει να συνεχίζει, αυτή η σύλληψη θα κινητοποιούσε πιθανόν τους φοιτητές και θα τους έσπρωχνε, μέχρι το σημείο να εκφράσουν μια πραγματική διαμαρτυρία. Πράγματι, οι φοιτητές κινητοποιήθηκαν, μα χωρίς πολλή ενεργητικότητα: συζήτησαν για ν' αποφασίσουν αν χρειαζόταν να αποταθούν στη διοίκηση του πανεπιστημίου. Μα κατόπιν προέκυψε ότι ο Νετσάγιεφ δεν ήταν γραμμένος σε σχολή, παρά ήταν ελεύθερος ακροατής και συν τοις άλλοις δεν παρακολουθούσε τα μαθήματα. Έτσι, η διαμαρτυρία ενάντια στη σύλληψή του δεν χρησίμευσε σε τίποτα.

Εν τω μεταξύ, ο Νετσάγιεφ είχε περάσει από τη Μόσχα, είχε εξασφαλίσει κάποιες επαφές, είχε προχωρήσει προς τον Νότο κι από κει είχε περάσει τα σύνορα.

Οι μαζώξεις των οπαδών του Νετσάγιεφ συνέχισαν να γίνονται, μα κάτω από την επιρροή της μυστηριώδους σύλληψης, είχαν αλλάξει χαρακτήρα. Δεν πηγαίνανε πια όλοι κι όποιοι να 'ναι. Γίνονταν δεκτοί μόνο εκείνοι που γνωριζόντουσαν πιο στενά και των οποίων η παρουσία προβλεπόταν και είχε αναγγελθεί. Δεν φλυαρούσαν πια. Συζητούσαν σε μικρές ομάδες και χρειαζόταν, σε κάποιες απ' αυτές, η συζήτηση να ζωντανεύει με το ζόρι, προκειμένου οι άλλοι να σωπαίνουν και να πλησιάζουν. Μιλάγανε για ζητήματα λίγο-πολύ φλέγοντα, για τις μελλοντικές εξεγέρσεις. Αυτοί που είχαν βοηθήσει σε κινήματα ή είχαν ακούσει να μιλάνε γι' αυτά στην περιοχή τους, παρείχαν λεπτομέρειες. Ρωτούσανε για την ενέργεια του Καρακόζωφ –δεν ήταν πολλοί εκείνοι που γνώριζαν κάτι συγκεκριμένο σχετικά– προσπαθούσαν να μιλήσουν ακόμη και για σοσιαλισμό. Τόσο απλοϊκές ήταν εκείνες οι συζητήσεις. Για παράδειγμα, ένα παιδί με ολοκόκκινα μαλλιά συζητούσε παθιασμένα μπροστά σε καμιά δεκαριά άτομα: «Τότε... όλοι θα είναι ελεύθεροι.

Κανένας δεν θα έχει την εξουσία. Ο καθένας θα παίρνει αυτό που του χρειάζεται και θα δουλεύει ανιδιοτελώς...». «Κι αν κανείς αρνείται να δουλέψει, τι κάνουμε;», ρωτάει ένας σκεπτικιστής νεαρός. Μια ειλικρινής οδύνη απεικονίζεται στα αεικίνητα χαρακτηριστικά του κοκκινομάλλη. Σωπαίνει, σκέφτεται μια στιγμή και τελικά λέει: «Θα του μιλήσουμε, θα το συζητήσουμε, θα του πούμε: άκου φίλε, χρειάζεται πραγματικά να δουλεύεις, είναι απαραίτητο. Θα τον παρακαλέσουμε και τότε θα αρχίσει να δουλεύει». «Είναι φανερό, ότι αν ο Ιγίνσκιτς αρχίσει και παρακαλάει έτσι, θα καταφέρνει να πείσει και τον πιο τεμπέλη από τους τεμπέληδες...!», απαντάνε γελώντας οι σύντροφοι.

Οι μαζώξεις, τώρα πια, γινόντουσαν κανονικά σε εβδομαδιαία βάση και πάντα στο ίδιο μεγάλο φοιτητικό διαμέρισμα, στις ακτές της Πετρούπολης. Μερικές αρχίζανε με το διάβασμα ορισμένων λογοτεχνικών έργων: διαβάζονταν οι μύθοι του Τσεντρίν ή το καινούριο ποίημα του Νεκράσωφ, «Η Τρόικα». «Τι διαβολική δολιότητα!», λέει ειρωνικά ο συγγραφέας, απευθυνόμενος σ' ένα χλωμό παιδί δεκαεννιά χρονών. «Έτσι ονειρευόσουν να αναγνωριστείς; Να εκμηδενίσεις την εξουσία –ή να μπερδέψεις τον αστυνόμο;». Θυμάμαι, ότι αυτούς τους στίχους τους αντιλαμβανόμαστε να αναφέρονται σε μας. Και πραγματικά, όλα συνέπιπταν αρχίζοντας από την ηλικία του χλωμού παιδιού. Γιατί, αν και ήταν μεταξύ μας και μερικοί «γέροισι» –εικοσιδύο ή εικοσιτριών ετών–, υπήρχαν πολλοί που ήταν μόλις δεκαεφτά χρονών. Δυο μήνες πριν δεν προσπαθήσαμε κι εμείς να μπερδέψουμε, με τον τρόπο μας, τον αστυνόμο; Επρόκειτο για το μεγαλεπήβολο σχέδιο της διαδήλωσης; Τώρα, είμαστε έτοιμοι να περάσουμε ήρεμα στο επόμενο στάδιο: να εκμηδενίσουμε την εξουσία.

Σε μια από αυτές τις μαζώξεις προτάθηκε να ανοιχτεί ένα εργαστήριο, στο οποίο θα μπορούσαν οι φοιτητές να μάθουν μια τέχνη. Ένα από τα κίνητρα αυτής της πρότασης, ήταν η αγωνία για την απόσπαση ενός διπλώματος και για την εξασφάλιση μιας μελλοντικής σταδιοδρομίας. Τον πρώτο και τον δεύτερο χρόνο, οι φοιτητές συμμετείχαν με απληστία στο κίνημα, τρέχανε γεμάτοι ενθουσιασμό από τη συνέλευση στη μάζωξη, ενδιαφερόντουσαν για κοινωνικά προβλήματα. Όμως, μόλις αισθανόντουσαν να πλησιάζει η οριστική λήξη της προθεσμίας για το δίπλωμα, δεν υπήρχε πια τίποτα που να μπορεί να τους κάνει να κινηθούν. Συζητώντας γι' αυτό, αποφασίστηκε, γι' αρχή, να στηθεί ένα σιδεράδικο κι αμέσως οργανώθηκε ένας έρανος μεταξύ των παρόντων εκείνης της μέρας. Κάποιος έβαλε ένα ρούβλι, ένας άλλος λίγο παραπάνω, όμως όλοι

υποσχέθηκαν να κανονίσουν τη μηνιαία καταβολή μιας εισφοράς. Η ιδέα να ξέρουν μια τέχνη άρεσε σε όλους. Κι έτσι, από μια συγκεχυμένη αναταραχή, άρχισε να μορφοποιείται κάτι που έμοιαζε σαν πραγματικός σύλλογος.

Μεταξύ μας, δεν υπήρχε ούτε ένα θέμα που να είναι απαγορευμένο και διαθέταμε και μερικά χειρόγραφα, όπως «Το γράμμα χωρίς διεύθυνση» ή «Το γράμμα του Μπελίνσκι στον Γκόγκολ».

Το πρακτικό μέρος της οργάνωσης του σιδηρουργείου ανατέθηκε στον τεχνολόγο Τσουμπάρωφ (πέθανε δέκα χρόνια αργότερα, κρεμασμένος στην Οδησό). Τότε, ετοιμαζόταν να φύγει για την Αμερική και είχε ήδη το διαβατήριό, μα για χάρη του σχεδίου δέχτηκε να αναβάλει την αναχώρηση. Στην επόμενη συνάντηση ήταν σε θέση να αναγγείλει ότι το σιδηρουργείο λειτουργούσε ήδη και ότι μερικοί φοιτητές ήδη δούλευαν εκεί με το σφυρί. Τα πράγματα συνεχίστηκαν έτσι για δυο-τρεις μήνες. Γύρω στα μισά του Μάρτη, αρχίσανε να φτάνουν από το εξωτερικό γράμματα του Νετσάγιεφ. Στο πρώτο ανέφερε ότι «χάρης σε μια ευτυχή συγκυρία είχε καταφέρει να διαφύγει αυτό το ψυχρό τείχος του φρουρίου του Πέτρου και Παύλου, είχε καταφέρει να φθάσει στην Οδησό, εκεί είχε συλληφθεί ξανά, είχε αποδράσει ξανά και στο τέλος είχε περάσει τα σύνορα». Τα γράμματα συνεχίστηκαν: «Όταν θα έχω διασφαλίσει εδώ επαφές, θα ξαναμπώ, όποια και να 'ναι η τύχη που με περιμένει», έγραφε. «Πρέπει να ξέρετε ότι, όσο θα βρίσκομαι στη ζωή, δεν θα εγκαταλείψω το χρέος που έχω αναλάβει. Κι εσείς, γιατί αναδιπλώνεστε; Υπάρχει μια εξαιρετικά επείγουσα ανάγκη. Αυτό που ετοιμάζεται εδώ είναι τέτοιο, που η Ευρώπη πλέον δεν μπορεί να κάνει πίσω. Βιαστείτε φίλοι, μην αναβάλλετε για αύριο αυτό που μπορείτε να κάνετε σήμερα!».

Σ' ένα από τα γράμματα ήταν προσαρτημένη η διακήρυξη της Διεθνούς στα γαλλικά, με μια σημείωση στα ρωσικά στην αρχή: «Χαιρετισμός στους καινούριους συντρόφους» ή κάτι παρόμοιο, ακολουθούμενη από την υπογραφή του Μπακούνιν.

Σε κάθε γράμμα οι μομφές και τα παράπονα για την ησυχία που βασιλεύε στην Πετρούπολη γινόντουσαν όλο και πιο πειστικές. Όμως, παρά τις εκκλήσεις αυτές, κανείς δεν έβρισκε τον τρόπο να βάλει επί τάπητος, το ζήτημα της διαδήλωσης που, προφανώς, αυτός ζητούσε.

Φαίνεται ότι η μοίρα είχε αποφασίσει να ανταποκριθεί στις επιθυμίες του. Ξαφνικά, τον Απρίλη, κατά τρόπο τελείως απρόβλεπτο, χωρίς καμιά σχέση με τις μαζώξεις του Δεκεμβρη, ξεσπάσανε ταραχές. Όλα ξεκίνησαν

από το πανεπιστήμιο για εσωτερικούς λόγους σχετικούς με τις εξετάσεις κι ο Εζέρωφ βρέθηκε να είναι ένας από τους επικεφαλής του κινήματος. Το πανεπιστήμιο έκλεισε κι αμέσως οργανώθηκαν συνελεύσεις στην Ακαδημία και στο τεχνολογικό Ινστιτούτο. Σ' αυτές τις συνελεύσεις οι οπαδοί του Νετσάγιεφ έθεσαν το πρόβλημα των δικαιωμάτων των φοιτητών, καθώς κι εκείνο των ταμείων αλληλοβοήθειας. Δύο απ' αυτούς, ο Τκάτσιεφ και η Ντεμέτιεβα, τυπώσανε μια έκκληση των φοιτητών προς την κοινωνία, στην οποία αναφερόταν ότι οι φοιτητές δεν σκοπεύανε πλέον να υποφέρουν τον ατιμωτικό ζυγό της αστυνομικής καταστολής και ζητούσαν βοήθεια και προστασία από την κοινωνία. Η έκκληση εμφανίστηκε σε μερικές εφημερίδες. Προκάλεσε μια απάντηση του κυβερνήτη της πόλης που έλεγε ότι οι φοιτητές δεν υφίσταντο κανέναν ιδιαίτερο ζυγό, αλλά γι' αυτούς ισχύανε τα ίδια μέτρα, όπως και για οποιοδήποτε πολίτη της Πετρούπολης, ούτε περισσότερα, ούτε λιγότερα. Η Ακαδημία, παρ' όλα αυτά, περικυκλώθηκε. Συλληφθήκανε και φυλακίστηκαν καμιά εκατοστή άτομα, που προερχόντουσαν από τρία πανεπιστημιακά ιδρύματα. Κατόπιν, αφέθηκαν ελεύθερα εβδομηνταοχτώ από αυτά. Ανάμεσά τους βρισκόντουσαν όλοι όσοι είχαν συμμετάσχει στις μαζώξεις στις ακτές της Πετρούπολης κι όχι μόνο εκείνοι του σιδηρουργείου. Όλα αυτά συνέβησαν στη διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδας. Τη Μεγάλη Πέμπτη, η αστυνομία έβαλε στο χέρι ένα γράμμα του Νετσάγιεφ που απευθυνόταν στην Τομίλοβα, μια φίλη του, μια φιλελεύθερη χήρα ενός συνταγματάρχη. Η Τομίλοβα, η αδελφή του Νετσάγιεφ, ο σύντροφός του, Αμετίστωφ, και μερικοί άλλοι στενοί φίλοι του Νετσάγιεφ συλληφθήκανε. Στην ίδια περίπτωση, συλληφθήκανε ακόμη και οι αδελφοί κι οι αδελφές τους, μέχρι κι αυτοί που δεν είχανε δει ποτέ τον Νετσάγιεφ. Κοντά στην Τομίλοβα βρήκαν κι ένα κορίτσι που είχε έρθει από τη Μόσχα, την Αντόνοβα. Συλλάβανε ακόμη κι αυτήν κι επίσης τον αρραβωνιαστικό της, Βολκόνσκι, καθώς και μια μαθήτριά του γυμνασίου δεκατεσσάρων χρονών, την Ουσπόνσκαγια. Επρόκειτο για δεκαπέντε-είκοσι άτομα που κλείστηκαν όλα, μόνο ο Θεός ξέρει γιατί, στο κάστρο Λιτόβσκυ (που μετά δεν ξαναδέχτηκε κατηγορούμενους) και τους αφήσανε εκεί ένα χρόνο ουσιαστικά, χωρίς φαί. Κανένας από τη διοίκηση του κάστρου Λιτόβσκυ δεν μπορούσε να κοιτάξει τη Νάντια Ουσπένσκαγια, χωρίς να γελάσει: «Κοίτα, να τη εκεί η εγκληματίας μας ενάντια στο Κράτος! Η ταραξίας μας!». Πράγματι, ήταν ένα μεγάλο κοριτσάκι που έδειχνε δώδεκα κι όχι δεκατεσσάρων χρονών, μια μαθήτριά που κρυβόταν κάτω από το κρεβάτι και μεγάλωνε ένα γατάκι. Όλοι υποφέρανε υπερβολικά από την έλλειψη τροφής. Ο Αμετίστωφ δεν άντεξε και πέθανε κατά την κράτησή του.

Με τις συλλήψεις του Απρίλη, που σχετίζονταν με την υπόθεση Νετσάγιεφ, έσβησε και το κίνημα στην Πετρούπολη.

Από τότε και στο εξής, το πεδίο θα μεταφερόταν στη Μόσχα.

..*.*

Τον Αύγουστο, ο Νετσάγιεφ γύρισε από το εξωτερικό και εμφανίστηκε στο βιβλιοπωλείο του Τσερκέζωφ. Τον προηγούμενο μήνα είχε γνωρίσει το διευθυντή του βιβλιοπωλείου, Π. Γκ. Ουσπένσκυ, όταν με ψεύτικα στοιχεία έφευγε από την Πετρούπολη για να πάει στο εξωτερικό.

Εκείνη την εποχή, γύρω απ' τον Ουσπένσκι και τον συνεργάτη του, Βολκόβσκι, είχε σχηματισθεί ένας σύλλογος που έμοιαζε μ' εκείνους τους συλλόγους ελευθέρων σπουδών, που δημιουργήθηκαν στη συνέχεια. Τα μέλη που γνωρίζανε ξένες γλώσσες είχανε μοιραστεί στις κύριες ευρωπαϊκές χώρες και είχανε αρχίσει μια εμβριθή μελέτη τους. Όποιος δεν ήξερε γλώσσες, μελετούσε τη Ρωσία. Το βιβλιοπωλείο, που ήταν στη διάθεση του συλλόγου, πρόσφερε όλα τα πλεονεκτήματα για να καλυφθεί μια δραστηριότητα αυτού του είδους. Εκεί οργανωνόντουσαν συναντήσεις, ανοικτές ακόμη και προς τους έξω, κατά τη διάρκεια των οποίων τα μέλη του συλλόγου παρεμβαίνανε για την ολοκλήρωση των εργασιών. Η καταστολή κατά τον Απρίλη επέτρεψε τη σύλληψη μερικών απ' αυτούς και έβαλε τέλος στη δραστηριότητα του συλλόγου. Τον ίδιο τον Ουσπένσκυ δεν τον αγγίξανε, αλλά από τότε και στο εξής το βιβλιοπωλείο το επιτηρούσε η αστυνομία και το επισκεπτόντουσαν χαφιέδες με τις πιο ποικίλες προφάσεις. Γι' αυτό, επειδή φοβότανε να φιλοξενήσει εκεί τον φίλο του, ο Ουσπένσκυ τον οδήγησε στην Οικονομική Ακαδημία Πετρόφσκαγια, σ' έναν από τους συνεργάτες του, τον φοιτητή Ντόλγκωφ. Αυτή η συγκυρία ευνόησε κατά κάποιο θαυμαστό τρόπο τα σχέδια με τα οποία ο Νετσάγιεφ είχε ξαναμπει στη Ρωσία.

Η Ακαδημία Πετρόφσκαγια, τότε, απολάμβανε ένα ιδιαίτερο καθεστώς και οι φοιτητές ζούσανε εκεί ασύγκριτα καλύτερα απ' ότι στα άλλα ιδρύματα. Το δικαίωμα της συνάθροισης, για το οποίο αγωνιζόντουσαν οι φοιτητές της Πετρούπολης, εδώ δεν είχε κανένα νόημα: οι μισοί από τους φοιτητές ζούσαν συγκεντρωμένοι στο ίδιο κτίριο, σε διαμερίσματα που ανήκανε στο κράτος και οι υπόλοιποι ήταν τακτοποιημένοι στα κοντινά προάστια, δυο βήματα ο ένας απ' τον άλλο. Είχανε στη διάθεσή τους ένα υπέροχο πάρκο που ανήκε στην Ακαδημία και αν

χρειαζόντουσαν μπορούσαν να κάνουν εκεί συνελεύσεις εικοσιτέσσερις ώρες το εικοσιτετράωρο. Είχανε μια καντίνα κοινή και μια βιβλιοθήκη κοινή, που τη διηύθυνε ένας από τους εκπροσώπους τους. Υπήρχε ακόμη κι ένα ταμείο αλληλοβοήθειας, που το θεωρούσαν σαν κρυφό, μα όμως υπήρχε ανενόχλητο από χρόνια και αριθμούσε μέχρι εκατόν πενήντα μέλη.

Κάτω από τέτοιες περιστάσεις, δεν υπήρχε πραγματικά τρόπος να προκληθεί κάποια φοιτητική αναταραχή ή οποιοδήποτε κίνημα διαμαρτυρίας, όμως μέσω του φοιτητικού συλλόγου και των υπάρχοντων εμβρύων οργάνωσης, μπορούσε να ελπίζει κανείς ότι θα μπορούσε να επηρεάζει τα πιο σημαντικά πρόσωπα και βασιζόμενος σε αυτά, ότι θα παρέσυρε πίσω του ένα μεγάλο αριθμό φοιτητών.

Ο Νετσάγιεφ, με το να βρίσκεται στο κέντρο της πανεπιστημιακής ζωής, εξασφάλισε τις καλύτερες προϋποθέσεις για να το κάνει αυτό.

Ο Ντόλγκωφ και οι σύντροφοί του Ιβάνωφ, Λούνιν, Κουζνέτσωφ, Ρίπμαν, αποτελούσαν την πιο δραστήρια και με τη μεγαλύτερη επιρροή ομάδα της Ακαδημίας. Ήταν στο τελευταίο έτος και τους μένανε μόνο λίγοι μήνες ακόμη μέχρι να τελειώσουν τις σπουδές. Είχαν την πεποίθηση ότι είχαν υγιείς αντιλήψεις κι έναν πολύ σαφή σκοπό: αφού τελείωναν τα μαθήματα, θέλανε να δημιουργήσουν έναν αγροτικό συνεταιρισμό και παράλληλα να ασχοληθούν με την εκπαίδευση του λαού. Είχαν ήδη οργανώσει μαθήματα γραμματικής για τους κατοίκους των προαστίων που ενδιαφερόντουσαν να τα παρακολουθήσουν και ο Λούνιν σχεδίαζε να μεταμορφώσει τα μέλη του γεωργικού συνεταιρισμού σε τάγματα παθιασμένων εκπαιδευτικών, κατά τους μήνες που θα ήταν ελεύθεροι από γεωργικές εργασίες.

Δεν είχε γίνει ποτέ, μέχρι τότε, το πείραμα για έναν τέτοιου είδους συνεταιρισμό, οι συνεταιρισμοί δεν είχαν σημειώσει ακόμα κάποια αποτυχία και φαινόταν ότι συγκέντρωναν χαρακτηριστικά εξαιρετικού ενδιαφέροντος: την παραγωγική δουλειά, τη ζωή σε χωριό, την επαφή με το αληθινό λαϊκό στοιχείο, που δεν είχε ακόμη «διαφθαρεί από τη ζωή της πόλης».

Για όλους αυτούς τους λόγους, οι αγροτικοί συνεταιρισμοί αποτελούσαν το όνειρο των καλύτερων στοιχείων της ακαδημίας. Εδώ, δεν υπήρχε το άγχος, η δυσαρέσκεια, το γεγονός ότι δεν ξέρανε τι να κάνουνε, που βασιλεύανε μεταξύ της συνειδητοποιημένης νεολαίας της Πετρούπολης.

Οι σπουδές εδώ είχανε κάποιο νόημα, αντιστοιχούσαν προς το όνειρο και οι φοιτητές εργαζόντουσαν με ενδιαφέρον. Προπαντός, παρακολουθούσαν με πάθος τις πρακτικές εργασίες. Μ' αυτές οι φοιτητές προσπαθούσαν ν' αναπτύξουν τη φυσική τους ενεργητικότητα, ένα πεδίο όπου ο Ιβάνωφ, προπαντός, βρισκόταν στο στοιχείο του.

Ο Νετσάγιεφ εμφανίστηκε σ' αυτό το περιβάλλον περιβαλλόμενος από μυστήριο. Ο Ουσπένσκυ τον σύστησε με το όνομα Παυλώφ, μα ταυτόχρονα δήλωσε ότι επρόκειτο για κάποιον που κρυβότανε, που απειλούνταν. Εκείνη την εποχή, ένας τέτοιος άνθρωπος αντιπροσώπευε μια περίπτωση πολύ σπάνια: κανείς δεν κρυβόταν, ακόμη κι αν κάποιος περίμενε να συλληφθεί, παρέμενε ήσυχος στο σπίτι του. Η παρανομία δεν ήταν ακόμη οργανωμένη.

Όλοι αναρωτιόντουσαν ποιός θα μπορούσε να είναι. Κι αμέσως θυμόντουσαν το θόρυβο του προηγούμενου χειμώνα γύρω από τη σύλληψη του Νετσάγιεφ. Όμως, κανείς δεν τολμούσε να ρωτήσει τίποτα και όλοι περιοριζόντουσαν σε υποθέσεις. Ο άγνωστος μιλούσε, με τη μεγαλύτερη πεποίθηση, για τα ανήκουστα μαρτύρια του λαού και άφηνε να εννοηθεί ότι μόλις είχε γυρίσει στη Ρωσία με τα πόδια. Μιλούσε πολύ για τον Νετσάγιεφ, για 'κείνη την πρώτη τάξεως προσωπικότητα, που χάθηκε πάρα πολύ γρήγορα, κυκλοφορούσε ένα έντυπο που εξηγούσε πως ο Νετσάγιεφ οδηγήθηκε στη Σιβηρία και πως στη διαδρομή τον στραγγάλισαν, ή κάποιο ποίημα γραμμένο προς τιμή του, απ' τον Ογκάρεφ, όπου ο τελευταίος βεβαίωνε πως ο Νετσάγιεφ παρέμεινε πιστός στον αγώνα του μέχρι τον θάνατο.

Ο Νετσάγιεφ τακτοποιήθηκε κοντά στον Ντόλγκωφ, κατόπιν μετακόμισε στον Ιβάνωφ. Εντυπωσίαζε συνεχώς τους ανθρώπους που τον φιλοξενούσαν με την απίστευτη ικανότητά του για δουλειά. Κάθε μέρα έφευγε μετά το πρόγευμα για τη Μόσχα και ξαναγύριζε μόνο αργά το βράδυ. Μετά, όλη τη νύχτα έγραφε, έκανε λογαριασμούς, συμβουλευόταν χειρόγραφες σημειώσεις και ξάπλωνε τις μικρές ώρες του πρωινού. Δυο-τρεις ώρες μετά, ήταν στο πόδι με τους άλλους και ξανάρχιζε τη μελέτη.

Οι κακόμοιροι οι «πετροβσκίανοι», συνηθισμένοι μετά την κούραση της ημέρας να κάνουν κανένα γύρο με βάρκα, να κάνουν βόλτες στα περίχωρα και να κοιμούνται τη νύχτα επτά-οχτώ ώρες, ήταν έκπληκτοι και γοητευμένοι. Ο μυστηριώδης άγνωστος έγινε γι' αυτούς ένα ον

εξαιρετικό, ένας ήρωας. Από τη στιγμή της άφιξής του, συγκέντρωσε πάνω του όλη την προσοχή, όλες τις συζητήσεις της μικρής ομάδας. Αυτός, από τη μεριά του, συζητούσε λίγο με τους άλλους.

Ο Ουσπένσκυ υπήρξε ο πρώτος με τον οποίο ασχολήθηκε. Του παρουσιάστηκε σαν φίλος κι αυτή τη φορά με το πραγματικό του όνομα. Ο Ουσπένσκυ ήταν ένας άνθρωπος που ταίριαζε ακριβώς για την περίπτωση του Νετσάγιεφ –ο μοναδικός μάλλον, απ’ όλα τα μέλη της μελλοντικής Μοσχοβίτικης οργάνωσης. Ήδη, πολύ πριν συναντήσει το Νετσάγιεφ, σκεφτόταν την επανάσταση και τη συνωμοσία, ή μάλλον τα ονειρευόταν. «Είχα πάντα την πεποίθηση», έγραψε στη γυναίκα του μετά την ποινή που τον καταδίκασε σε δεκαπέντε χρόνια καταναγκαστικά έργα, «είχα πάντα την πεποίθηση ότι η ζωή, μου επιφύλασσε κάτι τέτοιο. Μόνο που δεν φανταζόμουνα ότι θα ερχόταν τόσο γρήγορα κι ότι θα προσλάμβανε τέτοιες διαστάσεις...». Ο Ουσπένσκυ ήταν φανατικός βιβλιόφιλος, δεν άφηνε να του ξεφύγει ένα βιβλίο χωρίς να το πάρει στα χέρια του και να το ξεφυλλίσει. Πριν από την αναχώρησή του για τη Σιβηρία, είχε ζητήσει από τη γυναίκα του να του στείλει ένα που μόλις είχε βγει, αλλά που για κάποιο λόγο, η γυναίκα του δεν του το είχε στείλει ακόμη. «Έτσι, πρέπει να φύγω χωρίς να το έχω διαβάσει», της έγραφε, «και αν, φτάνοντας στον άλλο κόσμο, με ρωτούσε κανένας: “Έχετε διαβάσει αυτό το έργο;”, πώς θα μπορούσα να απαντήσω; Θα κοκκίνιζα από τη ντροπή μου...».

Αυτό το πνεύμα ήταν πολύ χαρακτηριστικό στον Ουσπένσκυ. Μολονότι η δουλειά του στο βιβλιοπωλείο τον ανάγκαζε να συναντάει πάρα πολύ κόσμο, αυτός είχε παραμείνει, παρ’ όλα αυτά, εξαιρετικά συνεσταλμένος μ’ αυτούς που δεν γνώριζε κι η σεμνότητά του τον έκανε συχνά να φαίνεται αμήχανος. Αλλά, μπροστά στους στενούς φίλους του, άφηνε να ακτινοβολεί η αυθεντικότητα της ψυχής του και του πνεύματός του, μαζί με τον απεγνωσμένο ιδεαλισμό με τον οποίο ήταν διαποτισμένος. Η επανάσταση, ο αγώνας, η παρανομία, όλες εκείνες οι έννοιες με τις οποίες συζητούσε για βιβλία που διάβαζε στα ενδιάμεσα, τον προσελκύανε ήδη από αρκετό καιρό. Γι’ αυτόν σήμαιναν μεγαλείο –και επίσης ποίηση. Ήταν, επίσης, ένα από τα ελάχιστα μέλη της οργάνωσης της Μόσχας που είχε συνδέσει την τύχη του, προτού ακόμα συναντήσει τον Νετσάγιεφ, με αυτήν της Ρωσικής επανάστασης. Όμως, χωρίς αυτήν τη συνάντηση, με δική του πρωτοβουλία, σίγουρα δεν θα είχε περάσει στην παρανομία. Του έλειπαν, για να το κάνει, η πρακτική αντίληψη, η ψυχική δύναμη, οι γνωριμίες, ακόμη κι η ικανότητα.

Ο Νετσάγιεφ άρχισε, λοιπόν, απ' αυτόν. Του παρουσίασε ένα πιστοποιητικό, που έγραφε: «Ο κομιστής αυτού του αρ. 2771 είναι ο διαπιστευμένος εκπρόσωπος του Ρωσικού τμήματος της Παγκόσμιας Επαναστατικής Ένωσης, ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ». Στο χαρτί είχε προστεθεί μια χειρόγραφη σημείωση, υπογεγραμμένη: «Ευρωπαϊκή Επαναστατική Συμμαχία – Κεντρική Επιτροπή». Ο Νετσάγιεφ εξήγησε, ότι η Συμμαχία αποτελούσε μέρος της Διεθνούς κι αντιπροσώπευε το πιο επαναστατικό και με τη μεγαλύτερη επιρροή παρακλάδι.

Η Διεθνής ήταν, εκείνη την εποχή, στο απόγειο της δόξας της: οι εκθέσεις για τα συνέδριά της δημοσιευόντουσαν κατ' ευθείαν από τον ρωσικό τύπο κι ο Ουσπένσκυ τις παρακολουθούσε με πάθος. Κατά δεύτερο λόγο, η σύσταση του Μπακούνιν, η δράση του Νετσάγιεφ στην Πετρούπολη και οι αποδράσεις του, έκαναν, όλα, τον Ουσπένσκυ να βλέπει τον φιλοξενούμενό του με εξαιρετικό σεβασμό και με πλήρη εμπιστοσύνη. Εν γνώσει της εντύπωσης που είχε ο ίδιος δημιουργήσει, ο Νετσάγιεφ είπε εκείνη την εποχή ότι ήταν σταλμένος στη Μόσχα για να δημιουργήσει εκεί ένα παρακλάδι του μεγαλωρωσικού τμήματος της επαναστατικής οργάνωσης «Η Δικαιοσύνη του Λαού⁸». Αυτή η οργάνωση ήταν πολύ καλά ριζωμένη στην Αγία Πετρούπολη, στον Νότο, στον Βόλγα – κοντολογίς, σχεδόν παντού. Έμενε να οργανωθεί μόνο η Μόσχα.

Είναι αλήθεια, έλεγε, ότι υπάρχει από καιρό εδώ ένα παρακλάδι του κινήματος, πολύ αδύναμο όμως, από τη στιγμή που η συντηρητική παράδοση της Μόσχας παρεμπόδιζε την ανάπτυξη του. Είναι απαραίτητο να του εμπνεύσουμε ενεργητικότητα και πρέπει να το κάνουμε γρήγορα. Η λαϊκή ορμή μεγαλώνει, όχι από μέρα σε μέρα, μα από ώρα σε ώρα. Τα μέλη της οργάνωσης που τώρα λειτουργούν μέσα στον ίδιο τον λαό είναι υποχρεωμένα να βάλουν όλη τους τη δύναμη για να τον συγκρατήσουν, για να εμποδίσουν το ξέσπασμα σποραδικών κινήματων, που θα μπορούσαν να ζημιώσουν την έκβαση ενός γενικευμένου κινήματος. Η εξέγερση έχει προβλεφθεί για τον Φεβρουάριο του 1870. Ο λαός περιμένει εκείνη την ημέρα για να απελευθερωθεί οριστικά. Εξαπατημένος, κατά την αναμονή του, θα ξεσηκωθεί σίγουρα. Στους κόλπους του λαού δραστηριοποιούνται

---

8 Ναρόντναγια Ρασπράβα ή Δικαιοσύνη του Λαού (μπορεί να μεταφραστεί και σαν «Λαϊκή Δικαιοσύνη» ΣτΕ): ήταν το όνομα μιας οργάνωσης που γεννήθηκε τον Φεβρουάριο του 1870 από τη συμφωνία μεταξύ Μπακούνιν και Νετσάγιεφ, σαν ρωσικό τμήμα μιας Διεθνούς Επαναστατικής Ένωσης, όπως ήταν και το όνομα του περιοδικού που υπήρξε όργανό της και του οποίου βγήκαν λίγα νούμερα στην Ελβετία.

και μπορούν να δραστηριοποιηθούν μόνον άτομα που βγαίνουν από τις γραμμές του, όμως μια ουσιαστική δουλειά περιμένει επίσης και τα τίμια άτομα που ανήκουν στις προνομιούχες τάξεις. Γι' αυτό, είναι απαραίτητο αυτά να ενωθούν και να είναι έτοιμα. Το να προετοιμάσουν την κοινή γνώμη και να πείσουν τον κόσμο είναι απώλεια χρόνου. Χρειάζεται να προσελκύσουν τον κόσμο στην οργάνωση, έτσι όπως είναι και να πάρουν απ' αυτόν ό,τι μπορούν να πάρουν.

Ο Ουσπένσκυ δεν έδωσε ιδιαίτερη προσοχή στην αναγγελία του αναπόφευκτου λαϊκού ξεσηκωμού για τον Φλεβάρη του '70, ενώ ασφαλώς έδωσε πίστη σ' όλες τις λεπτομέρειες που ανέφερε ο Νετσάγιεφ. Μόνο μετά τη σύλληψή του κατάλαβε ότι η εκτεταμένη συνωμοσία δεν ανταποκρινόταν σε καμία πραγματικότητα. Ξεγελάστηκε αμέσως από τον επιβλητικό πίνακα που υψωνόταν μπροστά του και μετά από δυο-τρεις συζητήσεις έγινε συνεργός του Νετσάγιεφ. Του δόθηκαν να φυλάξει τα κείμενα των διακηρύξεων που μεταφέρθηκαν απ' το εξωτερικό, διάφορα χειρόγραφα, μια σφραγίδα: «Η Δικαιοσύνη του Λαού», με το σχέδιο ενός τσεκουριού σαν μονόγραμμα και μια ημερομηνία: «19 Φεβρουαρίου 1870». Η σφραγίδα χρησίμευε για τα χαρτιά, με τα οποία τα μέλη της οργάνωσης θα έπρεπε να παίρνουν τις εντολές της «Επιτροπής».

Αφού τα τακτοποίησε όλα με τον Ουσπένσκυ, ο Νετσάγιεφ αφοσιώθηκε στον Ντόλγκωφ και στον Ιβάνωφ. Τους ρώτησε, τον καθένα χωριστά, για τα σχέδιά τους και για τις προθέσεις τους για το μέλλον. Αυτοί του εκθέσανε αμέσως τα προγράμματά τους για τον αγροτικό συνεταιρισμό και τη λαϊκή παιδεία. Ο Νετσάγιεφ δεν δυσκολεύτηκε να τους αποδείξει το πόσο εύθραυστα είναι τέτοια σχέδια: αρκεί η εξουσία να μάθει για την ύπαρξη ενός οποιουδήποτε συνεταιρισμού για να τον διαλύσει αμέσως. Τώρα, είναι δύσκολο να δουλέψει κανείς τη γη κρυφά... Άλλωστε, απαγορεύεται στους ανθρώπους που έχουν κάνει ανώτερες σπουδές να ασχοληθούν με τη λαϊκή παιδεία. Τι μπορούσαν να του αντιτείνουν; «Η αντίδραση ίσως εξασθενήσει σιγά-σιγά... η κυβέρνηση, πιθανόν, να μην τα βάλει με τους αγροτικούς συνεταιρισμούς...». Ο Νετσάγιεφ χλεύαζε την αφέλειά τους και τους αποδείκνυε ότι τέτοιοι συνεταιρισμοί δεν μπορούσαν να υπάρχουν, αν δεν στηριζόντουσαν σε μια ισχυρή οργάνωση που θα ήταν ικανή να εγγυηθεί την ασφάλεια των μελών της. Μια τέτοια οργάνωση υπήρχε, έπρεπε να μπου, μα ο λαϊκός ξεσηκωμός ήταν πια τόσο κοντά που αυτοί θα μπορούσαν να πραγματοποιήσουν το σχέδιό τους σε μια νέα Ρωσία.

Στις ερωτήσεις του Ντόλγκωφ και του Ιβάνωφ, για το που στηριζόταν η σιγουριά του Παύλωφ για το επικείμενο του ξεσηκωμού, αυτός απαντούσε ότι διέθετε τις μαρτυρίες των μελών της οργάνωσης που προέρχονταν απ' τον λαό, καθώς επίσης και τις δικές του προσωπικές παρατηρήσεις. Πράγματι, μέχρι δεκαεφτά χρόνων, ακόμη κι αυτός ήταν ένας απλός εργαζόμενος. Ένας άνθρωπος που βγήκε απ' τον λαό, αντιλαμβάνεται στους κόλπους των μαζών πράγματα που άνθρωποι που προέρχονται από τις προνομιούχες τάξεις δεν κατορθώνουν να συλλάβουν.

Τελικά, έδωσε ακριβείς διευκρινίσεις για τη σημασία της οργάνωσης «Η Δικαιοσύνη του Λαού» και για την αναγκαιότητα της εισχώρησης του Ντόλγκωφ και του Ιβάνωφ, εφόσον υποστήριζαν τη λαϊκή υπόθεση και δεν ήθελαν να συμπεριληφθούν στους εχθρούς του λαού.

..*.*

Εκείνον τον καιρό, η έκφραση «παιδί του λαού» ή «βγήκε απ' τον λαό» είχε μια απήχηση πολύ διαφορετική απ' τη σημερινή. Στ' όνομα αυτής της ιδιότητας ήταν πρόθυμοι να αναγνωρίσουν σ' ένα άτομο όλες τις αρετές και το αντιμετώπιζαν α priori, με σεβασμό. Μόνο μετά τη μεταρρύθμιση άρχισαν να εμφανίζονται στα γυμνάσια μαθητές, προερχόμενοι από χωρικούς ή μικροαστούς. Στα 1869, υπήρχαν ελάχιστοι απ' αυτούς που είχαν ολοκληρώσει τις σπουδές τους και όλοι περιμένανε απ' αυτούς καινούριες κουβέντες και χειρονομίες.

Εκείνη την εποχή, ο ίδιος ο λαός επενδυόταν στην ψυχή ολονών από μια εικόνα εντελώς μυθική. Στη συνέχεια, η μελέτη των συλλογικών μορφών οργάνωσης των χωρικών, η μελέτη του ρασκόλ⁹, όλες οι αναλύσεις της κατάστασης του λαού που διεκπεραιώθηκαν μέσω της λογοτεχνίας μας, τα χρόνια της δεκαετίας του '70 και τελικά το κίνημα της «καθόδου προς τον λαό¹⁰», εξοικείωσαν τη διανόησή μας μ' αυτόν το

---

9 Ρασκόλ, σημαίνει στα ρωσικά απόσχιση, σχίσμα. Εδώ, γίνεται υπαινιγμός στη δουλειά που τη δεκαετία του 1870 έκαναν οι ομάδες των ναροντικών, ανάμεσα στις θρησκευτικές αρέσεις των ρασκόλνικι, που ήταν ιδιαίτερα πολυάριθμες στην ύπαιθρο της κοιλάδας του Βόλγα και θεωρούντο πιο επιρρεπείς από τους ορθόδοξους χωρικούς στην πολιτική πάλη ενάντια στο κράτος.

10 Το κίνημα της «καθόδου στον λαό», αναφερόταν σε μια έκκληση που δέκα χρόνια πριν είχε απευθύνει ο Α. Χέρτσεν, προς τη ρωσική νεολαία. Αυτό αναπτύχθηκε προπαντός στα 1873-1874 και υπήρξε μάρτυρας της αναχώρησης πολλών νέων, μεταξύ των οποίων και αρκετές γυναίκες, οι οποίοι πήγαιναν στα χωριά, για να διαδώσουν μεταξύ των χωρικών, που τότε θεωρούνταν οι βασικοί φορείς της ρωσικής επανάστασης, τις επαναστατικές

λαό και της επέτρεψαν να έχει γι' αυτόν μια συγκεκριμένη ιδέα, σχεδόν αντικειμενική, ανεξάρτητα από τις επιθυμίες και τα ιδανικά ατόμων.

Όμως, εκείνο τον καιρό, επειδή έλειπε οποιοδήποτε συγκεκριμένο δεδομένο, οποιαδήποτε ιδέα μπορούσε να βρει άσυλο κάτω από τον γκρίζο μανδύα ενός ανθρώπου που δούλευε τη γη. Όχι μόνο ήταν δυνατό, μα για ορισμένη μερίδα της διανόησης ήταν αναπόφευκτο. Ο αόρατος χωρικός έπαιζε έναν πολύ σημαντικό ρόλο στον ψυχικό κόσμο της νεολαίας και στις μελλοντικές προοπτικές «δράσης» της. Από τα χαρακτηριστικά κι απ' τα προσόντα του χωρικού εξαρτιόταν ολόκληρο το μέλλον της. Γι' αυτό ήταν αδιανόητο, για ένα νέο, να παραμείνει σ' εκείνο το στείο στάδιο της άγνοιας. Ήταν ανάγκη, θέλοντας και μη, να κάνει κάποια «υπόθεση», όπως λέγανε τότε, σε σχέση με τον χωρικό. Και τις υποθέσεις τις έκανε ο καθένας ανάλογα με τον ιδανικό άνθρωπο που είχε μέσα στο μυαλό του. Για μερικούς, ο χωρικός ήταν γεννημένος επαναστάτης, έτοιμος ν' αρπάξει το σφυρί οποιαδήποτε στιγμή. Για άλλους, αντίθετα, ήταν η εικόνα του αλτρουισμού, της ισότητας και μιας σειράς από άλλες ειρηνικές αρετές. Αυτού, ακριβώς, του τύπου ήταν οι αντιλήψεις του Ντόλγκωφ και του Ιβάνωφ. Η εικόνα τους για τον χωρικό δεν ταίριαζε μ' εκείνη του Νετσάγιεφ—όμως αυτός ήταν «παιδί του λαού», έπρεπε να ξέρει περισσότερα απ' αυτούς.

Η φαντασία ξύπνησε κι έτσι η πρώτη υπόθεση παραχώρησε εύκολα τη θέση της στην άλλη. Το να πιστεύει κανένας στα λεγόμενα για ύπαρξη μιας τεράστιας συνωμοσίας που δεν υπήρχε ήταν, εκείνη την εποχή, πολύ πιο εύκολο απ' ότι ήτανε αργότερα. Είχανε περάσει μόνο τρία χρόνια από την υπόθεση Καρακόζωφ. Τα μέλη της ομάδας ήταν ήδη, εκείνη την εποχή, όλοι στην Ακαδημία (ο Κουζνέτσωφ το '69 ήταν εικοσιτριών χρονών, ο Ντόλγκωφ κι ο Ιβάνωφ ήταν είκοσι δύο) και δεν ήξεραν τίποτα για την ύπαρξη της μυστικής οργάνωσης, πριν να συλληφθούν τα μέλη της. Δεν υπήρχε, λοιπόν, τίποτα το εκπληκτικό στο γεγονός ότι η οργάνωση «Η Δικαιοσύνη του Λαού» υπήρχε και αναπτυσσόταν από καιρό κι αυτοί, μόνον τότε, είχαν την ευκαιρία να συναντήσουν ένα από τα μέλη της.

Πρώτα ο Ντόλγκωφ και μετά ο Ιβάνωφ, δώσανε τη συγκατάθεσή τους, δέχτηκαν να μπουν στην οργάνωση και συστήσανε τον Νετσάγιεφ στους πιο στενούς φίλους τους, στον Κουζνέτσωφ και στον Ρίπμαν (ο Λούνιν εκείνη την εποχή έλειπε από τη Μόσχα). Ήδη, προετοιμασμένοι και γοητευμένοι από την περιγραφή που είχαν ακούσει για τον Παυλώφ, συμφώνησαν κι αυτοί επίσης από την πρώτη κιόλας συνάντησή.

ιδέες. Το κίνημα δεν είχε έκταση ανάλογη προς την απήχησή του. Μα, όπως και να 'χει, υπήρξε η πρώτη σοβαρή προσπάθεια του ναροντικισμού να ξεπεράσει τα όρια της αστικής συνωμοσίας και είχε σαν αντίκτυπο μια μεγάλη ζύμωση ανάμεσα στους διανοούμενους. Η «κάθοδος στον λαό» τελείωσε με μαζικές συλλήψεις και μεγάλες δημόσιες δίκες, στις οποίες ήταν κατηγορούμενοι εκατοντάδες νέοι. Πρβλ. F. Venturi, "il populismo russo", αναφ. τόμ. III, σελίδες 3-69.

Αυτός, κατά τ' άλλα, ήταν ένας από τους κανόνες του Νετσάγιεφ: από τη στιγμή που γινόντουσαν συγκεκριμένες προτάσεις στο άτομο με το οποίο γινόταν η επαφή, έπρεπε να εξασφαλιστεί απ' αυτό μια οριστική δέσμευση σε μια μόνο συνάντηση, όσο και να κρατούσε αυτή. Αν ο συνομιλητής δίσταζε και ζητούσε να το σκεφτεί, αυτό σήμαινε ότι, κατά πάσα πιθανότητα, δεν μπορούσε να περιμένει κανείς τίποτα απ' αυτόν.

«Ο Παυλώφ θέτει τα ερωτήματά του τόσο επιδέξια, που πρέπει πραγματικά να παραδεχτούμε ότι αισθάνεται κανείς ανόητος, αν αρνηθεί αυτό που του ζητάει», έλεγε ο Κουζνέτσωφ μιλώντας για τον Νετσάγιεφ. Αφού εξασφάλισε τη συναίνεση όλων, ο Νετσάγιεφ τους συγκέντρωσε όλους στις 20 Σεπτεμβρίου και τους διάβασε το παρακάτω καταστατικό της οργάνωσης:

Οι οργανωτικές αρχές της οργάνωσης βασίζονται στην αμοιβαία εμπιστοσύνη μεταξύ των μελών της, κάθε μέλος ξεχωρίζει πέντε ή έξι άτομα, με τα οποία θα συζητάει ιδιαιτέρως. Αφού εξασφαλίσει τη συναίνεσή τους, τα συγκεντρώνει και συγκροτεί μαζί τους έναν κλειστό κύκλο, του οποίου είναι ο οργανωτής, το σύνολο των επαφών, καθώς και το σύνολο των δραστηριοτήτων της οργάνωσης είναι άγνωστα στα μέλη, εκτός από τα μέλη της κεντρικής ομάδας, στην οποία ο κάθε οργανωτής δίνει αναφορά, οι δραστηριότητες των μελών καθορίζονται σε συνάρτηση προς τις τοπικές συνθήκες και δυνατότητες, κάθε μέλος έχει σαν κύριο καθήκον να συγκροτήσει γύρω του μια δευτερεύουσα ομάδα, της οποίας θα είναι ο οργανωτής, δεν μπορεί να αποκτάει κανείς άμεση επαφή, πέρα απ' τον περιορισμένο χώρο που έχει οριστεί για τη λειτουργία της κάθε ομάδας, η γενική αρχή που πρέπει να εφαρμοστεί στους κόλπους της οργάνωσης δεν είναι να πείσει, δηλαδή να υποκινήσει δυνάμεις, αλλά να ενώσει τις ήδη υπάρχουσες, αποκλείοντας κάθε συζήτηση που δε σχετίζεται με το στόχο που επιδιώκει, απορρίπτονται όλες οι ερωτήσεις των μελών προς τους οργανωτές, όταν δεν σχετίζονται με τις δραστηριότητες των δευτερευουσών ομάδων, η επιτυχία της δράσης εξαρτάται από την απόλυτη εμπιστοσύνη που πρέπει να υπάρχει μεταξύ των μελών κάθε ομάδας και του οργανωτή τους.

Αφού διαβάστηκαν αυτές οι οδηγίες, η ομάδα λογαριαζόταν ότι ιδρύθηκε και κάθε μέλος έβλεπε να του δίνεται ένας αριθμός, που ανταποκρινόταν στη σειρά εισδοχής του: ο Ντόλγκωφ είχε τον αριθμό 1, ο Ιβάνωφ το 2, ο Κουζνέτσωφ το 3, ο Ρίπμαν το 4. «Τα αρχικά σας ονόματα δεν υπάρχουν πια για την οργάνωση», δήλωσε ο Νετσάγιεφ. Η ομάδα έπρεπε να συναντιέται γύρω στις δυο φορές τη βδομάδα. Τα μέλη ήταν υποχρεωμένα να κάνουν απολογισμό των δραστηριοτήτων

τους, ο αριθμός 1 έπρεπε να συντάσσει τα πρακτικά για ό,τι λεγόταν στη συνάντηση και να το μεταβιβάζει στον Παυλώφ, ο οποίος, ως προς αυτούς, ήταν ο εκπρόσωπος της οργάνωσης.

Στην επόμενη συνάντηση, ο Ιβάνωφ κι ο Κουζνέτσωφ δήλωσαν ότι είχαν ήδη συγκροτήσει γύρω τους μια πλήρη ομάδα, πέντε μελών ο καθένας. Για να το κάνουν, είχαν παραβεί τελείως τους κανόνες εισδοχής: αντί να συζητήσουν με καθένα από τα πιθανά μέλη ιδιαιτέρως, να εξασφαλίσουν τη συμφωνία τους και μόνο τότε να ξεκαθαρίσουν τα πράγματα, περιορίστηκαν να συγκαλέσουν τους πιο στενούς φίλους τους και να τους διηγηθούν όλα όσα ξέρανε. Ήταν κι οι δύο ξαναμμένοι απ' την προοπτική της επανάστασης που ήτανε πάρα πολύ κοντά κι απ' την τεράστια οργάνωση, στην οποία είχαν μόλις γίνει μέλη. Μα προπαντός, είχανε χάσει τα μυαλά τους με τον Νετσάγιεφ. Αυτή η παραφορά ήταν μεταδοτική: όλοι αυτοί που είχανε προσκληθεί –εκτός από έναν μόνο που αναφέρθηκε από τον Κουζνέτσωφ με το όνομα Προκόφιεφ– είχαν δεχτεί να μπουν στην οργάνωση, είχαν ακούσει το καταστατικό και είχαν δεχτεί τον αριθμό τους. Εκείνοι που στρατολογήθηκαν απ' τον Ιβάνωφ ονομαζόντουσαν 21, 22 κλπ, εκείνοι που στρατολογήθηκαν απ' τον Κουζνέτσωφ 31, 32 κλπ. Δηλαδή, προσθέτανε μονάδες στον αριθμό του οργανωτή. Στην πρώτη ομάδα δηλώθηκε ότι θα περνούσε απ' την πρώτη στη δεύτερη βαθμίδα και ότι θα γινόταν κεντρική ομάδα, σε σχέση με τις ομάδες που συγκροτήθηκαν πρόσφατα.

Οι απολογισμοί των συναντήσεων δινόντουσαν στον Νετσάγιεφ, ο οποίος πρόσθετε τις τελικές του παρατηρήσεις και τους μεταβίβαζε στο ανώτερο επίπεδο, στην Επιτροπή, η οποία για πρώτη φορά έμπαινε στη σκηνή με την ιδιότητα του κέντρου και στην οποία η αρχική ομάδα όφειλε μια απόλυτη υποταγή. Αφού έκανε την εμφάνισή της, η Επιτροπή προχώρησε στο να κάνει αισθητή την παρουσία της σε κάθε βήμα.

Ένα πράγμα προκαλούσε, ιδίως, την περιέργεια των συνωμοτών που πρόσφατα είχανε προαχθεί: δυο-τρεις μέρες ύστερα, από τότε που η πρώτη ομάδα έγινε με τη σειρά της κεντρική ομάδα, ο Νετσάγιεφ ανακοίνωσε στα μέλη της ότι είχε έρθει από την Επιτροπή η εντολή να εξακριβώσει ποιος απ' αυτούς είχε παραβεί τους κανόνες της οργάνωσης κι είχε αφεθεί να πάει να συζητήσει εσωτερικά προβλήματα μπροστά σε άτομα ξένα προς την οργάνωση. Όλοι αρνήθηκαν. Είχανε πράγματι παραβεί το δεύτερο σημείο του κανονισμού, αλλά ήταν βέβαιοι ότι ο Νετσάγιεφ και πολύ περισσότερο η Επιτροπή, δεν μπορούσαν να το ξέρουν. Ο Νετσάγιεφ τους συμβούλεψε να ομολογήσουν: «Η Επιτροπή

έχει ένα σωρό μυστικούς πράκτορες στην υπηρεσία της, είναι αδύνατο να της κρύψεις οτιδήποτε και αν έχει δώσει αυτή την εντολή, αυτό σημαίνει ότι έχει τους λόγους της». Οι «πετρόβτσι» συνέχισαν να αρνούνται.

Ο Νετσάγιεφ έφυγε από κει κι αυτοί επινοούσαν συνεχώς υποθέσεις: τι σημαίνουν όλα αυτά; Ο Κουζνέτσωφ κι ο Ιβάνωφ έφτασαν να υποπτεύονται ακόμη και τον Ντόλγκωφ, που με την ιδιότητα του αριθμού 1, είχε επιφορτιστεί με τους απολογισμούς, ότι μπορούσε να τους έχει καταγγείλει στον Νετσάγιεφ. Ο Ντόλγκωφ ορκίστηκε ότι δεν του πέρασε ποτέ απ' το μυαλό η σκέψη να μιλήσει, ακόμη περισσότερο επειδή δεν ήταν αθώος ούτε αυτός: είχε προσπαθήσει να πείσει την Μπαλάγιεβα, αυτή του είχε κάνει ερωτήσεις κι αυτός της τα είχε, τότε, διηγηθεί όλα με την παραμικρή λεπτομέρεια, και στη συνέχεια η Μπαλάγιεβα είχε αρνηθεί να μπει στην οργάνωση. Η Μπαλάγιεβα ήταν η αρραβωνιαστικιά του Λούνιν και στενή φίλη της ομάδας. Ετοιμαζόταν να φύγει μαζί τους για να δουλέψει στους κόλπους του αγροτικού συνεταιρισμού. Σ' εκείνην τη φάση, ζούσε στη Μόσχα κι ερχόταν σπάνια στην Ακαδημία.

Την επόμενη μέρα, ο Νετσάγιεφ επέμεινε ξανά οι φταίχτες να ομολογήσουν. Αυτός ο ίδιος έλεγε ότι είχε εκπλαγεί από την ταχύτητα με την οποία η Επιτροπή είχε πάρει μυρουδιά από τα λάθη τους κι έκανε την υπόθεση ότι, ίσως μέσα στην ίδια την ακαδημία, ετοιμαζόταν να σταθεί στα πόδια του ένα καινούριο παρακλάδι της οργάνωσης, που θα είχε αναφέρει το ζήτημα στο κέντρο του και κατόπιν το κέντρο με τη σειρά του θα το είχε προωθήσει στην Επιτροπή. Όμως, τα μέλη της ομάδας επέμειναν στις θέσεις τους. Γι' αυτή τη φορά, η Επιτροπή φάνηκε επιεικής: ο Ντόλγκωφ έλαβε σημείωμα με μια αυστηρή μομφή, γραμμένο σ' ένα χαρτί με επικεφαλίδα τ' όνομα της οργάνωσης.

Οι «πετρόβτσι» ήταν πολύ μπερδεμένοι. Στη συνέχεια, στη φυλακή, ο Ντόλγκωφ έμαθε ότι τον είχε καταγγείλει η Μπαλάγιεβα, χωρίς να το θέλει. Ο Νετσάγιεφ την είχε γνωρίσει στη Μόσχα, την είχε κάνει να μπει στην οργάνωση και της είχε απαγορέψει να μιλήσει στους συντρόφους γι' αυτό. Τα μέλη έπρεπε να γνωρίζουν μόνο τα πέντε μέλη της ομάδας τους, καθώς επίσης εκείνα τα οποία θα στρατολογούσαν άμεσα οι ίδιοι. Ο κανόνας ακολουθείτο σχολαστικά: «Ο Ντόλγκωφ, για παράδειγμα, είναι μέλος της οργάνωσης, μα δεν θα σας το πει ποτέ». Η Μπαλάγιεβα διαμαρτυρήθηκε. Αυτή κι ο Ντόλγκωφ γνωριζόντουσαν τόσο καιρό, που αυτός σίγουρα δεν θα μπορούσε να της κρύψει τίποτα. Κι όταν, πραγματικά, ο Ντόλγκωφ της τα διηγήθηκε όλα, χωρίς να σκεφτεί ότι

κάνει τίποτα κακό, αυτή καυχήθηκε γι' αυτό στον Νετσάγιεφ κι έτσι επέσυρε στον Ντόλγκωφ το σημείωμα με τη μορφή.

Μια άλλη φορά, ο Νετσάγιεφ έφθασε στην Ακαδημία με στολή αξιωματικού και εξήγησε ότι ερχόταν από μια συγκέντρωση αξιωματικών, όπου δεν θα μπορούσε να μπει, αν ήταν με πολιτικά.

Έτσι, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, η οργάνωση εκδήλωνε συνεχώς την ύπαρξή της. Στις αρχές του Οκτώβρη έφτασε στην Ακαδημία ένας ελεγκτής που αποτελούσε μέλος της Επιτροπής. Παρουσίασε την εξουσιοδότησή του, εξέφρασε την επιθυμία να παρασταθεί σε μια συνάντηση της κεντρικής ομάδας, έμεινε όλο το βράδυ σιωπηλός κι έφυγε χωρίς να πει αν έμεινε ικανοποιημένος κι αν μετά την επίσκεψή του θα γινόταν κι άλλη γραπτή μορφή. Αυτός ο ελεγκτής, στην πραγματικότητα, δεν είχε να κάνει με καμία Επιτροπή: επρόκειτο απλά για έναν τεχνολόγο με το όνομα Λουκίνιν, που προερχόταν από την Πετρούπολη κι είχε δεχτεί, μετά από αίτηση του Νετσάγιεφ, να παίξει αυτόν τον ρόλο. Όμως, οι «πετρόβτσι» δεν το ξέρανε κι άρχισαν να αισθάνονται περισσότερο, ότι είναι κάτω από τη συνεχή επιτήρηση μιας μυστηριώδους και μυστικής διεύθυνσης.

* * * * *

Εν τω μεταξύ, η στρατολόγηση προχωρούσε. Στην ακαδημία Πετρόφσκαγια, ο ίδιος ο Νετσάγιεφ δεν είχε στρατολογήσει κανέναν, αλλά κάθε καινούριο μέλος είχε επιφορτιστεί με το καθήκον να συγκεντρώσει τους πιο στενούς του συναδέλφους κι έτσι σε δυο βδομάδες οι ομάδες του δεύτερου και του τρίτου επιπέδου αριθμούσαν ήδη καμιά σαρανταριά άτομα, δηλαδή όλους τους φοιτητές που βρισκόντουσαν σε άμεση ή έμμεση επαφή με τον κύκλο του Λούνιν. Πράγματι, μέχρι την άφιξη του Νετσάγιεφ, εκείνος ήταν το μέλος με τη μεγαλύτερη επιρροή.

Με την επάνοδό του στην Ακαδημία στα τέλη Σεπτεμβρίου, ο Λούνιν πολύ γρήγορα γνωρίστηκε με τον Νετσάγιεφ, συζήτησε μαζί του και αρνήθηκε αποφασιστικά να μπει στην οργάνωση. Επιχείρησε ν' απομακρύνει τους παλιούς του φίλους, αλλά δεν τα κατάφερε. Άφησε την Ακαδημία και έφυγε για την Πετρούπολη.

Έγινε πολύ γρήγορα φανερό, ότι όλοι οι πιο κοντινοί του συνάδελφοι είχανε γίνει μέλη της οργάνωσης και ότι δεν υπήρχε πια τίποτα να κάνει. Όλοι είχανε τον αριθμό τους και τα μέλη των ομάδων του τρίτου επιπέδου μετριόντουσαν σ' εκατοντάδες. Συναντιόντουσαν σε ομάδες

των πέντε και κρατούσαν πρακτικά. Τα πρακτικά δημιουργούσαν αρκετούς μεπλάδες στα μέλη που ήταν υπεύθυνα: ήταν απόλυτη ανάγκη γι' αυτούς να κάνουν γραπτές αναφορές, κανείς δεν είχε τη διάθεση να τις συντάξει και άλλωστε, δεν υπήρχαν πολλά πράγματα για να γραφτούν. Μην ξεχνάμε ότι όλοι, είτε ήταν μέλη σε κατώτερο, είτε σε ανώτερο επίπεδο, ζούσαν δύο βήματα οι μεν απ' τους δε και πέρα απ' τις τακτικές συναντήσεις, βλεπόντουσαν μεταξύ τους αρκετές φορές την ημέρα.

Ο πιο ευσυνειδήτος συντάκτης απολογισμών αποδείχτηκε ο Κουζνέτσωφ. Ήταν απόλυτα εξαρτημένος απ' τον Νετσάγιεφ κι έκανε τα πάντα για να είναι η Επιτροπή ευχαριστημένη απ' αυτόν.

Πέρα απ' την στρατολόγηση των νέων μελών και την τήρηση πρακτικών, το μέλος-οργανωτής ήταν υπεύθυνο και για την κυκλοφορία των διακηρύξεων. Η πρώτη που μοιράστηκε ήταν μια διακήρυξη της «Δικαιοσύνης του Λαού». Ήταν ένα κείμενο μάλλον μακρύ και βίαιο, που δεν άρεσε σε κανέναν και δεν διευκόλυνε τη στρατολόγηση. Απεναντίας. Όταν έκαναν αυτή την παρατήρηση στον Νετσάγιεφ, αυτός απάντησε ότι αντίθετα άρεσε στους ανθρώπους του λαού, οι οποίοι από μεριάς τους το βρίσκανε χρήσιμο. Μοιράστηκαν, επίσης, οι λεγόμενες «διακηρύξεις του Μπακούνιν» και «του Νετσάγιεφ», οι οποίες αναφερόντουσαν στο φοιτητικό κίνημα της Πετρούπολης και μια διακήρυξη «προς την αριστοκρατία», που δεν είχε και πολύ νόημα μεταξύ των φοιτητών και τους άφηνε αμήχανους. Σ' αυτήν τη διακήρυξη, οι «απόγονοι του Ριούρικ» καλούνταν να αποτινάξουν τον ζυγό που τους συνέθλιβε, τον ζυγό των Γερμανών, των δημοσίων υπαλλήλων και των εμπόρων, και να παρουσιαστούν πάλι ένδοξοι, όπως ήταν μια φορά. Κυκλοφορούσαν επίσης οι στίχοι του Ογκάρεφ¹¹, αφιερωμένοι στον νεκρό φίλο του, Νετσάγιεφ, που δεν άφησαν λιγότερο αμήχανους τους φοιτητές. Όλοι αυτοί που γνώριζαν τον Παυλώφ, ήταν πεπεισμένοι ότι δεν ήταν άλλος

---

11 Ν. Π. Ογκάρεφ: ποιητής, φίλος από νεανικής ηλικίας του Α. Χέρτσεν, με τον οποίο είχε ιδρύσει το 1829 στη Μόσχα έναν από τους πρώτους επαναστατικούς συνδέσμους. Στα 1856 πήγε και βρήκε τον Χέρτσεν, που ήταν εξόριστος στο Λονδίνο και ίδρυσε μ' αυτόν το περιοδικό KoloKol (Καμπάνα, ΣτΜ). Αντίθετα προς τον Χέρτσεν που δυσπιστούσε πάντα απέναντι στον Νετσάγιεφ, όπως θεωρούσε και τελείως ανόητες τις τάσεις προς την τρομοκρατία που εμφανιζόντουσαν ανάμεσα στους φοιτητές, ο Ογκάρεφ ακολούθησε, ως ένα βαθμό, την κρίση του Μπακούνιν για τον Νετσάγιεφ, ώστε έφτασε να του αφιερώσει ένα ποίημα. Αυτό, όπως φαίνεται, χρησιμοποιήθηκε από εκείνον, σαν εγγύηση για τη δραστηριότητά του στη Ρωσία από μέρος της παλιάς γενιάς των επαναστατών, που ήταν στην εξορία. Για τις σχέσεις μεταξύ Χέρτσεν και Ογκάρεφ, πρβλ. Ε. Η. Καργ, "Οι ρομαντικοί εξόριστοι", Λονδίνο 1968.

από τον Νετσάγιεφ και ταυτόχρονα το ποίημα αποκάλυπτε πως ο Νετσάγιεφ είχε τελειώσει τις μέρες του στις χιονοθύελλες της Σιβηρίας.

Όλη αυτή η φιλολογία στελνόταν και με το ταχυδρομείο, κι η διοίκηση ήταν αρκετά εφοδιασμένη μ' αυτήν.

Η οργάνωση είχε επίσης εντολή να μαζεύει λεφτά από συμπαθούντες. Και σ' αυτό το πεδίο, επίσης ο Κουζνέτσωφ ήταν αυτός που έδειχνε τον μεγαλύτερο ζήλο. Ήταν γιος πλουσίων εμπόρων και γι' αυτό του ανατέθηκε ο έρανος σ' αυτό το περιβάλλον. Αυτός δεν γνώριζε καθόλου τους εμπόρους της Μόσχας, όμως η επιθυμία του να τα καταφέρει και να μην διαψεύσει αυτούς που τον περιμένανε ήταν τόσο ισχυρή, που παρέδωσε περισσότερο από μία φορά τα διακόσια ή τριακόσια ρούβλια που του είχανε στείλει οι γονείς του και τα παρουσίαζε σαν προϊόν των εράνων του.

Γύρω στα μισά του Οκτώβρη, δημιουργήθηκε ένα ανώτερο όργανο της οργάνωσης, το «Γραφείο Νομού». Εκεί μεταφέρθηκαν δύο από τα πιο δραστήρια μέλη της αρχικής ομάδας της ακαδημίας, ο Κουζνέτσωφ κι ο Ιβάνωφ. Εκεί ξαναβρήκαν τον Ουσπένσκι και τη Μπαλάγιεβα, που τους παρουσιάστηκε ως επαφή με την «Επιτροπή» μιας άλλης διακλάδωσης της οργάνωσης, καθώς κι άλλα δύο πρόσωπα που δεν γνώριζαν, τον Πρίγιωφ και τον Νικολάγιεφ.

Ο Πρίγιωφ¹² αποτελούσε ένα πολύ περίεργο φαινόμενο σ' εκείνη τη μάζωξη νέων. Ήταν ένας άντρας καμιά σαρανταριά χρονών, συγγραφέας ενός έργου με τον τίτλο «Οι φτωχοί στην Αγία Ρωσία» και ακόμη «μια Ιστορία των ταβερνών», παθιασμένος γνώστης της κατάστασης του λαού. Έπινε πολύ εκείνη την εποχή και ακόμη και όταν δεν έπινε, έδινε την εντύπωση ενός αρρώστου ανθρώπου, με τα νεύρα σπασμένα.

Ο Ουσπένσκι τον είχε γνωρίσει στον Νετσάγιεφ κι αυτός είχε ενθουσιαστεί από την περιγραφή της ζωής που του είχε κάνει: μέχρι δεκαεφτά χρονών, μόλις που ήξερε να διαβάσει και να γράφει και κέρδιζε τη ζωή του ζωγραφίζοντας επιγραφές. Στα δεκαεννιά του χρόνια παρακολουθούσε ήδη μαθήματα στο πανεπιστήμιο και μπορούσε να απαγγείλει από μνήμης ολόκληρα κομμάτια από την «Κριτική του καθαρού λόγου» του Καντ. «Είναι πια σαράντα χρόνια που ζω σ' αυτή τη γη και δεν μου συνέβηκε ποτέ να συναντήσω ενεργητικότητα σαν τη δική σου», έλεγε μ' έκπληξη ο Πρίγιωφ, ο οποίος απέδιδε αυτή την ενεργητικότητα

---

12 Μεταξύ των οπαδών του Νετσάγιεφ που ενεπλάκησαν στον φόνο του Ιβάνωφ, διακρίνεται ο Ι. Γκ. Πρίγιωφ, που εκείνη την εποχή ήταν σαραντάρης. Γιος δούλου που είχε απελευθερωθεί, είχε αφοσιωθεί στη μελέτη του κόσμου των χωρικών και των πιο φτωχών στρωμάτων της πόλης. Ανάμεσα στα πολυάριθμα έργα του, "Οι άθλιοι της Αγίας Ρωσίας" και "μια Ιστορία των ταβερνών".

στην καταγωγή του Νετσάγιεφ. «Ορίστε πως εξελίσσονται τα παιδιά του λαού, όταν βρίσκονται σ' ευνοϊκές περιστάσεις!», επιβεβαίωνε. Κι ο Πρίγιωφ, επίσης γράφτηκε στην οργάνωση και έλαβε έναν αριθμό. Ο Νετσάγιεφ συγκρότησε ακόμη και γύρω απ' αυτόν μια υποομάδα, στις συναντήσεις της οποίας ο Πρίγιωφ δεν πήγαινε ποτέ και δεν έδινε καμία αναφορά. Κατά τ' άλλα, μόλις που γνώριζε ότι είχε γίνει μέλος με την επιφόρτιση να συντάσσει τους απολογισμούς. Στα πλαίσια των προθέσεων του Νετσάγιεφ, του είχε επιφυλαχθεί ένας ρόλος εντελώς ιδιαίτερος.

Και ο Νικολάγιεφ, επίσης ήταν μια προσωπικότητα αρκετά ξεχωριστή. Γιος χωρικών, προερχόταν από το ίδιο χωριό με τον Νετσάγιεφ: το Ιβάνοβο. Είχε τελειώσει το σχολείο του χωριού κι ο δάσκαλος Ορλώφ είχε ασκήσει μεγάλη επιρροή πάνω του. Αφού του το ζήτησε, ο Νικολάγιεφ είχε δώσει το διαβατήριό του στον Νετσάγιεφ, όταν αυτός έπρεπε να περάσει τα σύνορα. Επειδή ανησυχούσε για την ανώμαλη κατάσταση, ο Νικολάγιεφ είχε περάσει την άνοιξη πηγαينوερχόμενος μεταξύ Ιβάνοβο και Μόσχα και κατόπιν, το καλοκαίρι, έφυγε για την Τούλα, όπου βρήκε απασχόληση σαν μαραγκός στις οικοδομές. Στα τέλη Σεπτεμβρίου, γύρισε στη Μόσχα και βρήκε εκεί τον Νετσάγιεφ. Στο παρελθόν τον είχε συναντήσει μια-δυο φορές, είχε ακούσει γι' αυτόν από τον Ορλώφ και του αφιερώθηκε ψυχή τε και σώματι. Έγινε ουσιαστικά σκλάβος του, όμως ένας σκλάβος ερωτευμένος και αφοσιωμένος, πάνω στον οποίο ο Νετσάγιεφ μπορούσε να υπολογίζει, όπως στον ίδιο του τον εαυτό. Κι ο Κουζνέτσωφ ήταν αφοσιωμένος στον Νετσάγιεφ, όπως επίσης και τα άλλα μέλη της ομάδας, όμως μ' αυτούς χρειαζόταν να παίρνει προφυλάξεις, να τους τυλίγει μ' ένα δίχτυ ελιγμών και ψεμάτων. Με τον Νικολάγιεφ, δεν χρειαζόταν να ανατρέχει σε στρατηγήματα: υπάκουγε καλόπιστα στις πιο αταίριαστες εντολές, δεν έκανε ποτέ ερωτήσεις και δεν απομακρυνόταν ούτε κατά ένα κόμμα από τις οδηγίες που έπαιρνε. Κι ο Νετσάγιεφ τον χρησιμοποιούσε, χωρίς ενδοιασμούς. Αυτός ο απλοϊκός νεαρός, με το στρογγυλό και παιδικό πρόσωπο, μεταμορφωνόταν, ανάλογα με τις ανάγκες, είτε σε λαϊκό αγωνιστή που ερχόταν για να φέρει τα τελευταία νέα από τους εργάτες της Τούλα, που καμιά δύναμη πια δεν μπορούσε να τους συγκρατήσει απ' το δρόμο της εξέγερσης, είτε σε πολιτικό επιθεωρητή, είτε σε μέλος της «Επιτροπής». Του είχε απαγορευτεί αυστηρά να συμμετέχει στις συζητήσεις. Στη θέση του μιλούσε ο Νετσάγιεφ. Κι αυτός διεκπεραίωνε τους πολλαπλούς ρόλους

του στην πιο απόλυτη σιωπή, όμως, χάρη στις οδηγίες που έπαιρνε, με μια τέτοια επιτυχία που λειτουργούσε σαν φόβητρο για αρκετά μέλη της οργάνωσης.

* * * * *

Το «Γραφείο Νομού» είχε έδρα τη Μόσχα και άρχισε τη δραστηριότητά του ακούγοντας το διάβασμα ενός εγγράφου με τον τίτλο «Γενικές Οδηγίες» που αφορούν την οργάνωση του δικτύου –για χρήση του Γραφείου Νομού. Οι οδηγίες υποδιαιρούνταν σε δώδεκα σημεία. Τα πρώτα 6 δεν είχαν τίποτα ιδιαίτερο, όμως το σημείο 7 έλεγε: «Κάθε άτομο, που οργανώνεται σύμφωνα με τις γενικές οδηγίες, χρησιμοποιείται σαν μέσο ή όργανο για την περάτωση των δραστηριοτήτων και για την περάτωση των σκοπών της οργάνωσης. Γι' αυτό, το βασικό σχέδιο οποιασδήποτε δραστηριότητας που θα πρέπει να οργανώσει το Γραφείο Νομού, πρέπει να το ξέρει μόνο το Γραφείο Νομού. Τα άτομα που συμμετέχουν σε μια δραστηριότητα δεν πρέπει να γνωρίζουν το ουσιώδες, μα μόνο τις λεπτομέρειες, τις λεπτομέρειες τις σχετικές με το μέρος του καθήκοντος που τους έχει ανατεθεί. Για να ενθαρρυνθούν οι δυνάμεις, είναι απαραίτητο να τους δίνεται μια ψεύτικη εκδοχή του νοήματος των δραστηριοτήτων που αναλαμβάνονται». Ο Κουζνέτσωφ κι ο Ιβάνωφ, που μέχρι τότε ήταν μέλη της ομάδας που είχε οργανωθεί σύμφωνα μ' αυτές τις «Γενικές Οδηγίες», με το διάβασμα αυτής της τελευταίας φράσης πρέπει να κυριεύτηκαν από την υποψία ότι, προκειμένου να στηριχτεί το ηθικό τους, ακόμη και σ' αυτούς το νόημα της δράσης πρέπει να τους εξηγήθηκε με διαστρεβλωμένο τρόπο.

Στο σημείο 8 έλεγε: «Κάθε σχέδιο που έχουν επεξεργαστεί τα μέλη του Γραφείου Νομού, πρέπει να υποβάλλεται στην Επιτροπή και να προωθείται προς εκτέλεση μόνο μετά την από μέρους της συγκατάθεση». Το σημείο 9: «Κάθε σχέδιο που προτείνεται από την Επιτροπή εκτελείται αμέσως. Για να αποφευχθεί να έχει η Επιτροπή απαιτήσεις που ξεπερνούν τις δυνάμεις του Γραφείου Νομού, καθιερώνονται επακριβείς απολογισμοί της κατάστασης του Γραφείου Νομού».

Έτσι, η προαγωγή σ' ανώτερο επίπεδο δεν συνεπαγόταν, απ' ό,τι φαίνεται, κάποια επέκταση της εξουσίας, μα μόνο μια αύξηση του αριθμού των απολογισμών που ζητιόντουσαν.

Στο τελευταίο σημείο, γινόταν υπαινιγμός και στην ανάγκη, επίσης, να οργανωθούν τα κατώτατα κοινωνικά στρώματα, να παγιωθούν επαφές

με «τους πληροφοριοδότες των υποβαθμισμένων συνοικιών, τις πόρνες, με το κομμάτι της κοινωνίας που ζει στην εγκληματικότητα, κλπ.» και να «επιστρατευτούν και να διοχετευτούν ψεύτικες διαδόσεις», να παγιωθεί η επιρροή πάνω σε σημαντικές προσωπικότητες μέσω των συζύγων τους. «Αυτό το έγγραφο», προσθέτονταν στο τέλος, «δεν πρέπει να δημοσιευτεί».

Σ' αυτό ήταν επίσης προσαρτημένο ένα άλλο εύγλωττο έγγραφο κι αυτό επίσης προορισμένο να μην δημοσιευτεί. Πρόκειται για την «Κατήχηση του Επαναστάτη». Αυτό το κείμενο, για την ακρίβεια, ήταν γνωστό μόνο σ' έναν αρκετά περιορισμένο αριθμό μελών της οργάνωσης και το μεγαλύτερο μέρος της το γνώρισε μόνο την στιγμή της ανάκρισης. Μου φαίνεται, παρ' όλα αυτά, ότι αυτό διευκρινίζει καλύτερα από οποιοδήποτε άλλο κείμενο τις απόψεις και την δραστηριότητα του ίδιου του Νετσάγιεφ.

Να οι οδηγίες του: «Ένας επαναστάτης είναι ένα άτομο καταδικασμένο. Δεν έχει δικά του ενδιαφέροντα, ούτε δραστηριότητες, ούτε δεσμούς, ούτε ιδιοκτησία – δεν έχει όνομα. Είναι ολοκληρωτικά αφοσιωμένος σ' ένα μοναδικό και αποκλειστικό ενδιαφέρον: την επανάσταση. Στα μύχια της ψυχής του, στην πράξη κι όχι στα λόγια, αυτός έχει κόψει κάθε δεσμό με το κοινωνικό καθεστώς και με το σύνολο της κοινωνίας, με τις απαγορεύσεις της, τους νόμους της, τους κώδικές της, τις συνθήκες ζωής και τις συμβατικότητες αυτού του κόσμου. Ο επαναστάτης περιφρονεί οποιαδήποτε εξάρτηση από κάθε δόγμα και αρνείται να αφοσιωθεί σ' οποιαδήποτε μελέτη που σχετίζεται με την εποχή του, αφήνοντας αυτό το καθήκον στις επόμενες γενιές. Γνωρίζει μία και μοναδική επιστήμη: αυτήν της καταστροφής. Γι' αυτό και μόνο γι' αυτό, αυτός σπουδάζει τη μηχανική, τη φυσική, τη χημεία και την ιατρική. Γι' αυτό, μέρα νύχτα, μελετάει τις επιστήμες της ζωής, την ψυχολογία των ανθρώπων, τον χαρακτήρα τους, την κατάστασή τους και όλες τις συνθήκες της κοινωνικής διάρθρωσης σε όλα τα επίπεδα, αφού ο μοναδικός του σκοπός είναι η ανελέητη καταστροφή αυτής της αξιοπεριφρόνητης κοινωνίας. Περιφρονεί την ηθική. Γι' αυτόν, ηθικό είναι οτιδήποτε συμβάλλει στον θρίαμβο της επανάστασης. Ανήθικο, οτιδήποτε την παρεμποδίζει. Ο επαναστάτης είναι ένα άτομο καταδικασμένο. Είναι ανελέητος και γι' αυτό δεν πρέπει να περιμένει καθόλου οίκτο. Πρέπει να συνηθίσει να υπομένει τα βασανιστήρια. Όσο σκληρός είναι στην αντιμετώπιση του εαυτού του, πρέπει να είναι το ίδιο απέναντι στους άλλους. Όλα τα συναισθήματα που αποδυναμώνουν –η χαρά, η φιλία,

η αγάπη, η ευγνωμοσύνη, μέχρι κι η τιμή— πρέπει να υποταχτούν σ' ένα μόνο ψυχρό πάθος: το πάθος για επανάσταση. Γι' αυτόν υπάρχει μία μόνο παρηγοριά, μια μόνο ευχαρίστηση: η επιτυχία της επανάστασης. Βαδίζοντας ακούραστα προς αυτόν τον μοναδικό σκοπό, πρέπει να είναι έτοιμος να πεθάνει και να κάνει να πεθάνει με τα ίδια του τα χέρια, οτιδήποτε μπορεί να τον εμποδίσει στον δρόμο του. Η φύση ενός αληθινού επαναστάτη αποκλείει οποιοδήποτε ρομαντισμό, οποιαδήποτε ευαισθησία, οποιαδήποτε έξαρση, οποιαδήποτε προσκόλληση. Αποκλείει τα πάντα, μέχρι και το μίσος και την προσωπική εκδίκηση. Το πάθος για επανάσταση, αφού γίνει γι' αυτόν η καθημερινή του ύπαρξη και παρουσία, πρέπει να ενωθεί μέσα του με τον πιο ψυχρό υπολογισμό. Για έναν επαναστάτη, φίλος και σύντροφος δεν μπορεί να είναι άλλος απ' αυτόν που στη δράση αποδεικνύεται άλλο τόσο επαναστάτης, όσο κι αυτός. Η φιλία, η αγάπη, η προδοσία ενός ατόμου υπολογίζονται ανάλογα με τη χρησιμότητα αυτού του ατόμου».

Πιο πέρα περιγράφονται οι σχέσεις μεταξύ ενός επαναστάτη και της κοινωνίας. Εκεί ξαναβρίσκονται τα ίδια θέματα με το πρώτο μέρος, όμως αντιμετωπίζονται μ' ένα διαφορετικό τρόπο. «Αυτός που γνωρίζει οίκτο δεν είναι επαναστάτης [...] Αλίμονο σ' αυτόν, αν έχει δεσμούς φιλικούς, οικογενειακούς ή ερωτικούς. Δεν είναι επαναστάτης αυτός που μπορεί να συλληφθεί λόγω τέτοιων δεσμών», κλπ.

Ακολουθεί η υποδιαίρεση των διαφόρων κοινωνικών ομάδων σε κατηγορίες. Στην πρώτη ανήκουν τα άτομα που είναι καταδικασμένα να εξοντωθούν ολοκληρωτικά. Πρόκειται να γίνει ένας κατάλογος με αυτά, με σειρά επικινδυνότητας. Η δεύτερη κατηγορία αποτελείται από κόσμο, στον οποίο παραχωρείται προσωρινά το δικαίωμα να ζήσει, ώστε να διαθέτει χρόνο να βλάψει κι άλλο. Τα άτομα της τρίτης κατηγορίας δεν διακρίνονται ούτε για την ευφυΐα τους, ούτε για την ενεργητικότητά τους, παρά μόνο για τα πλούτη τους και για τις σχέσεις τους. Συμφέρει να τους εκμεταλλευτούμε.

Ξεκάθαρος στην ειλκρίνειά του είναι ο ορισμός της πέμπτης κατηγορίας. Εκεί υπάγονται οι δογματικοί, οι συνωμότες, οι επαναστάτες στα λόγια ή στα γραφεία. Αυτοί καταδιώκονται συνέχεια και ωθούνται από συγκεκριμένη αντίφαση σε συγκεκριμένη αντίφαση, κάτι που θα προκαλέσει την εξαφάνιση του μεγαλύτερου μέρους τους, χωρίς ν' αφήσουν ίχνη, μα μια μειοψηφία θα μεταμορφωθεί σε πραγματική επαναστατική δύναμη. Σ' αυτήν, την πέμπτη κατηγορία, ανήκε πιθανόν,

κατά την άποψη του Νετσάγιεφ, όλη η φοιτητική νεολαία την οποία είχε παρασύρει πίσω του. Μόνο ο Νικολάγιεφ, ίσως, έφυγε από μια τέτοια κρίση.

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία, ότι ο ίδιος ο Νετσάγιεφ ήταν διαποτισμένος από τέτοιες αρχές (ή ότι τέτοιες αρχές βρισκόντουσαν στη βάση των πεποιθήσεών του) και ότι συμπεριφερόταν σε αρμονία με αυτές. Αντίθετα, τα μέλη της οργάνωσης, στην πλειοψηφία τους, βρισκόντουσαν σε πλήρη αντίθεση με το ιδανικό του επαναστάτη, έτσι όπως οριζόταν σ' αυτό το κείμενο και κατά συνέπεια έπρεπε να προορίζονται για μια «εξαφάνιση χωρίς να αφήσουν ίχνη».

«Οι επαναστάτες δεν έχουν άλλο σκοπό από την πλήρη απελευθέρωση και την ευτυχία του λαού, δηλαδή των εργαζόμενων τάξεων. Όμως, πεπεισμένοι ότι αυτή η απελευθέρωση και αυτή η ευτυχία δεν μπορούν να επιτευχθούν, παρά μόνο μέσω της καταστροφής που προκαλεί η λαϊκή επανάσταση, οι επαναστάτες συμβάλλουν με όλες τις δυνάμεις και τα μέσα τους για να κάνουν την κατάσταση του λαού ακόμα πιο ανυπόφορη, προκειμένου η υπομονή του να πάψει κι αυτός να σπρωχτεί προς τη γενικευμένη εξέγερση.

Στη “λαϊκή επανάσταση” δεν πρέπει να αντιλαμβάνεται κανείς κανένα κίνημα στα πλαίσια του κλασικού δυτικού προτύπου, το οποίο, σπρωγμένο από την επιθυμία να δημιουργήσει αυτό που αποκαλεί επαναστατικό Κράτος, σταματάει μπροστά στην ιδιοκτησία, μπροστά στις παραδόσεις, μπροστά στην κοινωνική διάρθρωση και μπροστά στην ηθική κι έτσι περιορίζεται στην καταστροφή μιας μορφής πολιτικής εξουσίας. Σωτηρία για τον λαό μπορεί να αποτελέσει μόνο η επανάσταση, που κόβει τις ίδιες τις ρίζες οποιουδήποτε Κράτους και καταστρέφει όλες τις παραδόσεις της εξουσίας και των ιδιοκτητριών τάξεων της Ρωσίας. Οι επαναστάτες δεν σκοπεύουν να επιβάλλουν από ψηλά, καμιά μορφή επανάστασης πάνω στον λαό.

Η μελλοντική οργάνωση της κοινωνίας θα δημιουργηθεί σίγουρα με αφετηρία το λαϊκό κίνημα και τις ζωτικές του δυνάμεις. Όμως, αυτό θα είναι καθήκον των μελλοντικών γενεών. Όσο για μας, το δικό μας καθήκον είναι να καταστρέψουμε ριζικά και ανεπανόρθωτα. Γι' αυτό πρέπει να συγκεντρώσουμε δίπλα μας προπαντός στοιχεία του λαού, που από τότε που υπάρχει η εξουσία στη Μόσχα, δεν έπαψαν να διαμαρτύρονται, όχι με λόγια, αλλά με συγκεκριμένες πράξεις, ενάντια σ' οτιδήποτε συνδέεται με το κράτος –ενάντια στους αριστοκράτες, τους δημόσιους

υπαλλήλους, ενάντια στον κόσμο των συντεχνιών και των άπληστων κουλάκων. Θα συνδεθούμε με τον περήφανο κόσμο των ληστών και των κλεφτών, τον μοναδικό στη Ρωσία που είναι πραγματικά επαναστατικός. Το να ενώσουμε αυτόν τον κόσμο, το να τον μεταμορφώσουμε σε μια δύναμη ακατανίκητη –να ο σκοπός της οργάνωσής μας, της συνωμοσίας μας. Να το καθήκον μας».

Αν υπήρχε κάποια πιθανότητα να συναντήσει κανείς τον επαναστάτη, έτσι όπως προέκυπτε απ' αυτές τις αρχές, σαν μια νοσηρή εξαίρεση, ήταν αντίθετα άλυτο ένα άλλο πρόβλημα που έμπαινε. Από πρακτική άποψη, επρόκειτο για την πιο στενή δυνατή σύνδεση με τον υπόκοσμο. Μα στη Μόσχα, το να αποκτήσει κανείς επαφή έστω και μ' έναν από τους ανθρώπους αυτού του κόσμου, ήταν κάτι το ακατόρθωτο. Γι' αυτό, βέβαια, στις Οδηγίες προς χρήση του Γραφείου Νομού, η έκφραση «κόσμος των ληστών και των κλεφτών» αντικαταστάθηκε απ' τον πιο γενικό όρο «κόσμος του εγκλήματος», προφανώς πιο προσιτό. Η Μόσχα ήταν, ανέκαθεν, γεμάτη από κάθε είδους κλέφτες, μα το ν' αποκτήσει κανείς επαφή μαζί τους δεν ήταν έπειτα τόσο εύκολο και εάν δεν ήταν ο Πρίγιωφ, κανένα από τα μέλη της οργάνωσης δεν θα είχε ασφαλώς καταφέρει να συναντήσει ούτε έναν. Πράγματι, για να γράψει την «Ιστορία των ταβερνών» της Ρωσίας, ο Πρίγιωφ είχε εξερευνήσει όλες τις πιθανές κι απίθανες ταβέρνες της Μόσχας και γνώριζε ορισμένες ταβέρνες, στις οποίες, κάποιες συγκεκριμένες ώρες της ημέρας ή της νύχτας, μαζευόντουσαν κλέφτες, πόρνες και άλλα άτομα του ίδιου κόσμου, που είχαν σοβαρούς λόγους να αποφεύγουν την αστυνομία. Κι έτσι, ο Πρίγιωφ επιφορτίστηκε να εξασφαλίσει τη σύνδεση μεταξύ της οργάνωσης και του «κόσμου του εγκλήματος».

Μερικά μέλη, αφού είχαν ακούσει τις αναφορές για τις επαναστατικές διαθέσεις του λαού, άρχισαν να ζητούν, να απαιτούν να τους χορηγηθούν τα μέσα για να μελετήσουν την κατάσταση του λαού, να τους δείξουν το, δρόμο για να πλησιάσουν το, λαό. Ένας απ' αυτούς, ο Ενκουμπάτωφ, δοκίμασε μέχρι και να μπει σ' εργοστάσιο, αλλά δεν προσλήφθηκε λόγω των φοιτητικών ρούχων που φορούσε. Τότε, αποφάσισε να ντυθεί σαν χωριάτης και να βρει ένα διαβατήριο. Ήταν ακριβώς σ' εκείνη τη φάση που αυτός κι ο Ρίπιαν –ο οποίος, επίσης, έδειχνε μια φλογερή επιθυμία να εξοικειωθεί με τον λαό– μπήκανε στην ομάδα του Πρίγιωφ, για να μελετήσουν τον λαό με τη δική του καθοδήγηση.

Ο Πρίγιωφ προέτρεψε τον Ενκουμπάτωφ, να τροποποιήσει τα σχέδιά του: «Την ώρα της δουλειάς δεν υπάρχει τρόπος να συζητήσεις με τους

εργαζόμενους», του έλεγε για να τον πείσει, «και δεν θα καταφέρετε να μιλήσετε μαζί τους, παρά μόνο στο διάλειμμα, στην ταβέρνα. Δεν θα ήταν πιο απλό, να πάτε εκεί κατευθείαν; Το αποτέλεσμα θα είναι το ίδιο και θα χάσετε λιγότερο χρόνο». Ο Ενκουμπάτωφ αφέθηκε να πειστεί. Τότε, ο Πρίγιωφ έδειξε στους μαθητές του μια ταβέρνα στην αγορά του Κίρτωφ και τους εξήγησε πώς έπρεπε να φερθούν. Η ταβέρνα έκανε μια πολύ οδυνηρή εντύπωση στους φοιτητές. Μπροστά στις δύσπιστες κι εχθρικές ματιές που τους υποδεχόντουσαν, όχι μόνο δεν τολμούσαν να συζητήσουν, μα μόλις που τολμούσαν ν' ακούσουν αυτά που λέγανε οι άλλοι. Η βότκα και η έλλειψη αέρα κάνανε το κεφάλι να γυρνάει. Τελικά, ο Ρίπιμαν ειδοποιήθηκε από μια πόρνη, στην οποία είχε πληρώσει το γέυμα, για την πρόθεση των θαμώνων του κέντρου να τον ληστέψουν κι αυτός δεν ξαναπάτησε πια στην ταβέρνα. Ο Ενκουμπάτωφ, από μεριάς του, είχε σταματήσει να πηγαίνει εκεί, ύστερα από την πρώτη επίσκεψη.

Τα άλλα μέλη του Γραφείου Νομού είχαν κι αυτά ιδιαίτερα καθήκοντα. Ο Ουσπένσκυ παρέμεινε ο υπεύθυνος για όλα τα κείμενα και τα έγγραφα της οργάνωσης. Δεν συμμετείχε, ούτε κατ' ελάχιστο, στη στρατολόγηση των μελών, στη συλλογή των χρημάτων, στη διανομή των διακηρύξεων (που θεωρούσε κακότεχνες και κακοσυνταγμένες), όμως ήταν σίγουρα αυτός, ανάμεσα σ' όλους τους άλλους, που είχε την πιο ξεκάθαρη εικόνα για το σύνολο της οργάνωσης: οι άλλοι πίστευαν ότι υπήρχε πολύ κοντά μια «Επιτροπή», που επέβλεπε όλες τις λεπτομέρειες των ενεργειών. Ο Ουσπένσκυ, από μεριάς του, πίστευε ότι η Επιτροπή ήταν στο εξωτερικό και ότι ασχολιόταν μόνο με τη γενική πορεία των πραγμάτων, αφήνοντας τις λεπτομέρειες στην ελεύθερη αξιολόγηση των «αφοσιωμένων της εκπροσώπων». Ο Νετσάγιεφ σκόπευε να κάνει, σε περίπτωση που χρειαζόταν να φύγει, αντικαταστάτη του τον Ουσπένσκυ.

Ο καθορισμένος ρόλος του Νικολάγιεφ ήταν να δραστηριοποιείται στους κόλπους του λαού. Ο Κουζνέτσωφ έλαβε την εντολή να αφήσει την Ακαδημία και να εγκατασταθεί στη Μόσχα, πιο κοντά στη συνοικία των εμπόρων. Ο Νικολάγιεφ τακτοποιήθηκε μαζί του στο ίδιο διαμέρισμα. Ο Νετσάγιεφ δήλωσε ότι ο τελευταίος έπρεπε να δουλέψει για να συντάξει τη γενική αναφορά για την «Επιτροπή». Και πραγματικά, μπαίνοντας στο δωμάτιο, ο Κουζνέτσωφ βρήκε το Νικολάγιεφ καθισμένο μπροστά στα χειρόγραφα φύλλα, που βιάστηκε να κρύψει μόλις είδε να μπαίνει ο συγκάτοικός του. Ο Κουζνέτσωφ άρχισε να μην του έχει εμπιστοσύνη κι έκανε τα πάντα για να μένει όσο το δυνατό λιγότερο στο διαμέρισμα, γιατί αισθανόταν ότι υποβαλλόταν σε μια συνεχή επιτήρηση. Πράγματι,

ο Νετσάγιεφ είχε δώσει εντολή στον Νικολάγιεφ να αντιγράψει τις διακηρύξεις και του είχε απαγορέψει να μιλάει με τον Κουζνέτσωφ και να του δίνει λογαριασμό γι' αυτό που έπρεπε να κάνει. Έτσι, έζησαν μαζί δυο-τρεις βδομάδες, ρίχνοντας ο ένας στον άλλο ματιές καχυποψίας και χωρίς ν' ανταλλάσσουν ούτε μία λέξη.

Ο Κουζνέτσωφ, εκείνη την εποχή, είχε κλειστεί μέσα σ' έναν πραγματικά φαύλο κύκλο: βλέποντάς τον κάποιος απ' έξω, φαινόταν ασυνήθιστα απασχολημένος, ενθουσιώδης, δραστήριος. Στα πλαίσια των αρμοδιοτήτων του, ήταν επιφορτισμένος με μια ολόκληρη σειρά από υποθέσεις και διάφορες αποστολές: να συζητήσει με τον έναν, να πείσει τον άλλον, να βρει κάποιο συγκεκριμένο αντικείμενο –και δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει όλες εκείνες τις υποχρεώσεις. Δεν μπορούσε, όμως, να αρνηθεί τα καθήκοντα αυτά από αδυναμία χαρακτήρα: προσπαθούσε να ξεφύγει από την παγίδα συντάσσοντας ψεύτικες αναφορές –και βούλιαζε όλο και πιο πολύ.

Ο Ιβάνωφ, αντίθετα, συμπεριφερόταν μ' έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο. Ήταν επιφορτισμένος να ευαισθητοποιήσει την κοινή γνώμη μέσα στην Ακαδημία, να οργανώσει λογοτεχνικές βραδιές, να μοιράσει τους φοιτητές σε διαμερίσματα που να είναι όσο πιο κοντά γινότανε σε ταβέρνες των εργατών και να συσφίξει τις σχέσεις με τον πληθυσμό των προαστίων που περιέβαλλαν την Ακαδημία. Όμως, μετά την είσοδό του στο Γραφείο Νομού, ο Ιβάνωφ άλλαξε. Τώρα, αμφισβητούσε και διαμαρτυρόταν συνεχώς. Απαιτούσε μαζί μ' αυτόν, να μεταφερθεί κι ο Κουζνέτσωφ στο Γραφείο Νομού, όπως κι ο Ντόλγκωφ –ο οποίος δεν είχε τίποτα ιδιαίτερο να κάνει και δεν είχε καταφέρει καν να σχηματίσει μια ομάδα γύρω του. Το πρόβλημα εκτέθηκε στην «Επιτροπή», η οποία φυσικά έδωσε αρνητική απάντηση. Ζώντας στην Ακαδημία, ο Ιβάνωφ ήθελε επίσης να είναι παρών σε όλες τις συνεδριάσεις του Γραφείου Νομού και διαμαρτυρόταν, εάν γινόντουσαν εν απουσία του. Δεν παρουσίαζε γραπτές αναφορές, δεν εκπλήρωνε τα πολυάριθμα καθήκοντα που του είχαν εμπιστευτεί και, αντίθετα προς τον Κουζνέτσωφ, δεν προσποιούταν ποτέ ότι τα εκπλήρωνε. Αντίθετα, έβαζε σε συζήτηση την καταλληλότητα και τη χρησιμότητά τους και δήλωνε απερίφραστα, ότι δεν είχε καμία πρόθεση να κάνει εκείνες τις ηλιθιότητες. Οι σχέσεις του με τον Νετσάγιεφ δηλητηριάστηκαν. Ο Ιβάνωφ άρχισε τότε να εξοργίζεται με την ίδια την «Επιτροπή», να προβάλλει αμφιβολίες για την ύπαρξή της και δεν δίσταζε να εκφράσει μεγαλόφωνα και έξω από τις συναντήσεις της ομάδας, τον ερεθισμό και τη δυσαρέσκειά του,

ενσπείροντας σύγχυση μεταξύ των μελών της οργάνωσης που ζούσαν στην Ακαδημία. Με μια λέξη, από προπαγανδιστής και στήριγμα του Νετσάγιεφ, έγινε εχθρός του, εμπόδιο στη δράση του και επικίνδυνος. Ήταν, πράγματι, εύκολο γι' αυτόν να κόψει τους ζωντανούς δεσμούς, που αποτελούσαν τον καμβά της οργάνωσης. Ο Ουσπένσκυ κι ο Κουζνέτσωφ προσπαθούσαν να εξομαλύνουν τις διαφορές: η αντίθεση διορθωνόταν για λίγο, αλλά ξαναξέσπαγε με την παραμικρή ευκαιρία. Κανένας δεν μπορούσε ακόμα να φανταστεί σε τι τραγικό τέλος θα οδηγούσε.

Στις αρχές του Νοέμβρη, η οργάνωση μεγάλωσε απροσδόκητα κατά μια νέα ομάδα. Οι φοιτητές του πανεπιστημίου της Μόσχας, δυσαρεστημένοι από έναν από τους καθηγητές τους, τον καθηγητή Πολούνιν, αποφασίσανε να μπουκοτάρουν τα μαθήματά του. Η διοίκηση του πανεπιστημίου θεώρησε σκόπιμο να επέμβει. Απ' αυτό γεννήθηκε μια κλασική φοιτητική διαμάχη, η οποία κατέληξε στην αποβολή δεκαοχτώ φοιτητών. Ορισμένα μέλη της οργάνωσης, μεταξύ των οποίων ο αναγκαίος Κουζνέτσωφ, ο Τσερκέζωφ κι ο Ρίπμαν, κινητοποιήθηκαν αμέσως για ν' αποκτήσουν επαφή με τους διωγμένους. Από την υπόθεση Πολούνιν κι από τη φοιτητική ζωή, η συζήτηση γλιστρούσε στην κατάσταση του λαού, την επικείμενη επανάσταση και την πανίσχυρη οργάνωση που εκτεινόταν σ' όλη τη Ρωσία, στις γραμμές της οποίας τους προτεινόταν, στο τέλος, να μπου. Τους διαβαζόταν ο κανονισμός της οργάνωσης και χωρίς να προλάβουν ν' ανοίξουν το στόμα τους, οι φοιτητές καταλήγανε μέλη ενός μυστικού κινήματος.

Αφού λίγο-πολύ είχε οργανώσει τη Μόσχα, ο Νετσάγιεφ αποφάσισε ν' αφήσει το κίνημα, ν' ακολουθήσει τη δική του δυναμική και ν' ασχοληθεί με την Πετρούπολη, όπου τον περίμενε ένας σκληρός αντίπαλος, ο Νεγκρεσκούλ, που από το φθινόπωρο καθοδηγούσε εναντίον του μια εκστρατεία εξαιρετικά βίαιη. Επρόκειτο για έναν άνθρωπο καμιά τριανταριά χρονών, μορφωμένο, που γνώριζε αρκετό κόσμο. Εδώ κι ένα χρόνο ήταν δηλωμένος αντίπαλος του Νετσάγιεφ επιδιώκοντας, με μια σχετική επιτυχία άλλωστε, να πείσει τους φοιτητές που γνώριζε, για το ανώφελο των φοιτητικών ταραχών και για τον χαμένο κόπο που αυτές αντιπροσώπευαν. Αυτός, κατόπιν, είχε γνωρίσει τον Νετσάγιεφ στην Ελβετία, είχε τσακωθεί μαζί του και, αφού ξαναγύρισε στη Ρωσία, άρχισε να διηγείται σ' αυτούς που ήθελαν να τον ακούσουν, ότι ο Νετσάγιεφ ήταν ένας τσαρλατάνος που δεν είχε ποτέ συλληφθεί, που είχε απλά αποφασίσει να παίξει το χαρτί του πολιτικού που μαρτύρησε και ότι έπρεπε να μην τον εμπιστεύονται και να μην πιστεύουν ούτε λέξη απ'

αυτά που τους έλεγε. Μ' αυτό το νόημα είχε γράψει στον Ουσπένσκυ, ειδοποιώντας τον να προσέχει, αλλά αυτός του είχε στείλει μια ψυχρή απάντηση.

Αυτός, παρ' όλα αυτά, κατάφερε να δημιουργήσει αμφιβολίες στον συνεργάτη του Ουσπένσκυ, τον Σπίνσκωφ, που δούλευε κι αυτός στο βιβλιοπωλείο και ο Ουσπένσκυ τον είχε προσελκύσει στην οργάνωση. Μετά από ένα ταξίδι στην Πετρούπολη, ο Σπίνσκωφ δήλωσε ότι δεν ήθελε πια να έχει καμία σχέση με τη «Δικαιοσύνη του Λαού». Στη συνέχεια, ο Νετσάγιεφ έστειλε από το εξωτερικό μερικές προκηρύξεις στο Νεγκρεσκούλ, όμως κατά τη διάρκεια της ανάκρισης αυτός πέθανε, εξαιτίας μιας φυματίωσης που τον ταλαιπωρούσε από καιρό. Επειδή οι φοιτητές της Μόσχας άκουγαν όλο το φθινόπωρο για τη δύναμη και την έκταση της οργάνωσης της Πετρούπολης, για να δικαιολογήσει το ταξίδι του, ο Νετσάγιεφ έδειξε μια εντολή της «Επιτροπής», στην οποία ο αριθμός 2771 (ο δικός του αριθμός) εγκωμιαζόταν ιδιαίτερα και στέλλονταν σε αποστολή στην Πετρούπολη για να συγκροτήσει εκεί το καινούριο τμήμα σε περιβάλλον εργατικό, δεδομένου ότι τα οργανωτικά μέλη της Πετρούπολης συναντούσανε δυσκολίες. Ο Κουζνέτσωφ επιλέχτηκε να φύγει μαζί του και να τον βοηθήσει σ' αυτό το καθήκον.

Η αναχώρηση ορίστηκε για τις 20 Νοεμβρίου και στις 19 τα μέλη του Γραφείου Νομού συναντήθηκαν για τελευταία φορά. Ο Νετσάγιεφ πρότεινε να κολλήσουν στους τοίχους του εστιατορίου και της βιβλιοθήκης της Ακαδημίας μια προκήρυξη για την υπόθεση Πολούνιν, συνταγμένη από αυτόν. Ο Ιβάνωφ εναντιώθηκε σ' αυτό: θα προκαλούσε το κλείσιμο του εστιατορίου και της βιβλιοθήκης, οι φοιτητές θα μένανε χωρίς βιβλία και χωρίς γεύματα κι αυτό θα ήταν το μοναδικό χειροπιαστό αποτέλεσμα του εγχειρήματος. Ο Νετσάγιεφ επέμενε και η συζήτηση γινότανε πολύ έντονη. «Το πρόβλημα θα υποβληθεί στην Επιτροπή», συντόμευε ο Νετσάγιεφ. Ο Ιβάνωφ διαμαρτυρήθηκε λέγοντας ότι, οποιαδήποτε και να ήταν η απόφαση, αρνιόταν να κολλήσει την προκήρυξη.

«Σκέφτεστε, λοιπόν, ν' αντιτεθείτε στην Επιτροπή;», φώναξε ο Νετσάγιεφ. «Η Επιτροπή αποφασίζει πάντα αυτό που θέλετε εσείς, με το νι και με το σίγμα», απάντησε ο Ιβάνωφ.

Ο Ουσπένσκυ προσπάθησε να μετατοπίσει τη συζήτηση σ' ένα πεδίο λιγότερο φλέγον, προτείνοντας ένα πρόβλημα γενικότερο: έχουν τα μέλη της οργάνωσης το δικαίωμα να απαιτήσουν το ιδιαίτερο συμφέρον να

υποταχτεί στο γενικό, τα συμφέροντα των φοιτητών της Ακαδημίας να υποταχτούν σ' αυτά της οργάνωσης;

Ο Κουζνέτσωφ παρενέβη στη συζήτηση και επέμεινε να πάψει ο Ιβάνωφ. Αυτός σιώπησε.

* * * * *

Την επόμενη μέρα, καθώς ο Νετσάγιεφ ετοιμαζόταν να πάει στον σταθμό, έμαθε ότι ο Ιβάνωφ είχε πάει στον Πρίγιωφ. Του είχε πει ότι δεν ήθελε πλέον να έχει την παραμικρή επαφή με την Επιτροπή, ότι θα κρατούσε αυτός το χρήμα που είχε μαζέψει κι ότι θα ίδρυε μια δική του οργάνωση. Ο κίνδυνος ήταν σοβαρός. Ο Ιβάνωφ, με την επιρροή που ασκούσε μέσα στους κόλπους της Ακαδημίας, μπορούσε χωρίς αμφιβολία να προσελκύσει πίσω του την πλειοψηφία των ομάδων που είχαν συγκροτηθεί και να κάνει να σκορπίσουν εκείνοι που δεν θα τον ακολουθούσαν, ανοίγοντάς τους τα μάτια πάνω στο τι ήταν πραγματικά η Επιτροπή και ό,τι την περιέβαλλε.

Ο Νετσάγιεφ πήρε αμέσως την απόφασή του και ανέβαλε την αναχώρησή του. Η υπόθεση δεν έπρεπε να τραβήξει σε μακρός: ήταν απαραίτητο να τελειώνει με τον Ιβάνωφ, το συντομότερο δυνατό. Μόνο ο Νικολάγιεφ θα τον βοηθούσε, χωρίς κανένα όρο, μα τους άλλους θα ήταν ανάγκη να τους πείσει.

Άρχισε με τον Ουσπένσκυ και του έθεσε από την αρχή ένα ζήτημα αρχής: ενδιαφερόταν η οργάνωση να απομακρύνει, με όλα τα μέσα που διέθετε, τα εμπόδια που παρεμβαλλόντουσαν και της κλείνανε το δρόμο; Η απάντηση, προφανώς, ήταν καταφατική. Επρόκειτο για έναν τρόπο προσέγγισης, που άρεσε στον Ουσπένσκυ: το να λύνει τα πρακτικά προβλήματα πρώτα σ' ένα θεωρητικό επίπεδο. Μετά –κι ο Νετσάγιεφ το ήξερε– αφού το πρόβλημα από θεωρητική άποψη είχε λυθεί, ο Ουσπένσκυ δεν θα έκανε ποτέ πίσω μπροστά στην πρακτική εφαρμογή της λύσης, όσο οδυνηρή κι αν αποκαλυπτότανε.

Αφού το πρώτο σημείο διευθετήθηκε θετικά, δεν χρειαζόταν πλέον να αποδειχθεί ότι ο Ιβάνωφ αντιπροσώπευε πραγματικά ένα εμπόδιο. Δεν χρειαζόταν συζήτηση: εάν, όντας ακόμη μέλος της οργάνωσης ξεπουλούσε τα μυστικά της, από τη στιγμή που θα ήταν έξω απ' αυτήν, μπορούσε να σπρωχτεί μέχρι την καθαρή και απλή καταγγελία.

«Μα με ποιο δικαίωμα μπορούμε να αφαιρέσουμε τη ζωή ενός ανθρώπου;», διαμαρτυρόταν ο Ουσπένσκυ.

«Μιλάτε για το δικαίωμα από νομική άποψη;», αντέκρουε ο Νετσάγιεφ. «Δεν πρόκειται εδώ για δικαίωμα, αλλά για το καθήκον που έχουμε να εκμηδενίσουμε οτιδήποτε θα μπορούσε να βλάψει τη δράση μας. Είναι το μοναδικό μέσο που διαθέτουμε, για να καταστήσουμε τον Ιβάνωφ ακίνδυνο».

Έτσι αντιμετωπίστηκε το ζήτημα, σε σχέση με τον Ουσπένσκυ. Μένανε να πειστούν ο Κουζνέτσωφ κι ο Πρίγιωφ. Ο Νικολάγιεφ θα έκανε σίγουρα, χωρίς συζήτηση, αυτό που θα τον διατάζανε. Το πιο δύσκολο ήταν να επιτευχθεί η συγκατάθεση του Κουζνέτσωφ. Τ' άλλα μέλη του Γραφείου Νομού δεν ήταν πολύ συνδεδεμένα με τον Ιβάνωφ. Γι' αυτούς, ήταν ένας απλός αριθμός της οργάνωσης, και μάλιστα ένας αριθμός δυσάρεστος, που εμπόδιζε τη δράση και κάθε φορά δημιουργούσε αρκετά προβλήματα. Επιδεικτικός, οξύθυμος, που προκαλούσε ατελείωτες συζητήσεις, συνήθως στείρες και καταστροφικές, τους είχε δείξει τη χειρότερη πλευρά του. Για τον Κουζνέτσωφ, αντίθετα, ο Ιβάνωφ ήταν ένας παλιός σύντροφος, σχεδόν ένας φίλος, με τον οποίο είχε ζήσει αρκετά χρόνια. Δεν θα μπορούσε να ελπίζει κανείς ότι θα συμφωνούσε, αν δεν πόνταρε στην αδυναμία του χαρακτήρα και την επιρροή που ασκούσε πάνω του ο Νετσάγιεφ.

Ο Νετσάγιεφ, σε μια πρώτη φάση, έθεσε και σ' αυτόν το πρόβλημα σαν ζήτημα αρχής –το καθήκον να απομακρύνουν οποιοδήποτε εμπόδιο–, κατόπιν πέρασε στο γεγονός ότι το υπό συζήτηση πρόβλημα αποτελούσε ο Ιβάνωφ. Έχοντας συγκεχυμένες υποψίες για το τι επρόκειτο, ο Κουζνέτσωφ βεβαίωσε ότι υπήρχε πάντα τρόπος να συζητήσουν με τον Ιβάνωφ και ότι αναλάμβανε να τον εξευμενίσει.

«Όχι», διαμαρτυρόταν ο Νετσάγιεφ, «είναι απαραίτητο να τελειώνουμε μ' αυτή την ιστορία. Έχω ήδη ειδοποιήσει την Επιτροπή, ότι απατήθηκα στην επιλογή του Ιβάνωφ και η Επιτροπή μου έδωσε την εντολή να το λύσω το πρόβλημα». Ο Κουζνέτσωφ επέμενε να προσποιείται ότι δεν καταλαβαίνει τι θα μπορούσε να σημαίνει «να λύσω το πρόβλημα». Κατατρομαγμένος, πιανόταν απ' όλα τα προσχήματα που θα μπορούσαν να εμποδίσουν τον Νετσάγιεφ να προφέρει τη μοιραία λέξη, όπως ένας ναυαγός που πιάνεται από τα κλαδάκια. Ο Νετσάγιεφ, από μεριάς του, δεν βιαζόταν, αφήνοντας στους άλλους τη φροντίδα να διαμορφώσουν τα πράγματα.

«Σημαίνει ότι είναι ανάγκη να σκοτώσουμε τον Ιβάνωφ», παρενέβη τέλος ο Ουσπένσκυ, κουρασμένος από τις καθυστερήσεις. Ο Πρίγιωφ αντέδρασε βίαια στο σχέδιο, αρνήθηκε να ακούσει να μιλάνε άλλο γι' αυτό και βγήκε απ' το δωμάτιο. Ο Κουζνέτσωφ προσπαθούσε να συζητήσει, αλλά από αδυναμία απομακρυνόταν από το βασικό πρόβλημα για να πιαστεί από δευτερεύουσες λεπτομέρειες: «Αυτή η δολοφονία είναι ακατόρθωτη, δεν θα πετύχει ποτέ», έλεγε.

«Μπορεί να πραγματοποιηθεί», έλεγε ο Νετσάγιεφ. «Εγώ έκανα τη στρατολόγηση του Ιβάνωφ κι εγώ φέρω την ευθύνη αυτής της επιλογής. Εάν δεν υπάρχει άλλος τρόπος, θα πάω απλά στο σπίτι του με τον Νικολάγιεφ και θα τον στραγγάλισω».

Ο Ουσπένσκυ αντέτεινε ότι μια τέτοια απόφαση έπρεπε να παρθεί συλλογικά απ' όλους.

Ήταν ήδη αργά. Αποφάσισαν να χωρίσουν και να ξαναβρεθούν το πρωί της επόμενης ημέρας στου Κουζνέτσωφ.

Και πράγματι, την επόμενη μέρα, ο Νετσάγιεφ κι ο Ουσπένσκυ, εμφανίστηκαν στο σπίτι του Κουζνέτσωφ, ο οποίος ζούσε με τον Νικολάγιεφ. Στον Νικολάγιεφ, που δεν ήξερε ακόμα τίποτα, είπαν ότι ο Ιβάνωφ αρνιόταν να υπακούσει στην Επιτροπή και χρειαζόταν να τον σκοτώσουν.

«Πήγαινε στην Ακαδημία να δεις αν είναι», πρόσθεσε ο Νετσάγιεφ. Χωρίς να κάνει καμία ερώτηση, χωρίς να δείξει καμία έκπληξη, ο Νικολάγιεφ ντύθηκε και βγήκε. Ο Κουζνέτσωφ προσπάθησε να το ξανασυζητήσουν, όμως ο Νετσάγιεφ δεν ήθελε πια ν' ακούσει να μιλάνε άλλο γι' αυτό. Περιορίστηκε να ρωτήσει μ' αυστηρό τρόπο, μήπως κατά τύχη ο Κουζνέτσωφ είχε την πρόθεση να αντιταχτεί στην Επιτροπή. Ο Κουζνέτσωφ σιώπησε.

Απόμενε να καθορίσουν το σχέδιο της δολοφονίας. Ο Νετσάγιεφ θυμήθηκε ότι υπήρχε μια σπηλιά στο πάρκο Πετρόφσκυ-Ραζουμόφσκυ. Η σπηλιά, που τώρα είναι κατεστραμμένη, εμφάνιζε πραγματικά αρκετά πλεονεκτήματα για μια τέτοια δουλειά, ιδιαίτερα τον χειμώνα, που δεν κινδύνευε να συναντήσει κανείς σ' αυτά τα απόμερα μέρη κανέναν άλλο, από λίγους εραστές των μοναχικών περιπάτων. Η σπηλιά βρισκόταν στο βάθος του πάρκου, λίγα βήματα πιο πέρα από ένα τέλμα και τη χωρίζε απ' τον δρόμο μια κλίση του εδάφους. Ο Νετσάγιεφ εφηύρε ακόμα και το πρόσχημα, με το οποίο μπορούσαν να προσελκύσουν τον Ιβάνωφ: έπρεπε

να του πουν ότι πηγαίνουν να ξεθάψουν ένα έγγραφο για εκτύπωση. Η φήμη ότι σε κάποιο μέρος στα περίχωρα της Μόσχας ήταν θαμμένο ένα έγγραφο, κυκλοφορούσε πραγματικά, κι ο Νετσάγιεφ, άλλωστε, είχε κάνει έρευνες για να το ξαναβρεί. Ο Κουζνέτσωφ προσπάθησε μάταια να φέρει μια τελευταία αντίρρηση: «Απ' τον δρόμο, απ' την άλλη μεριά της κατηφόρας, περνούν συχνά φύλακες. Θα μπορούσαν να ακούσουν θόρυβο και να μας ανακαλύψουν».

Ο Νετσάγιεφ δεν άκουγε πια τίποτα και ασχολιόταν με πρακτικές λεπτομέρειες: έπρεπε να ετοιμάσουν σχοινιά και να βρουν οπωσδήποτε ένα πιστόλι. Εκείνη τη στιγμή έφτασε εκεί ο Πρίγιωφ. Νωρίς το απόγευμα, ο Νικολάγιεφ γύρισε στο σπίτι και είπε ότι ο Ιβάνωφ δεν ήταν στην ακαδημία. Υπέθετε ότι ήταν σ' ένα σύντροφο που ζούσε στη Μόσχα. Ο Νετσάγιεφ ανέθεσε στον Κουζνέτσωφ που γνώριζε τη διεύθυνση, να πάει εκεί μαζί με τον Νικολάγιεφ, χωρίς να μπει στο σπίτι. Έπρεπε να παραμείνει μπροστά στο πεζοδρόμιο και μόλις θα έβλεπε τον Ιβάνωφ να βγαίνει, να πήγαινε αμέσως με τον Νικολάγιεφ να τον ειδοποιήσει. Ο Νετσάγιεφ, ο Ουσπένσκυ κι ο Κουζνέτσωφ έπρεπε τότε να πάνε στη σπηλιά, καθώς ο Νικολάγιεφ κι ο Κουζνέτσωφ θα οδηγούσαν εκεί τον Ιβάνωφ.

«Ο Πρίγιωφ δεν είναι σίγουρος», μουρμούρισε ο Νικολάγιεφ στο αυτί του Νετσάγιεφ τη στιγμή που έφευγε, «πρόσεχε τον».

Λίγο αργότερα, ο Κουζνέτσωφ ξαναγύρισε και ανήγγειλε ότι ο Ιβάνωφ ερχόταν, συνοδευόμενος από τον Νικολάγιεφ. Όλοι βιάστηκαν να βγουν. Στο σπίτι έμεινε μόνο ο Πρίγιωφ. Το βράδυ του είχαν εμπιστευτεί το καθήκον να μιλήσει στον Ιβάνωφ για το κλεμμένο έγγραφο και για τη σπηλιά, μα όταν ο Ιβάνωφ μπήκε και του απεύθυνε το λόγο, ο Πρίγιωφ ήταν τόσο ταραγμένος που οι λέξεις του μένανε στον λαιμό και μόλις κατάφερε να μεταδώσει το μήνυμα. Ο Ιβάνωφ δεν έδωσε σημασία και δέχτηκε αμέσως να πάει στο ραντεβού. Πήραν κι οι τρεις μια άμαξα, κατέβηκαν μπροστά από το πάρκο Πετρόβσκυ και προχώρησαν με τα πόδια προς την κατεύθυνση της σπηλιάς. Λίγα βήματα πέρα απ' τον δρόμο, τους περίμενε ο Κουζνέτσωφ. Είχε ήδη συνοδεύσει στη σπηλιά τον Νετσάγιεφ και τον Ουσπένσκυ κι είχε σταλεί να συναντήσει τους άλλους τρεις, γιατί ούτε ο Νικολάγιεφ, ούτε ο Πρίγιωφ ξέρανε τον δρόμο.

Διακρίνοντας τον Κουζνέτσωφ, ο Ιβάνωφ θέλησε να του μιλήσει, αλλά η αγωνία εμπόδισε τον Κουζνέτσωφ να τον ακούσει. Μπήκε επικεφαλής και τους οδήγησε όλους μέσα στο δάσος. Ήταν ο ίδιος ο Ιβάνωφ, που

κατάλαβε το λάθος και ξαναβρήκε τη σωστή κατεύθυνση. Ήταν σχεδόν έξι το απόγευμα και άρχιζε να πέφτει η νύχτα όταν, τελικά, φτάσανε στη σπηλιά. Ο Ιβάνωφ περπατούσε μπροστά, ο Νικολάγιεφ, που είχε την εντολή να πιάσει τον Ιβάνωφ από πίσω κατά την αποφασιστική στιγμή και να τον ακινητοποιήσει κρατώντας τον απ' τα μπράτσα, προσπαθούσε να μην απομακρυνθεί. Κοντά στη σπηλιά δεν υπήρχε κανείς. Ο Νετσάγιεφ κι ο Ουσπένσκυ περιμένανε μέσα, όπου τώρα πια ήταν τελειώς σκοτεινά. Ο Ιβάνωφ μπήκε, ο Νικολάγιεφ τον ακολούθησε και τον άρπαξε απ' τους καρπούς. Αυτός ξεγλίστρησε και ρίχτηκε προς την έξοδο, περνώντας πίσω από τον Νικολάγιεφ, ο οποίος αισθάνθηκε ξαφνικά κάποιον να τον σπρώχνει στον τοίχο και τα χέρια του Νετσάγιεφ να του σφίγγουν τον λαιμό. Μόλις που πρόλαβε να φωνάξει ότι επρόκειτο για λάθος κι ότι ήταν αυτός, ο Νικολάγιεφ. Εν τω μεταξύ, ο Ιβάνωφ, καταλαβαίνοντας επιτέλους ότι συμβαίνουν περίεργα πράγματα, πετάχτηκε έξω από τη σπηλιά. Ο Νετσάγιεφ, αφήνοντας τον Νικολάγιεφ να φύγει τον ακολούθησε τρέχοντας, τον έφτασε λίγο πιο πέρα απ' την είσοδο και τον πέταξε στη γη. Μεταξύ των δύο έγινε πάλη. Ο Νετσάγιεφ αφέθηκε να πέσει πάνω στον Ιβάνωφ, τον έπιασε απ' τον λαιμό, μα ο Ιβάνωφ του δάγκωσε το χέρι και ο Νετσάγιεφ δεν κατάφερε να τον καταβάλλει. Όλοι οι άλλοι στριμωχόντουσαν παγωμένοι και τρομοκρατημένοι κοντά στην έξοδο. Ο Νετσάγιεφ φώναξε σε βοήθεια τον Νικολάγιεφ κι αυτός έτρεξε. Όμως, ήταν τόσο ταραγμένος που η βοήθειά του ήταν μάλλον εμπόδιο παρά βοήθεια. «Το πιστόλι!», φώναξε ο Νετσάγιεφ. Ο Νικολάγιεφ του το 'δωσε, αντήχησε ένας πυροβολισμός. Η δολοφονία είχε ολοκληρωθεί.

Το πτώμα δέθηκε, ερματίστηκε με τούβλα και πετάχτηκε στο τέλμα. Την επόμενη μέρα ο Νετσάγιεφ, συνοδευόμενος από τον Κουζνέτσωφ, έφυγε για την Πετρούπολη. «Τώρα εσείς είσαστε οι καταδικασμένοι», είπε ο Νετσάγιεφ στους συντρόφους του, επαναλαμβάνοντας τις γνωστές λέξεις της Κατήχησης. Και ο Κουζνέτσωφ, τώρα πια, ήταν πραγματικά καταδικασμένοςˆ καταδικασμένος, όχι μόνο να χάσει την πίστη του στη δράση, αλλά και την ίδια την πίστη στην επανάσταση. Ο φόνος του Ιβάνωφ είχε ξεπεράσει τις δυνάμεις του, τον συνέτριβε, τον εκμηδένισε.

Καταδικασμένη ήταν επίσης και η οργάνωση. Οι προκηρύξεις που διανέμονταν πλατιά με το ταχυδρομείο, έπεσαν στα χέρια της αστυνομίας και τελικά οδήγησαν σε μια έρευνα στο βιβλιοπωλείο, που το παρακολουθούσαν από την προηγούμενη άνοιξη. Αυτή η πρώτη έρευνα επέτρεψε την ανακάλυψη ορισμένων διακηρύξεων κι ενός καταλόγου με ονόματα, μεταξύ των οποίων το όνομα του Ιβάνωφ. Το βιβλιοπωλείο έκλεισε κι ο Ουσπένσκυ συνελήφθη.

Σχεδόν ταυτόχρονα ανακαλύφθηκε το πτώμα του φοιτητή Ιβάνωφ στο τέλμα του πάρκου Πετρόφσκυ-Ραζουμόφσκυ. Η δολοφονία δεν φαινόταν να συνέβηκε με σκοπό την κλοπή, επειδή στο πτώμα βρέθηκαν το ρολόι και το πορτοφόλι. Βρέθηκε, επίσης, η ατζέντα με τις διευθύνσεις, μ' έναν κατάλογο ονομάτων που συμπίπτανε, κατά ένα μέρος, με τον κατάλογο που βρέθηκε στο βιβλιοπωλείο. Στο βιβλιοπωλείο πραγματοποιήθηκε μια δεύτερη έρευνα, αυτή τη φορά πολύ πιο προσεχτική. Σηκώσανε τις σανίδες του παρκέ, σχίσανε τις ταπετσαρίες και τα μαξιλιάρια των επίπλων και τελικά βρήκανε σε μια κρυψώνα όλα τα χαρτιά της οργάνωσης: όλες τις πιθανές κι απίθανες «οδηγίες», μια μεγάλη ποσότητα διαφόρων διακηρύξεων, τους καταλόγους των μελών κατ' αριθμό και κατ' όνομα, διάφορα πρακτικά, πρωτόκολλα, σημειώσεις, κλπ. Με βάση τον κατάλογο που βρήκαν στην πρώτη έρευνα, προχώρησαν σε συλλήψεις μέσα στην ακαδημία. Στείλανε και στην Πετρούπολη ένα ένταλμα σύλληψης στο όνομα του Κουζνέτσωφ.

Απ' την άλλη πλευρά, η Πετρούπολη επιφύλαξε μια πολύ ψυχρή υποδοχή στο Νετσάγιεφ: ήταν πολλοί αυτοί που αποφεύγανε να τον συναντήσουν ή βιαζόντουσαν να τον διώξουν κι αυτός δυσκολευόταν να βρει μέρος να μείνει. Παρ' όλα αυτά, ο Νετσάγιεφ αγωνίστηκε με όλες του τις δυνάμεις, για να οργανώσει έστω και μία μόνο ομάδα κι επιφόρτισε τον Κουζνέτσωφ με καθήκοντα κι αποστολές. Αυτός ο τελευταίος πήγαινε οπουδήποτε τον έστελνε μα, μόλις έφτανε στη διεύθυνση που έπρεπε, ξέχναγε τι έπρεπε να κάνει ή να πει. Μετά την ημέρα του φόνου, αυτός ζούσε σε ένα είδος παραληρήματος, και δεν κατάφερνε πια, ούτε να κοιμηθεί, ούτε να βρει ησυχία. Με το που τον συλλάβανε στις 2 Δεκεμβρίου, αρρώστησε και για μερικές εβδομάδες δεν καταλάβαινε τίποτα. Αλλά, προτού χάσει τα λογικά του, πρόλαβε να μιλήσει για τη δολοφονία στο δικαστή-ανακριτή και μετάνιωσε κλαίγοντας. Υποβλήθηκε σε μία σε βάθος ανάκριση, κατά την οποία τα ομολόγησε όλα, εξιστόρησε όλα όσα θυμότανε. Οι Ουσπένσκυ, Πρίγιωφ, Νικολάγιεφ, Ντόλγκωφ τα ομολόγησαν κι αυτοί όλα. Όσο περισσότερο εκτίθονταν σε κίνδυνο ο κατηγορούμενος, τόσο περισσότερα δεχόταν να ομολογήσει. Η υπόθεση βγήκε στο φως του ήλιου με την παραμικρή λεπτομέρεια, όπως δεν ξανάγινε ποτέ σε άλλη υπόθεση που ακολούθησε.

Μ' εκείνες τις συλλήψεις, όλοι κατάλαβαν αμέσως ότι η Επιτροπή, η επικείμενη λαϊκή εξέγερση και η πανίσχυρη οργάνωση δεν υπήρχαν ούτε στο ελάχιστο και ότι υπήρχε μόνο μια χούφτα φοιτητές, εξαπατημένους και συνένοχους από λάθος. Κι αυτό βάρυνε πάρα πολύ στον καθένα

απ' αυτούς. Ο ενθουσιασμός και η έξαρση, στα οποία είχαν κρατηθεί με δόλιο τρόπο, καταπέσανε. Αυτοί οι νέοι βρέθηκαν, κατόπιν, να υποστηρίζουν απόψεις τελείως αντίθετες από αυτές που υποστηρίζανε, προτού γνωρίσουν τον αντικατοπτρισμό της επανάστασης. Λίγα ήταν τα μέλη της οργάνωσης που στη συνέχεια κατάφεραν να αναλάβουν δράση· λίγοι ήταν εκείνοι που ξαναβρήκανε το κουράγιο τους και τη δίψα τους για δράση.

Τη στιγμή των συλλήψεων, ο Νετσάγιεφ κατάφερε να κρυφτεί κι έφυγε για το εξωτερικό. Έχοντας εκδοθεί από τις αρχές της Ζυρίχης, στη δίκη κράτησε τη στάση ενός πραγματικού επαναστάτη. «Δεν θεωρώ τον εαυτό μου πολίτη του δεσποτικού σας καθεστώτος», δήλωσε στους δικαστές, ζητώντας την εξαίρεσή τους. Και όταν το βγάζανε έξω από την αίθουσα του δικαστηρίου, φώναξε «Ζήτω η παγκόσμια Συνέλευση!».

Πέθανε στα τέλη του 1882, κρατούμενος στο φρούριο Αλεξέγιεφ. Όπως δείχνουν οι μαρτυρίες που εμφανίστηκαν γι' αυτόν στον «Αγγελιοφόρο της Θέλησης του Λαού», διατήρησε μέχρι το τέλος την απίστευτη ενεργητικότητά του. Δεν ξέχασε τίποτε. Κατά τη διάρκεια της μακροχρόνιας κράτησής του, δεν ξέχασε τίποτα, δεν έμαθε τίποτα. Μέχρι το τέλος, διατήρησε τη βαθιά πεποίθηση ότι η εξαπάτηση ήταν ο καλύτερος τρόπος, αν όχι ο μοναδικός, για να σπρώξει κανείς τους ανθρώπους να επαναστατήσουν. Η οργάνωση της Μόσχας, για να λέμε την αλήθεια, ήταν «νετσαγιεφικό» έργο με την πιο αυστηρή έννοια του όρου, δηλαδή έργο ενός μόνο ανθρώπου. Όλοι οι άλλοι που συμμετείχαν δεν ήταν παρά εργαλεία στα χέρια του, κομμάτια εύπλαστου κεριού ζεσταμένα με ψέματα, τα οποία αυτός έπλαθε κατά την ευχαρίστησή του, ανάλογα με τις μορφές που είχε στο μυαλό του.

Τι περίεργη αντίθεση, μεταξύ του Νετσάγιεφ και αυτών που αναφερόντουσαν σ' αυτόν, τους «νετσαέφτσι»! Αυτοί ήταν κομμάτι της ριζοσπαστικής ρωσικής νεολαίας, που αποτελούσε το πρώτο μεγάλο κύμα του κινήματος. Χρειάζοντουσαν ακόμα να προσδιοριστούν, να διαμορφωθούν στη δράση και φυσικά δεν θα μπορούσαν να κάνουν κάτι τέτοιο στα πλαίσια μιας δικτατορικής οργάνωσης, αλλά μεσ' από το φούντωμα κάθε είδους ομάδων που γεννιόντουσαν παράλληλα προς το κίνημα του Νετσάγιεφ. Ο Νετσάγιεφ έκανε την εμφάνισή του ανάμεσά τους, σαν ένα ον από άλλο κόσμο, που ερχόταν από άλλον τόπο, από άλλον αιώνα. Δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία για να καταλάβουμε πως διαμορφώθηκε εκείνη η τόσο σκληρή και δεσποτική φύση που γύρω της, ακριβώς, αυτός σφυρηλάτησε τη σιδερένια του θέληση. Αναμφίβολα,

η προσωπική του τύχη έπαιξε έναν ουσιώδη ρόλο στην κυοφορία της. Αυτός ο αυτοδίδακτος γιος τεχνιτών χρειάστηκε να ξεπεράσει αρκετά εμπόδια, προτού βγει στον αέρα και σίγουρα αυτή η πάλη τον σκλήρυνε και τον σημάδεψε.

Όπως και να 'χει, ένα πράγμα είναι βέβαιο: ο Νετσάγιεφ δεν ήταν προϊόν της δικής μας «διανόησης». Αυτός ήταν ξένος προς αυτήν. Η βάση της επαναστατικής του ενεργητικότητας δεν πήγαζε από απόψεις που θα μπορούσαν να έχουν δημιουργηθεί από τη συχνή του παρουσία σε τέτοιο περιβάλλον, αλλά από έναν παροξυσμό μίσους που τον κυριαρχούσε ολοκληρωτικά. Ένα μίσος, όχι ενάντια στην εξουσία, όχι ενάντια στους θεσμούς, όχι ενάντια στους εκμεταλλευτές του λαού, μα ενάντια σ' ολόκληρη την κοινωνία, ενάντια σε πλούσιους και φτωχούς, σε συντηρητικούς, φιλελεύθερους και ριζοσπάστες. Κι αν δεν δοκίμαζε μίσος ενάντια στους νέους που είχε παρασύρει μαζί του, τουλάχιστον δεν έτρεφε γι' αυτούς ούτε συμπάθεια ούτε οίκτο. Τους περιφρονούσε. Περιφρονούσε τα βλαστάρια εκείνης της μισητής κοινωνίας, που συνδεόντουσαν με άπειρους δεσμούς μαζί της, όλους εκείνους τους επαναστάτες με παντόφλες, τους επαναστάτες στα χαρτιά που έτειναν περισσότερο να αγαπούν, παρά να μισούν. Μπορούσαν, γι' αυτόν, να είναι «μέσα ή όπλα», μα με κανέναν τρόπο συνεργοί ή όμοιοι του. Το κίνημά μας δεν γνώρισε στη συνέχεια άλλους χαρακτήρες ιδιότυπους, όπως αυτός. Ευτυχώς! Παρ' όλη την επαναστατική τους ενεργητικότητα, οι «νετσαέφτσι» δεν θα είχαν καταφέρει να προωθήσουν τα πιο προοδευτικά στοιχεία της νεολαίας των διανοουμένων και δεν θα είχαν καταφέρει να επιταχύνουν ούτε κατά ένα βήμα την πορεία του κινήματος, αλλά το αντίθετο. Θα το είχαν αποθαρρύνει, θα το είχαν κάνει ν' αποτραβηχτεί, ιδιαίτερα σε μια εποχή που το κίνημα ήταν ακόμη στις αρχές. Η αρχή «όχι να πείσουμε, αλλά να συγκεντρώσουμε» και με τη βοήθεια των συστηματικών ψεμάτων να ωθήσουμε σε δράση, οδηγούσε αναπότρεπτα στο να «συντρίψουμε την πλειοψηφία» και όχι στο να «δημιουργήσουμε μια πραγματική επανάσταση, μολονότι»¹³...

Σ.ΓΚ. ΝΕΤΣΑΓΙΕΦ

Στη σχολή για δασκάλους του Αντρέγιεφ, που βρισκόταν, αν θυμάμαι καλά, στο νησί του Βασιλιέφσκυ, δίνανε μαθήματα διδασκαλίας με βάση τη φωνητική μέθοδο. Ο Τσερκέζωφ μου γνώρισε τον καθηγητή που ήταν υπεύθυνος γι' αυτά τα μαθήματα κι εγώ αποφάσισα να τα

13 Το χειρόγραφο σταματάει εδώ.

παρακολουθήσω. Μια μέρα, ο καθηγητής συγκέντρωσε στο σπίτι του εφτά ή οχτώ φοιτητές κι ανάμεσά τους ήμουν κι εγώ. «Πρέπει να συζητήσουμε τι πρέπει να διαβάζει ένας δάσκαλος, για να προετοιμαστεί για το λειτούργημά του», μας είπε. Επιλέξαμε ένα βράδυ. Στο μικρό δωμάτιο στριμώχτηκαν καμιά δεκαριά άτομα. Δεν υπήρχε αρκετός χώρος για όλους γύρω απ' το τραπέζι και μερικοί κάθισαν στο κρεβάτι, αφού τράβηξαν την κουρτίνα που το έκρυβε. Εγώ από μεριάς μου, δεν είχα ποτέ πιστέψει ότι αυτοί οι δάσκαλοι, όλοι τους νεότεροι (είχαν την ηλικία μου), ήταν μεγάλοι γνώστες, αλλά εκεί, ακούγοντας τα σχέδια που ανταλλάσσανε, κατάλαβα ότι πραγματικά δεν ήταν μεγάλοι ειδικοί και ότι εγώ γι' αυτά ήξερα περισσότερα από αυτούς.

Η ντροπαλοσύνη μου εξαφανίστηκε γρήγορα και πήρα μέρος στη συζήτηση, με κάποια επιτυχία κατά τα φαινόμενα: μ' ακούγανε και η πλειοψηφία συμφωνούσε με τη δική μου άποψη. Κάποιος πρότεινε να αρχίσουμε να διαβάζουμε έργα παιδαγωγικής και είτε έναν τίτλο. Ένας από αυτούς που καθόντουσαν στο κρεβάτι, του οποίου το πρόσωπο μού ήταν άγνωστο (ο Γιάκοβλεφ μας τον σύστησε σαν δάσκαλο στη σχολή Σεργκονιέσκυ), εξέφρασε τη διαφωνία του προς εκείνη την πρόταση κι εγώ τον υποστήριξα. Οι υποστηρικτές των παιδαγωγικών αναγνωσμάτων κατατροπώθηκαν γρήγορα: η παιδαγωγική ήταν, βέβαια, μια υπόθεση σημαντική, μα ήταν πιο σημαντική, ίσως, να μάθαιναν οι ίδιοι οι παιδαγωγοί κάτι παραπάνω για τη ζωή. «Τότε, τι να διαβάζουν»; Έγινε σιωπή. Εγώ άρχισα να παραθέτω μια σειρά από τίτλους, που μου φαινότανσαν έγκυροι: τις «Ιστορικές Επιστολές» του Μύρτωφ που δημοσιευόντουσαν στην «Εβδομάδα», τον Μιλς και τα σχόλια του στον Τσερνισέφσκυ, που διάβαζα εκείνη την περίοδο τα βράδια όταν γύριζα στο σπίτι από τη δουλειά. Στο κολέγιο, είχα ήδη προσπαθήσει να διαβάσω αυτό το έργο, μα δεν μου είχε αφήσει μια καλή ανάμνηση: καταλάβαινα το νόημα αυτού που διάβαζα, αλλά δεν με ενδιέφερε. Τώρα το διάβαζα, σαν να επρόκειτο για σχολικό μάθημα, ανακεφαλαιώνοντας το κάθε κεφάλαιο, αφού το είχα διαβάσει και κρατώντας σημειώσεις. Στο τέλος, διαβάζοντας τον Μιλς, κατάφερα να μαντέψω τα επιχειρήματα που θα είχε χρησιμοποιήσει ο Τσερνισέφσκυ για να απαντήσει κι όταν έβρισκαν τον στόχο τους ήμουν ιδιαίτερα ικανοποιημένη.

Όλα αυτά που παρέθετα, εξασφάλιζαν την πλήρη επιδοκιμασία του Γιάκοβλεφ, του κυρίου που καθόταν στο κρεβάτι και του φοιτητή που είχε μιλήσει περισσότερο. Οι άλλοι σιωπούσαν. Όταν τους ρώτησαν τι είχανε διαβάσει, ο απολογισμός που προέκυψε ήταν μάλλον ισχνός.

Κάποιος είχε διαβάσει μερικές σελίδες απ' τον Πιζάρωφ, όμως κανείς δεν είχε διαβάσει Ντομπρολιούμπωφ. Είπα τότε, ότι το άρθρο του Ντομπρολιούμπωφ που προτιμούσα ήταν εκείνο με τον τίτλο «Όταν θα έρθει το Μεγάλο Βράδυ».

«Και τότε θα 'ρθει;», ρώτησε ένας από τους φοιτητές.

Απάντησα ότι ο Ντομπρολιούμπωφ πίστευε ότι θα ερχόταν με τη γενιά που χρειαζόταν να μεγαλώσει «αναπνέοντας την αύρα της ελπίδας και της αναμονής».

«Δηλαδή, με τη δική μας», παρατήρησε ο κύριος του κρεβατιού.

Όταν αποχώρησαν όλοι, αυτός μου συστήθηκε με το όνομα Νετσάγιεφ και μου ζήτησε να περάσω από τη σχολή Σεργκουιέσκυ.

«Υπάρχουν κι εκεί παιδαγωγοί που μαζεύονται;», ρώτησα.

«Όχι, οι παιδαγωγοί εκεί δεν μαζεύονται, όμως εμείς οι δύο πρέπει να συζητήσουμε μαζί».

Ένα-δύο μήνες αργότερα, όλος ο φοιτητόκοσμος, όλοι αυτοί που ενδιαφερόντουσαν για τα φοιτητικά προβλήματα, γνώριζαν το όνομα του Νετσάγιεφ, όμως τότε εκείνο το όνομα δεν μου έλεγε τίποτα απολύτως κι εγώ δεν πήγα στο ραντεβού.

Ταυτόχρονα με την άφιξη στην Πετρούπολη ομάδων από φοιτητές που προερχόντουσαν απ' το Σαρατόφ, κυκλοφόρησαν φήμες μεταξύ μας, σύμφωνα με τις οποίες εκείνη τη χρονιά θα ξεσπούσαν σίγουρα ταραχές στις σχολές. Γιατί, και στο όνομα τίνος, αγνοούσα, αλλά φαινόταν ότι όλοι χαιρόντουσαν γι' αυτό το γεγονός κι εγώ ήμουν έτοιμη να ικανοποιηθώ γι' αυτό.

Στην πράξη, αυτές επαληθεύτηκαν μόνο την άνοιξη, όταν επίσημα τους δόθηκε τ' όνομα φοιτητικές «αναταραχές». Αυτές σημαδεύτηκαν από τη σύλληψη μερικών ατόμων και την απομάκρυνση από την Πετρούπολη καμιάς εκατοντάδας, νομίζω, φοιτητών.

Δεν θυμάμαι, ακριβώς, πως ξεκινήσανε τα πράγματα. Στη μνήμη μου, οι φοιτητές βρίσκονται ήδη διασπασμένοι σε δύο στρατόπεδα, στους «μετριοπαθείς» υποστηρικτές του Εζέρωφ (τους «εξερόφτσι») και τους «ριζοσπάστες» οπαδούς του Νετσάγιεφ (τους «νετσαέφτσι»). Οι μετριοπαθείς αποτελούσαν την πλειοψηφία. Όμως, και οι μεν και

οι δε, αποτελούσαν μια μικρή μειοψηφία σε σχέση με το σύνολο των φοιτητών, μια μικρή ομάδα ακτιβιστών γύρω στα τριακόσια άτομα, προερχόμενα από τους φοιτητές του πρώτου και του δεύτερου έτους όλων των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Πετρούπολης: του πανεπιστημίου, της ιατρικής ακαδημίας, της τεχνολογικής ακαδημίας, της ακαδημίας αγρονομίας, κλπ.¹⁴

..*.*.*

Αισθανόμουν πολύ αδέξια: ήταν πολύ κουραστικό να χρειάζεται να επαναλαμβάνω σε κάθε φράση: «Είναι αδύνατον... δεν ξέρω...». Καταλάβαινα ότι μιλούσε σοβαρά, ότι δεν επρόκειτο για φλυαρίες για την επανάσταση, ότι ήταν ικανός να κάνει πράξη όλα αυτά που μου 'λεγε: δεν ήταν μήπως ο επικεφαλής των φοιτητών; Το να υπηρετήσω την επανάσταση αποτελούσε το μεγαλύτερό μου όνειρο και να που αυτός ήταν εκεί μπροστά και ήθελε να με παρασύρει μαζί του, γιατί διαφορετικά, έλεγε, δεν θα μου είχε μιλήσει... Μα τι ήξερα εγώ για τον λαό; Τους υπηρέτες του Μπιακόλοβο ή τα μέλη του εργαστηρίου βιβλιοδεσίας, όπου δούλευα; Αυτός, αντίθετα, ήταν γεννημένος εργάτης.

Απ' το μυαλό μου περνάγανε συγκεχυμένες σκέψεις.

«Τουλάχιστον, δεν θα αρνηθείτε να με αφήσετε να χρησιμοποιήσω τη διεύθυνσή σας;», με ρώτησε τότε ο Νετσάγιεφ, μετά από μια παύση σιωπής.

Είχαμε μιλήσει προηγούμενα γι' αυτό και εγώ δεν έχασα ευκαιρία: «Βεβαίως! Ξέρω, πραγματικά, λίγα και όμως θα ήθελα να χρησιμεύσω στην υπόθεση! Δεν πιστεύω ότι αυτό που σκοπεύετε να κάνετε θα οδηγήσει στην επανάσταση, αλλά δεν ξέρω άλλους δρόμους κι ύστερα, όσον αφορά εμένα, δεν κάνω τίποτα συγκεκριμένο. Θα 'μαι ευτυχής να μπορέσω να σας βοηθήσω, κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο».

Φυσικά, δεν θυμάμαι πια ακριβώς τις λέξεις, όμως θυμάμαι ακριβώς τα συναισθήματα, που μου προκαλούσαν ταραχή εκείνη τη στιγμή. Ήταν η πρώτη φορά που μιλούσα σοβαρά για την επανάσταση, ήταν το πρώτο

---

14 Σ' αυτό το σημείο, οι αναμνήσεις της Βέρας Ζασούλιτς διακόπτονται. Ακολουθεί η αφήγηση μιας συζήτησης, της οποίας λείπει η αρχή, η οποία έλαβε χώρα μεταξύ αυτής και του Νετσάγιεφ τον Φεβρουάριο του 1869, λίγο πριν από την αναχώρηση του Νετσάγιεφ από την Πετρούπολη, στο σπίτι της Τομίλοβα, όπου κατοικούσε η Βέρα Ζασούλιτς εκείνη την εποχή.

μου βήμα προς τη δράση, τουλάχιστον έτσι πίστευα τότε. Ο Νετσάγιεφ φάνηκε πολύ ικανοποιημένος που με είδε να ενδίδω.

«Τότε, σύμφωνοι;».

«Σύμφωνοι».

Πέρασε σ' ένα άλλο δωμάτιο, για να πει κάτι στον Αμετίστωφ. Σηκώθηκα κι εγώ κι έκανα δυο βήματα. Τότε, γύρισε προς εμένα και μου είπε ξαφνικά: «Είμαι ερωτευμένος μαζί σας». Ήταν κάτι εντελώς απροσδόκητο. Πώς θα φερόμουν; Δοκίμαζα μόνο μια μεγάλη έκπληξη. Μην ξέροντας πως να απαντήσω, για να μην τον προσβάλλω, άρχισα να περπατάω πάνω-κάτω σιωπηλή.

«Εκτιμώ πολύ τις σχέσεις μας, αλλά δεν σας αγαπώ», απάντησα στο τέλος. «Οι καλές σχέσεις είναι για να μου χρυσώσουν το χάπι;».

Δεν έδωσα καμιά απάντηση. Έκανε μια υπόκλιση και βγήκε. Η σύγχυση στην οποία περιήλθα, όταν αυτό το τελευταίο επεισόδιο έχασε την έντασή του, έκανε κατά κάποιο τρόπο να χάσει τη δύναμή της η συζήτηση που είχαμε προηγουμένως. Περπάτησα για λίγο ακόμη πέρα-δώθε και κατόπιν αφέθηκα πάνω στο ντιβάνι και αποκοιμήθηκα αμέσως.

Είναι γεγονός ότι, δεν ξέρω για ποια ενστικτώδη αιτία, δεν είχα πιστέψει, ούτε για ένα δευτερόλεπτο, τη δήλωσή του «σας αγαπώ» και όπως μου ήταν δυσάρεστο να το σκέπτομαι, δεν το σκεπτόμουν.

Στη συνέχεια κατάλαβα ότι το ένστικτό μου δεν είχε κανένα λάθος. Εκείνη την περίοδο, αλλά και αργότερα, στη Μόσχα και στο εξωτερικό, ο Νετσάγιεφ είχε συνάψει, με μια σειρά από γυναίκες, σχέσεις που περιλαμβάνανε κανονικά ερωτικές διακηρύξεις. Όμως, είναι ελάχιστα πιθανόν ότι τη στιγμή που αναλάμβανε μια δράση τόσο εκτεταμένη – τουλάχιστον στα μάτια του–, κατά την οποία μπορούσε να υπολογίζει μόνο στον εαυτό του, θα μπορούσε να βρει θέση στην καρδιά του για «σ' αγαπώ» ή ακόμη και μόνο για περαστικούς έρωτες. Είναι πιο πιθανό ότι, σ' ορισμένες περιπτώσεις, δήλωνε ερωτευμένος, όταν θεωρούσε ότι αυτό θα χρησίμευε στην υπόθεση.

Σύμφωνα με την Κατήχησή του, ένας «επαναστάτης είναι ένα άτομο καταδικασμένο, δεν γνωρίζει ούτε αγάπη, ούτε φιλία, ούτε χαρές πέρα από το αποκλειστικό πάθος του για επανάσταση. Ένας επαναστάτης δεν γνωρίζει άλλη ηθική από το καλό της υπόθεσης. Είναι ηθικό αυτό που

βοηθάει την επανάσταση, ανήθικο αυτό που την εμποδίζει»¹⁵. Αν κατά τη διάρκεια της δίκης αυτές οι οδηγίες προκάλεσαν μίσος και σαρκασμό, επειδή υπήρχε τόση διαφορά μεταξύ αυτών και του ό,τι συνέβηκε στην πραγματικότητα, για τον ίδιο τον Νετσάγιεφ, πιστεύω ότι «Η Κατήχηση του επαναστάτη» είχε ένα αρκετά συγκεκριμένο νόημα. Σ' εκείνο το έγγραφο η σημασία της δράσης που είχε ανατεθεί στις γυναίκες ήταν μεγάλη. Όμως, στα πλαίσια του εγχειρήματος, όπως το φανταζόταν αυτός, η συμβολή στην υπόθεση συγγεόταν με τη συμβολή στην προσωπική του δράση και την υπακοή στις εντολές που έδινε αυτός. Ήδη τότε, το ψέμα είχε γι' αυτόν μια κεφαλαιώδη σημασία για τα σχέδια που είχε προκαθορίσει. Σίγουρα, προτού μου κάνει την πρόταση, είχε σκοπό να με πάρει μαζί του στο εξωτερικό για να τον βοηθήσω να σταθεροποιήσει τις επαφές του. Δεν ξέρω για ποιο λόγο, αλλά με θεωρούσε πολύ πιο δυνατή, πολύ πιο σίγουρη για τον εαυτό μου απ' ότι ήμουνα πραγματικά. Άλλωστε, το ότι ήξερα ξένες γλώσσες θα μπορούσε να του χρησιμεύσει. Αν είχα δείξει μεγάλο φανατισμό για τα σχέδιά του, θα μου είχε, σίγουρα, ζητήσει να τον συνοδέψω στο εξωτερικό αποφεύγοντας κάθε διακήρυξη αγάπης. Και όταν αυτό το τέχνασμα απέτυχε, άλλαξε αμέσως γνώμη.

Αργότερα μου έστειλε ένα γράμμα, όπου απαιτούσε να φύγω για να τον βρω στο εξωτερικό, όμως το γράμμα παρεμποδίστηκε κι εγώ το έμαθα μόνο αφού πιάστηκα.

Θα μπορούσα άνετα να είχα καταλήξει στο ότι, παρόλο που είχα ενδοιασμούς στο να εξαπατήσω ανθρώπους τίμιους, μου το ζητούσε το καλό της επανάστασης. Είχα διαβάσει το ποίημα του Ριλέγιεφ και είχα μάθει απ' έξω τους στίχους που λέγανε:

«Μην πεις, άγιε πατέρα, πως είν' αυτό αμάρτημα,

γιατί μάταια θα 'ναι τα λόγια σου.

Ίσως να είν' αμάρτημα,

ίσως και να 'ναι κι έγκλημα,

μα για να ζαναφέρουμε τη λευτεριά στη γη,

στον ρωσικό λαό,

εγώ είμαι πρόθυμος να φορτωθώ

όλα τα εγκλήματα κι όλα τα αμαρτήματα.»

---

15 Παράθεση από μνήμης (σημείωση της Β.Ζ.).

Όμως ποτέ, παρ' όλα αυτά, δεν θα είχε μπορέσει ο Νετσάγιεφ να μου εμπνεύσει τόση εμπιστοσύνη στα σχέδιά του, ώστε να με πείσει για τη χρησιμότητα των ψεμάτων, απέναντι σ' έναν Χέρτζεν ή σ' έναν Μπακούιν.

Το επόμενο πρωί, εγώ κι ο Νετσάγιεφ ξανασυναντηθήκαμε, σαν να μην είχε ποτέ συμβεί το επεισόδιο της προηγούμενης νύχτας. Όταν ήρθε η στιγμή να μ' αφήσει, με ειδοποίησε ότι, κατά την περίοδο που θα έλειπε από την Πετρούπολη, θα μπορούσα να λαβαίνω γράμματα με τη διεύθυνση ατόμων άλλων απ' αυτόν.

«Σε ποιόν πρέπει να τα μεταβιβάζω;»

«Θα δείτε».

Πέρασαν μερικές μέρες.

Οργανώσαμε μια μουσική και λογοτεχνική βραδιά, προς όφελος των φοιτητών που είχαν αποβληθεί. Αν θυμάμαι καλά, οι αποβολές και οι συλλήψεις δεν είχαν γίνει ακόμα, αλλά όλοι τις περιμένανε και η βραδιά είχε οργανωθεί, ας πούμε, επειδή τις προβλέπαμε. Τραγουδούσε η Λαυρόφσκαγια, το είδωλο των νέων τότε. Δεν την αγαπούσαν μόνο για τη φωνή, αλλά επίσης και, προπαντός, επειδή αρνιόταν τον ρόλο της καλλιτέχνης και αρνιόταν να παίρνει δώρα. Γι' αυτό δέχτηκε ακόμα και επίθεση από μια εφημερίδα, από αυτές που διαβαζόντουσαν περισσότερο στην πρωτεύουσα, όμως σε κάθε δημόσια εμφάνισή της θριάμβευε.

Επρόκειτο για μια εφημερίδα, όπου έγραφαν άνθρωποι, όπως ο Σουβάριν κι ο Μπουρένιν. Τη θυμάμαι σαν ένα φύλλο σατιρικό, εύστροφο και αμερόληπτο, που θύμιζε τον τόνο της «Νοβόγιε Βρέμιατ»¹⁶, με τη μορφή της περιόδου του φιλελευθερισμού.

Η Λαυρόφσκαγια έφτασε στη βραδιά ντυμένη όλη στα μαύρα, μ' ένα γιακά σε στυλ μιλιταίρ, όπως το φορούσαν στην εποχή τους, κατά τις αργίες, οι «μηδενίστριες». Τραγούδησε «σύννεφα τ' ουρανού, εσείς δεν γνωρίζετε πατρίδα, εσείς δεν γνωρίζετε εξορία». Ερμηνεύοντάς το, σαν υπαινιγμό στον σκοπό της βραδιάς, που ήταν κρυφός μα που όλη η Πετρούπολη γνώριζε, το κοινό τη χειροκρότησε με ορμή. Χειροκρότησε το ίδιο ορμητικά και μια άλλη τραγουδίστρια, τη Λέρνοβα, όταν βγήκε να εξηγήσει ότι αρχικά είχε αποκρούσει την πρόσκληση να συμμετάσχει

---

16 «Μοντέρνοι καιροί».

στη βραδιά, είχε αλλάξει όμως γνώμη όταν έμαθε ποιος ήταν ο σκοπός. Διάβασε, κατόπιν, ένα κείμενο για την περίπτωση. Η βραδιά, στο σύνολό της, πήγε αρκετά καλά.

Πήγα να περάσω τη νύχτα στην Τομίλοβα. Η Άννα ήταν μαζί μας και ο Νετσάγιεφ μας ξανασυνόδεψε.

Την ίδια μέρα, ή ίσως την προηγούμενη, είχα ακούσει να λένε ότι ο Νετσάγιεφ είχε κληθεί από το τρίτο τμήμα και είχε απειληθεί με σύλληψη, αν οι συνελεύσεις συνεχιζόντουσαν. Όταν η Άννα, ή η Τομίλοβα, δεν θυμάμαι πια, του είπε να κοιτάξει μήπως ήταν καλύτερα να μην πηγαίνει πια στις συνελεύσεις, απάντησε ότι δεν άλλαζε τίποτα: τον είχαν προειδοποιήσει ότι θα τον συλλαμβάνανε όπως και να 'χει, είτε παρουσιαζόταν, είτε όχι στις συνελεύσεις. Παρόλα αυτά, αυτός ήταν πολύ ικανοποιημένος από τη βραδιά και υποστήριξε, αναφερόμενος σε μια φράση που είχε χειροκροτηθεί πολύ, ότι ο λαός ήταν πια έτοιμος ν' απαιτήσει τη δημοκρατία.

Εγώ κοιμόμουν στο πρώτο δωμάτιο κοντά στην είσοδο και η Τομίλοβα στο δεύτερο. Μόλις που ξεπρόβαλλε η αυγή της επόμενης ημέρας, όταν ζύπνησα και είδα μπροστά μου τον Νετσάγιεφ μ' ένα δέμα στα χέρια.

«Κρύψτε το».

Χωρίς ν' αποφασίζω να βγω κάτω από τις κουβέρτες, απάντησα:

«Πολύ καλά, θα το κρύψω», αλλά δεν έκανα ούτε μια κίνηση.

Η Τομίλοβα, ξυπνώντας από τις φωνές μας, βγήκε απ' το δωμάτιο και πήρε το δέμα. Ο Νετσάγιεφ δεν είπε τίποτα, δεν έδωσε καμία εξήγηση και βγήκε. Είναι η τελευταία εικόνα που διατηρώ απ' αυτόν: όρθιος μέσα στο μισοσκόταδο μιας χειμωνιάτικης αυγής, καθώς μου απλώνει το δέμα. Δεν ήταν ένα δέμα πολύ ογκώδες και περιείχε χαρτιά σφιχτοδεμένα. Η Τομίλοβα το τύλιξε σ' ένα φουλάρι και το έβαλε σ' ένα σακίδιο ψαρέματος, απ' αυτά που κουβαλάνε στη θάλασσα. Παρατήρησα, ότι η ανακάλυψη εκείνων των χαρτιών θα μπορούσε να καταστρέψει εκατοντάδες άτομα. Πήρα μαζί μου στη δουλειά το σακίδιο και το κράτησα όλη την ημέρα κοντά μου, χωρίς ποτέ να το αφήσω απ' τη ματιά μου. Το βράδυ, χωρίζοντας στο σπίτι, κατάλαβα αμέσως ότι ήταν βλακεία μου να μην το πάω στον παραλήπτη του στη διάρκεια της ημέρας. Ήταν πολύ επικίνδυνο να διασχίζει κανείς με το σακίδιο τα έρημα μέρη απ' όπου περνούσε κανείς τον Νέβα, για να φτάσει στο

σπίτι του Μεγάλου Πέτρου, κοντά στο οποίο βρισκόταν το διαμέρισμά μας. Αρκούσε να μου κόψει τον δρόμο κάποιος μεθυσμένος ή ακόμα χειρότερα...

Και πράγματι, στη μέση της γέφυρας είδα με φόβο έναν άντρα να έρχεται ξαφνικά καταπάνω μου. Φτάνοντας στο ύψος μου, μ' έπιασε απ' τον γιακά της γούνας και με τράβηξε προς το μέρος του. Σ' άλλες περιστάσεις θα είχα φωνάξει κι αυτό θα με είχε βοηθήσει, γιατί υπήρχε ένας αστυφύλακας στην άλλη άκρη της γέφυρας. Όμως, με το σακίδιό μου, δεν ήταν δυνατό. Σιωπηλά, άρχισα τότε να χτυπάω αυτόν που μου επιτέθηκε με όλες μου τις δυνάμεις. Το σακίδιο με το δέμα λειτούργησε σαν ρόπαλο. Ο άντρας πέταξε μια βρισιά κι έφυγε τρέχοντας. Είναι γεγονός, ότι ήμουν πολύ φοβισμένη και ταυτόχρονα ήθελα να είμαι πολύ θαρρετή. Μέχρι την άφιξή μου στην Πετρούπολη δεν μου είχε δοθεί ποτέ η ευκαιρία να δοκιμάσω το θάρρος μου. Και τώρα ήμουν πολύ ικανοποιημένη από τον εαυτό μου.

Η ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΤΡΕΠΙΩΦ

Εκείνη τη νύχτα, η Μάσα¹⁷ έμεινε να κοιμηθεί σε μένα. Το προηγούμενο βράδυ, είχα ειδοποιήσει την ιδιοκτήτρια ότι έπρεπε να φύγω το επόμενο πρωί, νομίζω για τη Μόσχα. Της είχα πει ήδη, ότι πρέπει ν' αφήσω το διαμέρισμα για μερικές μέρες και ότι, εάν δεν ξαναγύριζα στο τέλος του μήνα, μπορούσε να δώσει τα πράγματά μου στη Μάσα· για προσωπικούς της λόγους, προτιμούσε να κρατήσει για λίγο το δωμάτιό μου. Κάθομαι και γράφω μια αίτηση για ένα πιστοποιητικό που μου χρειάζεται για να πάρω ένα δίπλωμα, μετά πηγαίνω για ύπνο. Έχω την αίσθηση ότι είμαι εξαιρετικά ήρεμη, εκτός από ένα μεγάλο βάρος στην ψυχή. Δεν είναι ο φόβος να χάσω την ελευθερία μου που με βαραίνει έτσι: την ελευθερία μου την έχω τώρα πια χάσει από καιρό και η ζωή που κάνω δεν έχει πια τίποτα πραγματικό και αποτελεί ένα είδος μεταβατικού διαστήματος, που βιάζομαι να το δω να τελειώνει.

Αυτό που με βαραίνει τόσο είναι η αναμονή του επόμενου πρωινού, εκείνης της ώρας που θα περάσω στον κυβερνήτη κι εκείνης της στιγμής που ξαφνικά θα είναι κοντά μου. Είμαι σίγουρη για το εγχείρημα, όλα θα εξελιχθούν χωρίς εμπόδια, όλα είναι πολύ απλά και δεν υπάρχει τίποτα το φοβερό. Απομένει αυτή η αίσθηση του θανάσιμου βάρους. Δεν μ' εκπλήσσει. Την ίδια στιγμή δεν αισθάνομαι καμία έξαψη, έχω μέχρι και νύστα. Μόλις αποκοιμημέμαι όμως, αρχίζει ο εφιάλτης: δεν κοιμάμαι,

---

17 Μ. Α. Κολένκινα: ήταν μαζί με τη Ζασούλιτς στην ομάδα «εξεγερμένοι του Νότου», η οποία δρούσε στην Ουκρανία. Συνελήφθη και καταδικάστηκε σε εξορία στη Σιβηρία, το 1880.

είμαι ξαπλωμένη ανάσκελα και να που αρχίζω να τρελαίνομαι. Μια ακατανίκητη δύναμη με σπρώχνει να σηκωθώ, να βγω στον διάδρομο και να ουρλιάζω. Ξέρω ότι αυτό είναι τρελό, προσπαθώ με όλη μου τη δύναμη να συγκρατηθώ, μα βρίσκομαι όρθια στον διάδρομο και ουρλιάζω, ουρλιάζω. Η Μάσα, που κοιμάται δίπλα μου, με ξυπνάει. Είμαι πραγματικά έτοιμη να ουρλιάξω, όχι στον διάδρομο αλλά στο κρεβάτι μου. Ξαναποκοιμιέμαι, και πάλι το ίδιο όνειρο: πηγαίνω, παρά τη θέλησή μου, στον διάδρομο και ουρλιάζω, ξέρω ότι είναι μια κίνηση τρελή, όμως ουρλιάζω... και πάει λέγοντας.

Είναι ώρα να σηκωθούμε. Δεν έχουμε ρολόι, όμως ο ουρανός γίνεται γκριζος και ακούω θόρυβο στο δωμάτιο της ιδιοκτήτριας. Πρέπει να φτάσω στον Τρέπωφ¹⁸ πριν από τις εννιά, προτού αρχίσουν οι επισκέψεις, για να μπορώ να ρωτήσω, με τον πιο φυσικό τρόπο που υπάρχει, τον αξιωματικό της φρουράς αν είναι ακριβώς σήμερα που δέχεται ο στρατηγός Τρέπωφ και να μπορώ να φύγω διακριτικά στην περίπτωση που τον αντικαθιστά κάποιος άλλος. Και προηγουμένως, πρέπει να περάσω από τον σταθμό.

Σηκωνόμαστε σιωπηλά στο κρύο μισόφωτο του δωματίου.

Φοράω ένα καινούργιο φόρεμα, μετά βάζω ένα παλιό παλτό κι ένα παλιό καπέλο, και βγαίνω ντυμένη τελείως από το δωμάτιο, με ένα καινούργιο παλτό κι ένα καινούργιο καπέλο διπλωμένα στην ταξιδιωτική μου τσάντα. Θα αλλάξω στον σταθμό. Είναι απαραίτητο. Η ιδιοκτήτρια θα έρθει σίγουρα να με χαιρετήσει· την έχω συνηθίσει να φλυαρεί μαζί μου. Αν βάλω το καινούργιο μου παλτό, θα μείνει άναυδη μπροστά του· θα με συμβούλευε να μην το φοράω στο ταξίδι. Κι αύριο η περιγραφή αυτού του παλτού θα είναι σε όλες τις εφημερίδες κι αυτό θα μπορούσε να ξυπνήσει την προσοχή της. Είχα καιρό να τα σκεφτώ όλα, να προβλέψω και τις παραμικρές λεπτομέρειες.

Έξω έχει ήδη φωτίσει, αλλά ο σταθμός, με τα φώτα μισόσβηστα, είναι τελείως άδειος. Αλλάζω, αγκαλιάζω τη Μάσα και φεύγω. Οι δρόμοι είναι κρύοι, θλιβεροί. Στου κυβερνήτη, υπάρχουν ήδη καμιά δεκαριά άτομα που περιμένουν.

«Δέχεται ο κυβερνήτης σήμερα;»

«Δέχεται. Τώρα, δεν θα αργήσει άλλο».

---

18 Ο κυβερνήτης της Πετρούπολης, στρατηγός Τρέπωφ, ήταν πασίγνωστος για την εξαιρετική κτηνοδία του, που είχε πολλές φορές εκδηλωθεί κατά την καταστολή λαϊκών κινημάτων. Ειδικά, ήταν άμεσα υπεύθυνος για κακοποιήσεις πολιτικών κρατούμενων, μεταξύ των οποίων και του νεαρού Μπογκολιούμποφ, που μαστιγόθηκε επειδή δεν έβγαλε τον σκούφο μπροστά του. Η απόπειρα της Ζασούλιτς, στις 24 Ιανουαρίου 1878, ξεκίνησε μια καινούργια περίοδο τρομοκρατίας, μετά από μια περίοδο που είχε κυριαρχήσει η γραμμή της πολιτικής ζύμωσης και της προπαγάνδας στον λαό.

Σαν να το 'κανε επίτηδες, κάποιος πριν από μένα ρωτάει: «Δέχεται προσωπικά;». Η απάντηση είναι καταφατική.

Μια γυναίκα ντυμένη φτωχά, με τα μάτια γεμάτα δάκρυα, έρχεται να καθίσει δίπλα μου και μου ζητάει να ρίξω μια ματιά στην αίτησή της: «Γράφεται έτσι;». Υπάρχει ένα λάθος στο κείμενό της. Τη συμβουλεύω να το δείξει στον αξιωματικό της φρουράς, που είδα να εξετάζει τα χαρτιά κάποιου. Φοβάται να το κάνει μόνη της και μου ζητάει να το κάνω εγώ. Πλησιάζω μαζί της τον αξιωματικό και τραβάω την προσοχή του προς την γυναίκα. Η φωνή μου είναι φυσιολογική, δεν αφήνει να διαφανεί καμία ανησυχία. Είμαι ευχαριστημένη, δεν αισθάνομαι πια τίποτα από το βάρος που χτες μου πλάκωνε την ψυχή. Είμαι ψυχικά ήρεμη. Με απασχολούν μόνο οι λεπτομέρειες, ώστε όλα να γίνουν όπως είχε προβλεφθεί.

Ο αξιωματικός μάς οδηγεί στην διπλανή αίθουσα. Μας οδηγεί σε μια γωνιά κι εκείνη την ίδια στιγμή, από την μπροστινή πόρτα, μπαίνει ο Τρέπωφ, τριγυρισμένος από ένα σμήνος από αξιωματικούς. Κατευθύνεται προς το μέρος μου.

Για μια στιγμή, αναστατώνομαι. Όταν είχα φανταστεί όλες τις λεπτομέρειες, είχα σκεφτεί ότι είναι άκαιρο να τον πυροβολήσω, καθώς δεχόταν τις αιτήσεις. Και τώρα, είναι όλοι εκεί μπροστά μου, με τα χέρια τους γεμάτα φακέλους. Αποφασίζω να το κάνω προτού έρθει η σειρά μου, όταν σταματήσω μπροστά στον διπλανό μου. Αλλά δεν έχω διπλανό, είμαι η πρώτη της ομάδας.

«Δεν έχει σημασία, θα πυροβολήσω όταν σταματήσει μπροστά στην επόμενη», φωνάζω σιωπηλά αυτά τα λόγια από μέσα μου και κάθε σάστισμα εξαφανίζεται, γλιστράει μακριά, σαν να μην είχε ποτέ υπάρξει.

«Τι θέλετε;».

«Ένα πιστοποιητικό».

Σημειώνει κάτι με το μολύβι και στρέφεται προς τη διπλανή μου. Έχω ήδη στο χέρι μου το πιστόλι, πατάω τη σκανδάλη, μια εκπυρσοκρότηση. Η καρδιά μου χοροπηδάει, πατάω δεύτερη φορά. Ένα πυροβολισμός, μια κραυγή.

«Τώρα θα μου ριχτούν και θα με κοπανήσουν». Η συνέχεια που ακολουθεί είναι όπως έχει προβλεφθεί στο σενάριο που έχω επαναλάβει

μέσα μου τόσες και τόσες φορές. Αλλά να που ο χρόνος σταματάει. Μένει μετέωρος, μόλις για κάποια δευτερόλεπτα, αλλά εγώ πιάνομαι από αυτή τη στιγμή παύσης. Πετώ το πιστόλι μακριά μου. Έχει προβλεφθεί κι αυτό επίσης, για να αποφευχθεί καμιά απρόβλεπτη εκπυρσοκρότηση μέσα στη σύγχυση. Μένω όρθια, περιμένω.

«Ο δολοφόνος είχε πετρώσει», γράψανε κατόπιν στις εφημερίδες. Έπειτα, στα ξαφνικά, όλα ζωντάνεψαν. Οι αιτούντες το σκάνε, αστυφύλακες ρίχνονται πάνω μου, με πιάνουν.

«Πού είναι το πιστόλι;».

«Το πέταξα, είναι στο πάτωμα».

«Το πιστόλι, το πιστόλι, πάρτε το...», συνεχίζουν να φωνάζουν, τραβώντας με απότομα, προς όλες τις κατευθύνσεις.

Κάποιος πετάγεται μπροστά μου (έμαθα αργότερα ότι επρόκειτο για τον Κουρνέγιεφ) με τα μάτια πεταγμένα απ' τις κόγχες, το στόμα ανοιγμένο διάπλατα, απ' το οποίο έβγαινε, όχι κραυγή, μα βρυχηθμός, με δυο τεράστια χέρια με γαμψά δάχτυλα που απλώνονται προς τα μάτια μου. Τον σταματάω με όλη μου τη δύναμη και τα δάχτυλά του γλιστράνε πάνω στα μάγουλά μου και με γρατζουνάνε. Βροχή από χτυπήματα, πέφτω χτυπημένη στο πάτωμα και συνεχίζουν να με χτυπάνε. Όλα εκτυλίσσονται όπως είχα προβλέψει, εκτός από την επίθεση στα μάτια. Μα τώρα, βρίσκομαι κάτω με το πρόσωπο προς το πάτωμα και τα μάτια εκτός βεληνεκούς. Αυτό που είναι εντελώς απρόβλεπτο είναι ότι δεν αισθάνομαι κανένα πόνο· αισθάνομαι τα χτυπήματα, αλλά δεν με πονάνε. Θα αισθανθώ τον πόνο μόνο την επόμενη νύχτα, όταν με κλείσουν στο κελί μου.

«Θα τη σκοτώσετε!».

«Νομίζω ότι αυτό έχει πια γίνει...».

«Αρκετά, αρκετά, πρέπει να υποβληθεί σε ανάκριση».

Κοντά μου ξεσπάει ένας καυγάζ, κάποιος σπρώχνεται μακριά, πρέπει να είναι ακόμα ο Κουρνέγιεφ. Με βοηθάνε να σηκωθώ και με βάζουν να καθίσω σε μια καρέκλα. Έχω την εντύπωση ότι βρίσκομαι πάντα στην αίθουσα των αιτήσεων, αλλά μπροστά μου, λίγο προς τα αριστερά, ανεβαίνει μια φαρδιά σκάλα χωρίς πλατύσκαλο, μέχρι την κορυφή του γκριζου τοίχου. Και κατά μήκος της σκάλας τρέχει και σπρώχνεται ένας

χορός ανθρώπων, που ουρλιάζει και φωνάζει. Η σκάλα τραβάει την προσοχή μου, αλλά δεν μου φαίνεται να την έχω δει πριν. Μου φαίνεται φανταστική, αλλά και οι άνθρωποι μου φαίνονται φανταστικοί.

Ίσως ονειρεύομαι, μα αυτή η ιδέα μου περνάει από το μυαλό. Με κουβαλάνε σε μίαν άλλη αίθουσα, όμως και το πρόβλημα της σκάλας παραμένει μετέωρο. Δεν ξέρω γιατί, αλλά όλη την ημέρα, μόλις μ' αφήνουν μια στιγμή να ανασάνω, εκείνη η σκάλα μου ξανάρχεται στο μυαλό.

Η αίθουσα στην οποία με οδηγούν είναι μεγάλη, πολύ πιο μεγάλη απ' την προηγούμενη. Κατά μήκος του ενός από τους άλλους τοίχους, υπάρχουν μεγάλα τραπέζια, κατά μήκος ενός άλλου ένας ευρύχωρος πάγκος. Υπάρχει λίγος κόσμος και κανείς, νομίζω, από την ακολουθία του κυβερνήτη.

«Πρέπει να σας κάνω έρευνα», μου λέει ένας απ' τους άνδρες της φρουράς, με έναν τόνο περιεργο και ελάχιστα σίγουρο, παρά τη στολή του αστυνομικού. Φαινόταν να είναι εκτός τόπου σε εκείνο το πόστο, με τα χέρια να τρέμουν, με τη φωνή γλυκιά και χωρίς καμιά επιθετικότητα.

«Γι' αυτό χρειάζεται να φωνάξετε καμιά γυναίκα;»

«Που νομίζετε ότι θα βρούμε γυναίκα εδώ;»

«Σίγουρα θα βρείτε κάποια, κάπου». Ξαφνικά, μου ήρθε μια ιδέα: «Σε όλα τα γραφεία υπάρχει πάντα μια επίσημη μαμή, πέστε να την ψάξουν».

«Ο χρόνος για να βρεθεί... κι εσείς μπορεί να έχετε ακόμη ένα όπλο πάνω σας. Αν κατά τύχη συνέβαινε κάτι ακόμη...».

«Δεν θα συμβεί τίποτα. Δεν έχετε παρά να με δέσετε, αν φοβόσαστε».

«Δεν φοβάμαι για τον εαυτό μου. Ξέρω καλά, ότι δεν θα πυροβολούσατε εναντίον μου. Μα είμαι ακόμα ολότελα αναστατωμένος γι' αυτό που κάνατε, ήμουν άσχημα, μόλις που σηκώθηκα από το κρεβάτι... Με τι μπορώ να σας δέσω;».

Από μέσα μου είχα σχεδόν όρεξη να γελάσω. Να που τώρα είμαι εγώ που του δίνω συμβουλές!

«Αν δεν έχετε σκοινί, μπορείτε να πάρετε μια πετσέτα...». Ο στρατιώτης ανοίγει ένα συρτάρι του τραπεζιού και τραβάει έξω μια καθαρή πετσέτα, αλλά δεν φαίνεται να βιάζεται να με δέσει.

«Γιατί τον πυροβολήσατε;», με ρώτησε σχεδόν ντροπαλά.

«Για τον Μπογκολιούμπωφ».

«Α!», είπε, σαν να ήταν η απάντηση ακριβώς που περίμενε.

Εν τω μεταξύ, φαίνεται ότι η είδηση διαδόθηκε στα υψηλά κλιμάκια. Η αίθουσα άρχισε να γεμίζει: οι στρατιωτικοί και κατόπιν οι πολιτικοί υπάλληλοι μπαίνουν ο ένας μετά τον άλλο και με ύψος λίγο-πολύ σκοτεινό, κατευθύνονται όλοι προς το μέρος μου. Στο βάθος της αίθουσας εμφανίζονται και στρατιώτες φρουροί. Ο περίεργος – δεδομένου του χώρου και των περιστάσεων – συνομιλητής μου εξαφανίζεται. Δεν τον ξαναείδα πια. Μου δένουν τους αγκώνες πίσω από την πλάτη με την πετσέτα του. Την επιχείρηση διευθύνει ένας αξιωματικός θορυβώδης και όλο χειρονομίες. Φωνάζει δυο φαντάρους με ξιφολόγχες στις κάνες, τους τοποθετεί πίσω από τους ώμους μου και τους διατάζει να τραβήξουν τα μπράτσα μου. Απομακρύνεται μέχρι το κέντρο της αίθουσας, με κοιτάζει μια στιγμή –προφανώς κάτι δεν του πάει– και με κάνει να αλλάξω θέση. Φεύγοντας από εκεί, προειδοποιεί τους φαντάρους: «Προσέξτε, είναι ικανή να τραβήξει κανένα μαχαίρι».

Οι προβλέψεις μου και κατά συνέπεια το ακριβές πρόγραμμα του τι θα συνέβαινε, δεν πήγαιναν πέρα από τη στιγμή του πυροβολισμού. Αλλά κάθε στιγμή που περνάει καταλαβαίνω, με όλο και μεγαλύτερη ικανοποίηση, ότι όχι μόνο διατηρώ τον αυτοέλεγχό μου, μα και ότι είμαι, όπως ποτέ άλλοτε, ξένη, άτρωτη. Οτιδήποτε και να επινοούν εκείνοι οι κύριοι που συζητούν ζωηρά στην απέναντι γωνία, τίποτε δεν μπορεί να με ταράξει, τίποτε δεν μπορεί να με αναστατώσει. Τους παρατηρώ εκ του μακρόθεν, από πολύ μακριά, από ένα σημείο απρόσιτο γι' αυτούς.

Μας αφήνουν μόνους κάποια στιγμή και οι φαντάροι αρχίζουν να ανταλλάσσουν κουβέντες χαμηλόφωνα.

«Για σκέψου: ένα κορίτσι δεμένο, που το κρατάνε δύο στρατιώτες. Κι αυτός μας λέει: Προσοχή, μπορεί να τραβήξει μαχαίρι...!»

«Πού έμαθες να πυροβολείς εσύ;», μου ψιθυρίζει ένας απ' αυτούς στο αυτί.

Σ' εκείνο το «εσύ», δεν υπάρχει τίποτα το εχθρικό. Είναι ένας τρόπος έκφρασης, «χωριάτικος».

«Δεν είναι και τόσο δύσκολο».

«Εμαθε, αλλά όχι όπως έπρεπε», αντέκρουσε ο άλλος φαντάρος, «της ξέφυγε».

«Δεν είναι σίγουρο», απάντησε ο πρώτος, «φαίνεται ότι έχει τραυματιστεί βαριά, ίσως δεν θα επιβιώσει».

Η ομάδα των υπαλλήλων κινείται και κατευθύνεται προς το μέρος μου. Οι αστυνομικοί, που στάλθηκαν για έρευνα σε διεύθυνση που τους είχα δώσει λάθος, γύρισαν.

«Στην οδό Τσερίνσκου δεν κατοικεί κανείς στον αριθμό που δώσατε. Το σπίτι έχει κατεδαφιστεί...»

«Δώσατε μια διεύθυνση ψεύτικη...».

ΟΛΓΑ ΛΙΟΥΜΠΑΤΟΒΙΤΣ

ΤΟ ΚΟΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΤΟ ΜΑΚΡΙΝΟ

Αναμνήσεις από τη ζωή των επαναστατών των ετών 1878-1881

Στη μνήμη του Σ. Κραβτσίνσκου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Άρχισα να γράφω τις αναμνήσεις μου, κατά την πιο σκοτεινή περίοδο της ρωσικής περιπέτειας, όταν ήταν δύσκολο να φανταστώ ότι θα τις δω ποτέ δημοσιευμένες, όσο ακόμη ήμουνα ζωντανή. Γι' αυτό, τις έχω γράψει με έναν τέτοιον τρόπο που γράφουμε όταν γράφουμε για τον εαυτό μας, όταν διηγούμαστε στον πιο οικείο από τους οικείους μας, χωρίς να κρύβουμε τίποτα, ούτε μια σκέψη, ούτε ένα συναίσθημα.

Τώρα, αφού μου το ζήτησε το περιοδικό «Μπούλοι», δίνω αυτές τις γραμμές για να δημοσιευτούν. Ένα μέρος του χειρογράφου γράφτηκε στο τέλος του 1895, δηλαδή πριν δέκα χρόνια. Το τέλος το έγραψα τώρα, το 1906 (το αρχικό τέλος χάθηκε το 1896, στη διάρκεια μιας έρευνας στο σπίτι του συζύγου μου Ι. Σ. Γιαμπαντάρι).

Προσπάθησα, αρχικά, να δώσω σ' αυτές τις αναμνήσεις μια μορφή πιο συνθετική, με περισσότερη ακρίβεια. Κατάλαβα, όμως, ότι αυτό σήμαινε να στερήσω τα κείμενα που γράφτηκαν τόσο καιρό πριν, από όλη τη φρεσκάδα που αντλούσαν από τα γεγονότα που είχα βιώσει. Δεν μπορούν να αναβιώσουν οι εντυπώσεις του παρελθόντος που έχουν μεταφερθεί στο χαρτί. Το να αλλάξω τη μορφή, θα σήμαινε να σβήσω. Γι' αυτό άφησα εκείνο που είχα γράψει με όλες του τις ατέλειες, μα και με όλη του την ειλικρίνεια, που ελπίζω ότι θα κάνει να συγχωρεθούν αρκετά πράγματα.

Αυτές οι αναμνήσεις καλύπτουν τα χρόνια 1878-1881, δηλαδή μια από τις πιο αξιοπερίγραπτες περιόδους του ρωσικού επαναστατικού κινήματος. Αυτό το παρελθόν επιβιώνει ακόμα μέσα στο παρόν –γι' αυτό είναι τόσο κοντινό για όλους εμάς. Τα λάθη του παρελθόντος δεν είναι λιγότερο διδακτικά από τις θετικές πλευρές του. Γι' αυτό, προσπάθησα

να διαφυλάξω όλη την αλήθεια και τη ζωντάνια στην παρουσίαση των γεγονότων.

Τα γεγονότα περιπλέκονται τόσο πολύ με την προσωπική μου πορεία, που άθελά μου αισθάνθηκα την ανάγκη να μιλήσω και για μένα. Όσον αφορά στο προσωπικό μου πεδίο δράσης, κράτησα μόνο ότι είχε επιπτώσεις στα γεγονότα και στις δραστηριότητες που ακολούθησαν.¹⁹

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΣΕΡΓΚΕΙ ΚΡΑΒΤΣΙΝΣΚΥ

«Ο θάνατος ενός Ρώσου εγκληματία», αυτόν τον τίτλο είχε ένα σύντομο τηλεγράφημα που πήρανε οι εγγλέζικες εφημερίδες, το οποίο τυχαία έπεσε στην αντίληψή μου σήμερα (29 Δεκεμβρίου 1895), καθώς διάβαζα στα πεταχτά, όπως συνήθως, την εφημερίδα «Καβκάζ».

Μια προαίσθηση με έκανε να αισθανθώ ένα σφίξιμο στην καρδιά. Έψαχνα πυρετωδώς το όνομα, νάτο, αλλαγμένο, μα τόσο οικείο εδώ και τόσο καιρό, το όνομα ενός ανθρώπου που στο παρελθόν υπήρξε ένας από τους καλύτερους φίλους μου και του οποίου η ανάμνηση, ακόμη και σήμερα, παραμένει μία από τις πιο παρήγορες εικόνες της νεότητάς μου: Στέπνιακ Κρατσκόβσκυ, όπως τον αποκαλεί η εφημερίδα, Σεργκέι Κραβτσίνσκυ²⁰, ο παλιός μου φίλος, ο αδελφός μου. Είσαι αλήθεια

---

19 Οι αναμνήσεις της Όλγας Λιουμπάτοβιτς, αντίθετα προς αυτές της Βέρας Ζασούλιτς, είναι γεμάτες από περιγραφές προσώπων και αποκαλύπτουν μια πυρετώδη δραστηριότητα, ένα αδιάκοπο πήγαινε-έλα αγωνιστών, με την πιο διαφορετική καταγωγή και προέλευση. Θα περιοριστούμε να δώσουμε μερικά στοιχεία για τους πιο γνωστούς απ' αυτούς, παραπέμποντας ακόμα μια φορά στο βιβλίο του F. Venturi, "il populismo russo", το οποίο αποτελεί ένα πολύ ζωντανό πίνακα αυτής της περιόδου, ακολουθώντας με εξαιρετική φροντίδα και πάθος ακόμα και τις προσωπικές διαδρομές, οι οποίες τις περισσότερες φορές σβήνουν στις φυλακές και στην εξορία και, όχι σπάνια, σβήνουν με την εκτέλεση, καθώς και στο μυθιστόρημα του Jurij Τρίφοнов «Η ανυπομονησία», μια αναδρομή στη δεκαετία 1870-1880, που κλείνει με τη δολοφονία του Αλέξανδρου του II και τον απαγχονισμό μερικών από τα πρόσωπα που εμφανίζονται σ' αυτές τις αναμνήσεις. Η περίοδος με την οποία καταπιάνεται η Λιουμπάτοβιτς είναι, όπως και να 'χει, κατοπινή κατά καμιά δεκαριά χρόνια σε σχέση μ' αυτήν που περιγράφει η Β. Ζασούλιτς, ένα χρονικό διάστημα κατά το οποίο το κίνημα βγήκε από τα αραιά συνωμοτικά σχήματα για να αναλάβει δραστηριότητες, αν και πάντα παράνομες, όμως κατευθυνόμενες προς την προπαγάνδα, την πολιτική ζύμωση, μέχρι και την οργάνωση απεργιών και διαδηλώσεων. Είναι η περίοδος, που διαμορφώνεται το έμβρυο ενός οργανωμένου ναροντικού κόμματος, η «*Ζέμλια ι Βόλια*» (Γη και Ελευθερία)

20 Σ. Μ. Κραβτσίνσκυ: ένας από τους πιο ακούραστους, τολμηρούς και ονομαστούς Ρώσους επαναστάτες στις αρχές της δεκαετίας του '70. Ήταν ένας απ' τους εμπνευστές του προπαγανδιστικού «κύκλου Τσαϊκόφσκυ» (από το όνομα του ιδρυτή του Ν. Β. Τσαϊκόφσκυ),

εσύ... Τι άγχος, τι τρομερό άγχος στη σκέψη ότι η τυφλή μοίρα έκοψε απότομα για πάντα τους δεσμούς σου με τη γη, αυτή την αχάριστη γη, που σε όλη της την έκταση δεν υπήρξε για μας παρά μια φυλακή. Η εφημερίδα σε αντιμετωπίζει σαν «εγκληματία», γιατί μια μέρα σκοτώσες έναν άνθρωπο, ξεχνώντας ότι αυτός ο άνθρωπος δολοφονούσε σιγά-σιγά εκατομμύρια άλλους ανθρώπους, μεταξύ των οποίων πολλοί ήταν φίλοι σου. Ναι, για τη χριστιανική ηθική, το να σκοτώσεις είναι ένα έγκλημα, όμως είναι επίσης έγκλημα όταν αυτός που σκοτώνει είναι αυτός που έχει την εξουσία, ο κάτοχός της: έγκλημα ενάντια στο έγκλημα, θάνατος ενάντια στον θάνατο, αυτή είναι προς το παρόν η ηθική αρχή αυτών που κυβερνάνε. Όμως, όταν η καρδιά ενός ανθρώπου, ενός απλού πολίτη χωρίς εξουσία, αγανακτεί για τα αλυσιδωτά νόμιμα εγκλήματα, όταν εκδικείται το αίμα με αίμα, τον φωνάζουν «δολοφόνο». «Αλίμονο στους νικημένους» –να το επίγραμμα που το κοντόφθαλμο πλήθος χαράζει πάνω στον τάφο, γιατί για το πλήθος ο χαμένος είναι πάντα εγκληματίας. Όμως εσύ, στιγματισμένος από αυτόν τον χαρακτηρισμό που σου έδωσε το πλήθος, ξέρω ότι υπήρξες ένας καλός άνθρωπος, γενναϊόδωρος –ο πιο θαυμάσιος άνθρωπος.

Εξαιρετικά προικισμένος, με φωτεινό μυαλό, γεμάτο ζωντάνια κι επινοητικότητα, θα είχες μπορέσει πολύ πιο γρήγορα από αυτούς που απαρτίζουν το πλήθος που σε βρίζει, να κατακτήσεις μια σημαντική θέση, αρκεί μόνο να είχες ακολουθήσει την πεπατημένη. Εσύ, όμως, νεαρότατος αξιωματικός ακόμα, είχες πετάξει με περιφρόνηση τη στολή, είχες ξεχάσει όλα τα προνόμια, τα οποία τα θυμούνται τόσο καλά οι άλλοι, οι ραδιούργοι και οι φιλόδοξοι. Δεν είχες ανάγκη να τρέξεις από πίσω από την εξουσία, γιατί αυτή σου τα έδινε όλα πρόθυμα. Αλλά εσύ καιγόσουν από την επιθυμία να θυσιαστείς, ονειρευόσουν ανώτερα εγχειρήματα, ονειρευόσουν να αναλάβεις την υπεράσπιση των ανθρώπων, σύμφωνα με την αληθινή χριστιανική παράδοση. Στη θεωρία, ήσουν ένας σκεπτικιστής, όμως προφανώς η πίστη έκαιγε

ανέπτυξε έντονη δραστηριότητα στα εργατικά περιβάλλοντα της Πετρούπολης, συμμετείχε στην «κάθοδο στον λαό» και ήταν ένας απ' τους ιδρυτές της «*Zemlia i Bóλια*». Υποστηρικτής της γραμμής της πολιτικής ζύμωσης και παραγωγικός συγγραφέας και άνθρωπος των γραμμάτων, ρίχτηκε επίσης και στην άμεση δράση, συμμετέχοντας σε επικίνδυνες επιχειρήσεις, όπως η οργάνωση αποδράσεων από τις φυλακές, και τον Αύγουστο του 1878 μαχαίρωσε, ακριβώς στο κέντρο της Πετρούπολης, τον αρχηγό της πολιτικής αστυνομίας στρατηγό Μεξέντσοφ. Επίσης, πραγματοποίησε διάφορα εγχειρήματα και στο εξωτερικό και στην Ιταλία το 1877 ήταν μεταξύ των οργανωτών της εκστρατείας του Ματέζε, της απόπειρας που έκαναν οι διεθνιστές αναρχικοί να υποκινήσουν τον αγροτικό νότο σε εξέγερση.

μέσα σου, οδηγούσε τα αισθήματά σου και τη ζωή σου. Δεν ήταν το δικό σου «εγώ» που πρόσφερες θυσία στον βωμό του απόλυτου, όπως κάνουν οι σκεπτικιστές και οι πραγματικοί άπιστοι, αλλά η ανθρωπιά στην πιο υψηλή μορφή της. Σ' αυτήν τη θεότητα, σ' αυτό το όνειρο, εσύ πρόσφερες θυσία το άτομό σου, ολοκληρωτικά, όλες σου τις δυνάμεις, όλη σου τη ζωή. Δεν περίμενες ανταμοιβή, ούτε εδώ κάτω, ούτε στο υπερέραν. Η μοναδική σου επιθυμία, το μοναδικό πάθος σου ήταν να σπάσεις έστω κι έναν κρίκο από την αλυσίδα που κρατάει υπόδουλο τον Θεό που είχες επιλέξει και για τον εαυτό σου τα δεχόσουν όλα, μέχρι τη φυλακή και το ικρίωμα. Μέσω εσού, εκφραζόντουσαν μια σειρά ανθρώπων που είχαν προηγηθεί, αγνώστων σε σένα, άνθρωποι που έζησαν σύμφωνα με τις αρχές του Χριστού –εκείνου του Θεού που έγινε άνθρωπος και εξαγοράζει με τα μαρτύριά του τα αμαρτήματα του κόσμου. Ήταν αυτό το ιδανικό, προς το οποίο ασυνείδητα έτεινες. Και αν, όπως ο απόστολος Πέτρος, έβγαλες το σπαθί από τη θήκη, όταν είδες τους «υπηρέτες της επίγειας εξουσίας» να υποβάλλουν σε μαρτύρια εκείνη την ανθρωπότητα που εσύ σεβόσουν, όταν μπροστά στα μάτια σου οι άνθρωποι απαγχονίζοντουσαν, οι γυναίκες βιαζόντουσαν μέσα στις αίθουσες βασανιστηρίων των φυλακών, ποιος μπορεί να σου πετάξει την πρώτη πέτρα; Δεν ήταν για σένα προσωπική σου εκδίκηση –η μοίρα σε φύλαξε από μαρτύρια και ταπεινώσεις–, ήταν για σένα το να εκδικηθείς για τον «πλησίον σου».

Τώρα ξέρω, γιατί το έζησα, τι θαυμάσιος και πιστός φίλος υπήρξες. Η πρώτη μας συνάντηση δεν θα σβήσει ποτέ από τη μνήμη μου.

Συνέβηκε τις πρώτες μέρες του Αυγούστου, εκείνο το αλησμόνητο 1878, όταν ο θόρυβος των κανονιών του Πλεβένσκυ καλύφθηκε γρήγορα από τον κλαυιάτικο ήχο του πυροβολισμού που έριξε η Βέρα Ζασούλιτς και το αίμα του αρχηγού των οπρίτσνικι²¹, το αίμα του στρατηγού Μεζέντσωφ, ανακατεύτηκε με το αίμα των στρατιωτών μας που πέσανε στα Βαλκάνια, με το αίμα των πρώτων εκτελέσεων για πολιτικούς λόγους στον Νότο (της εκτέλεσης του Κοβάλσκυ)²². Μόλις είχα γλιτώσει τη φυλάκιση στη

---

21 Οπρίτσνικ: στρατιώτης που ανήκει στα στρατεύματα που είναι επιφορτισμένα με την εγγύηση της ασφάλειας του καθεστώτος (η οπριτσίνια ιδρύθηκε από τον Ιβάν τον IV)

22 Ο Ι. Μ. Κοβάλσκυ, ήδη ενεργός προπαγανδιστής στην ύπαιθρο και στον κόσμο των θρησκευτικών αιρέσεων –όπως διηγείται πιο πέρα η Ε. Κοβάλσκαγια, η σύζυγός του– υπήρξε από τους πρώτους, που επέλεξε τον δρόμο της ένοπλης αντίστασης στην εξουσία. Μια βδομάδα μετά την απόπειρα της Β. Ζασούλιτς, απώθησε με το περιστροφικό του χωροφύλακες, που ήθελε να εισχωρήσουν στο παράνομο τυπογραφείο του στην

Σιβηρία –είχα αποδράσει κατά την εκτόπιση, τρέχοντας ίσια μπροστά μου, εκεί που με έφερνε το βλέμμα, σπρωγμένη από μια μόνο ιδέα: να ξεφύγω από εκείνη την αισχρή φυλάκιση. Ήμουνα, τότε, μια κοπέλα πολύ νέα και βρέθηκα ξαφνικά μόνη κι έρημη στη θέση μιας δούλας, χωρίς κανένα δικαίωμα. Πώς είχα καταφέρει εκείνη τη δύσκολη εποχή να φτάσω μέχρι την Πετρούπολη, δεν το έχω καταλάβει ούτε εγώ. Θυμάμαι ότι μόνο τη στιγμή που πάτησα για πρώτη φορά, επιτέλους, το ελεύθερο έδαφος της Πετρούπολης, αναρωτήθηκα για πρώτη φορά: και τώρα, πού θα πάω; Μέσα στην τσέπη μου, μου μένανε όλα κι όλα λίγα καπίκια, δεν είχα αποσκευές και καμία διεύθυνση για να χτυπήσω. Έμεινα έτσι, σκεπτική, στην αποβάθρα, χωρίς να προσέξω ότι γύρω μου, στον σταθμό και στους δρόμους, επικρατούσε μια ασυνήθιστη ταραχή. Το πλήθος φαινόταν εξαιρετικά ανήσυχο. Τα λόγια «πρέπει να τον σκοτώσουν, να τον σκοτώσουν αμέσως» φτάσανε μέχρι κι εμένα. Σήκωσα το κεφάλι και κοίταξα γύρω, χωρίς να καταλαβαίνω. Εκείνη τη στιγμή με πλησίασε μια γυναίκα ηλικιωμένη, ντυμένη χωρίς γούστο. Με κοίταξε κατευθείαν στα μάτια και με γλυκιά φωνή άρχισε να με ανακρίνει, ρωτώντας με πού υπολόγιζα να μείνω κι αν είχα μια οικογένεια. Απάντησα ότι δεν είχα κι ότι ακόμη δεν ήξερα που θα πάω, γιατί δεν ήξερα την πόλη. Η γυναίκα με κοίταξε επίμονα και μου πρότεινε με πειστικό τρόπο να μείνω σ' αυτήν, σ' ένα από τα δωμάτια που νοίκιαζε –που ήταν αρκετά αξιοπρεπή και όχι ακριβά. Το βλέμμα και ο τόνος εκείνης της γυναίκας δεν μου αρέσανε, αλλά ήμουνα σε τέτοια κατάσταση στέρησης που δέχτηκα την πρότασή της με χαρά, διακρίνοντας σε αυτήν ένα σημείο της μοίρας. Στον δρόμο, συζητώντας για το πόσο ήταν τώρα δύσκολο να ζήσει κανείς στην πρωτεύουσα, πληροφορήθηκα ότι το πρωί ένας κακοποιός είχε σκοτώσει μέσα στον δρόμο τον αρχηγό της χωροφυλακής. Εγώ ανασκίρτησα. Αυτό περιέπλεκε ακόμη περισσότερο την κατάστασή μου: ψάχνοντας τον ένοχο, η αστυνομία θα μπορούσε να βρει κι εμένα.

Έτσι έφτασα στην Πετρούπολη στις 4 Αυγούστου, τη μέρα της εκτέλεσης του Μεξέντσοφ... Θα έβρισκα κανέναν από τους παλιούς μου συντρόφους; Αυτό ήταν το ερώτημα που με απασχολούσε συνέχεια. Η γυναίκα με οδήγησε σε ένα δωμάτιο πολύ σκοτεινό, μου έδωσε ένα σαμοβάρι και με τα καπίκια που μου μένανε αγόρασα ψωμί. Δεν είχα τσάι και γι' αυτό έβρεξα το ψωμί στο ζεστό νερό και βγήκα για ένα γύρο στην Πετρούπολη. Περιπλανήθηκα έτσι για τρεις ολόκληρες μέρες,

---

Οδησό. Τουφεκίστηκε στις 2 Αυγούστου 1878 και ο θάνατός του επιτάχυνε τη στροφή του ναροννικού κινήματος προς την τρομοκρατία: δυο μέρες αργότερα στην Πετρούπολη ο Κραβτσίνσκου μαχαίρωνε τον Μεξέντσοφ.

χωρίς κανένα αποτέλεσμα, σ' εκείνη την πόλη που τότε μου ήταν τελείως άγνωστη: είχα πια από καιρό φάει το ψωμί μου και πέθαινα κυριολεκτικά από την πείνα, μόλις που κατάφερνα να σέρνομαι. Η ιδιοκτήτρια ήταν υπερβολικά επιτήδεια για να μην καταλάβει γρήγορα ποια ήταν η κατάσταση μου, μα παρέμεινε εγκάρδια, δυο-τρεις φορές μου ετοίμασε μάλιστα και τσάι και μια φορά μου έφερε κι ένα καρβέλι. Αλλά μόλις που είχα κατασιγάσει την πείνα μου, όταν ο θυρωρός της πολυκατοικίας μπήκε στο δωμάτιό μου και με πολύ αυθάδικο τρόπο μου πρότεινε να μου γνωρίσει κάποια παιδιά που μένανε στα γειτονικά δωμάτια. Στην αρχή έμεινα αποσβολωμένη, τόσο απόμακρη μου ήταν η ιδέα ότι ήμουνα μια γυναίκα και ότι θα μπορούσε κάποιος να ενδιαφερθεί για μένα σαν κοπέλα. Για τον εαυτό μου ήμουνα μόνο μια φυγιάς χωρίς στέγη, τίποτα άλλο.

Ξαναπαίρνοντας θάρρος, έδωξα όμορφα κι ωραία τον θυρωρό, έβαλα ένα μαντήλι στο κεφάλι και βγήκα τρέχοντας. Αυτή τη φορά, η τύχη μού χαμογέλασε: ο δικηγόρος Μπαρντόφσκυ είχε ξαναγυρίσει από το σπίτι του στην εξοχή και τον βρήκα επιτέλους ξανά στο σπίτι του. Ήξερα ότι ήξερε την Βέρα Φίγκνερ²³. Η Βέρα Φίγκνερ ήταν μία από τις παλιές μου συντρόφισσες, που είχα γνωρίσει στους φοιτητικούς κύκλους της Ζυρίχης. Ήταν αδελφή της Λίντια Φίγκνερ, που είχε δικαστεί μαζί μου στη δίκη των πενήντα. Πράγματι, ο Μπαρντόφσκυ την ήξερε, αλλά μου είπε ότι αυτή τότε ζούσε στη Σαμάρα. Εδώ, στην Πετρούπολη, μου υπέδειξε τη διεύθυνση της Σοφίας Λέσχερν, η οποία είχε απελευθερωθεί μετά τη δίκη των εκατόν ενενήντα τριών και κατοικούσε στο κέντρο (το 1879, η Σοφία Λέσχερν συνελήφθη στο Κίεβο μαζί με τον Β. Οσίνσκυ, καταδικάστηκε σε θάνατο και μετά πήρε χάρη και εξορίστηκε στην Κάρα, όπου πέθανε μετά από μια απεργία πείνας).

Ο ΔΙΚΗΓΟΡΟΣ ΜΠΑΡΝΤΟΦΣΚΥ

Ο Μπαρντόφσκυ ήταν ένας ωραίος άνθρωπος, ορμητικός, πολύ συμπαθής. Μόλις που με είχε δει στη δίκη, που υπερασπιζόταν τους

---

23 Η Βέρα Φίγκνερ, γεννημένη το 1852, από αριστοκρατική οικογένεια, υπήρξε μεταξύ των πιο δραστήριων και αφοσιωμένων Ρωσίδων επαναστατριών. Μεταξύ του 1875 και του 1878 δούλεψε κυρίως στην ύπαιθρο, έχοντας προσχωρήσει στη “Ζέμλια ι Βόλια”. Στα 1879 πήρε τον δρόμο της τρομοκρατίας της Ναρόντναγια Βόλια και συμμετείχε στην προετοιμασία της εκτέλεσης του τσάρου Αλέξανδρου του II. Καταδικάστηκε σε θάνατο, ποινή που κατόπιν μετατράπηκε σε ισόβια και έζησε είκοσι χρόνια στο φρούριο του Σελοούσενμπουργκ, βγαίνοντας απ’ τη φυλακή, με την επανάσταση του 1905. Τα απομνημονεύματά της είναι μια σημαντική πηγή στοιχείων γι’ αυτήν την περίοδο.

Σουμπότιν. Παρ' όλα αυτά, μου πρόσφερε αμέσως φιλοξενία. Τον ευχαρίστησα μέσα από την καρδιά μου, αλλά απέρριψα την πρότασή του: δεν τη δέχτηκα, για να μη βάλω σε κίνδυνο κάποιον που δεν ήταν από τους δικούς μας, αν και μας είχε δείξει επ' ευκαιρία της δίκης αρκετή εγκαρδιότητα και συμπάθεια. Θυμάμαι ότι κατά την αγόρευση της υπεράσπισης ήταν τόσο συγκινημένος, που το δικαστήριο χρειάστηκε να διακόψει για λίγα λεπτά την ακροαματική διαδικασία για να του επιτρέψει να ηρεμήσει. Αυτή η ανάμνηση υποσυνείδητα με είχε σπρώξει να πάω σ' αυτόν, αλλά δεν αποφάσιζα να επωφεληθώ από τη φιλοξενία του. Η σύνεσή μου δεν άρκεσε για να τον σώσει: στις 25 Ιουνίου 1879 συνελήφθη και πολύ γρήγορα περιέπεσε σε κάποια ψυχοπάθεια. Η σύλληψη υπήρξε γι' αυτόν ένα υπερβολικά βίαιο σοκ, σίγουρα επειδή ήταν τελείως απρόσμενη. Τον κατηγορούσαν ότι με είχε κρύψει. Ήταν μια ψεύτικη καταγγελία, που πιθανόν βασίστηκε σε κάποια απερίσκεπτη φράση για την επίσκεψη που του είχα κάνει, την οποία ίσως άφησε να του ξεφύγει. Η απώλεια αυτού του ωραίου και γενναιόδωρου ανθρώπου, που όμως έμενε στο περιθώριο του επαναστατικού κινήματος, θα παραμείνει για μένα μια επώδυνη ανάμνηση. Εκείνη τη στιγμή δεν μπορούσα να προβλέψω ότι η επίσκεψή μου θα είχε έναν τόσο τραγικό επίλογο, αλλιώς η ελευθερία δεν θα μου είχε φανεί τόσο γλυκιά.

ΣΟΦΙΑ ΛΕΣΧΕΡΝ

Αφού πήρα από τον Μπαρντόφσκυ τη διεύθυνση της Σοφίας Λέσχερν, αισθάνθηκα ότι σώθηκα: δεν την είχα ποτέ γνωρίσει προσωπικά, όμως οι αντιξοότητες και η κοινή φυλάκιση μάς φέρνανε κοντά τη μία στην άλλη. Πήγα τρέχοντας μέχρι το σπίτι της και τη βρήκα εκεί. Με υποδέχτηκε εγκάρδια, όπως υποδέχεται κανείς μια αδελφή που την περίμενε από καιρό. Με συμβούλεψε να αφήσω αμέσως το επιπλωμένο δωμάτιό μου και να βολευτώ προσωρινά κοντά της. Έμενε σ' ένα σεμνό δωμάτιο μιας νεαρής ζωγράφου, της Αλεξάνδρας Μαλινόφσκαγια, που περνούσε τις διακοπές στην εξοχή και της είχε αφήσει τα κλειδιά.

Εκεί, σ' εκείνο το δωμάτιο, κοντά στην πανοραμική τοποθεσία Ζαμπαλκάνσκαγια, μαζευόντουσαν για το βράδυ καμιά δεκαπενταριά άτομα. Δεν γνώριζα κανένα, αλλά ο αγώνας, οι ταλαιπωρίες και οι κοινές ελπίδες μας ενώνανε. Πόσο λίγοι από αυτούς είναι ακόμα ζωντανόι σήμερα...

Ο ΣΕΡΓΚΕΙ ΚΡΑΒΤΣΙΝΣΚΥ ΣΤΗΝ ΠΕΤΡΟΥΠΟΛΗ

Εκεί συνάντησα για πρώτη φορά αυτόν που αποκαλώ αδελφό μου: τον Σεργκεί Κραβτσίνσκυ. Παρά τον κίνδυνο τον οποίο αντιμετώπιζε κάθε φορά που έβγαινε, είχε έρθει να με χαιρετήσει, εκείνη την πρώτη μέρα ελευθερίας. Ίσως ήταν ασυνείδητα προληπτικός, όπως πολλοί από αυτούς που ζούνε με την παρουσία του θανάτου, και η εμφάνισή μου στην Πετρούπολη εκείνη την 4η Αυγούστου, η απόδρασή μου από τη Σιβηρία –ήταν η πρώτη εκείνη την εποχή– του φαινόταν πιθανόν ένα καλό σημάδι, ένα σημάδι ότι η ελευθερία όλων μας ήταν πια κοντά. Ναι, ήμασταν ακόμα νέοι εκείνη την εποχή, δεν είχαμε ακόμα ξεμάθει να πιστεύουμε και να ονειρευόμαστε. Υπήρχαν ήδη μερικά άτομα μαζεμένα στο δωμάτιο, όταν μπήκε αυτός. Το ψηλό παράστημα και η εξαιρετική φυσιογνωμία του προσέελκυσαν άθελά μου την προσοχή μου. Ήταν ντυμένος κομψά, είχε στο χέρι ένα ψηλό καπέλο και είχε ένα ναπολεόνιο μουσάκι, που του έδινε την εμφάνιση ενός ξένου. Ήμασταν δυο-τρεις γυναίκες στο δωμάτιο, αλλά αυτός ήρθε κατευθείαν σε μένα και μου έδωσε το χέρι του, με μια ανοιχτόκαρδη συντροφική χειρονομία: «Σας γνωρίζω από φήμης», μου είπε, «ίσως κι εσείς έχετε ακούσει να μιλάνε για μένα». Και μου είπε το όνομά του. «Ναι», απάντησα και σκεφτόμουν: πώς θα μπορούσα να μην γνωρίζω το όνομα ενός από τους πρωτοπόρους του κινήματος της «καθόδου προς τον λαό», ο οποίος έγινε διάσημος για τα ρητορικά του χαρίσματα και το ταλέντο του; Είχε μεγαλύτερη ηλικία από τη δικιά μου, βιολογική αλλά κι από άποψη δραστηριότητας στους κόλπους του λαού και τον κοίταζα, όπως κοιτάνε έναν ηλικιωμένο. Κατά τη νεότητά μου, ήμουν πολύ συνεσταλμένη και είχα αρκετές δυσκολίες στο να έρθω σε επαφή με τον κόσμο. Αλλά, δεν ξέρω πως, μεταξύ μας άρχισε μια συζήτηση ανεπιτήδευτη, απλή και ειλικρινής, που μας έκανε φίλους. Μιλώντας του, κοίταζα το πρόσωπό του, ανοιχτόκαρδο, θαρρετό κι αυθεντικό, πραγματικά όμορφο εξ' αιτίας των ασυνήθιστων και παράξενων χαρακτηριστικών. Ναι, ήταν όμορφος και άσχημος ταυτόχρονα. Τα μαλλιά του καστανά σγουρά, κομμένα κοντά, πυκνά περιέβαλλαν ένα κεφάλι ασυνήθιστα μεγάλο, με μεγάλο και κατάλευκο κούτελο. Τα φρύδια πυκνά, κοντά και σκοτεινόχρωμα, χωρισμένα στην αρχή της μύτης από δυο βαθιές κάθετες ρυτίδες, δίνανε στο πρόσωπο μια έκφραση αποφασιστικότητας και ενεργητικότητας: το μεγάλο στόμα με τα χοντρά και ζωηρά χείλια άλλες φορές μισάνοιγε σ' ένα πλατύ χαμόγελο γεμάτο καλοσύνη κι άλλες φορές έτεινε σε ένα είδος μελαγχολικού σαρκασμού. Τα μάτια με το χρώμα του φουντουκιού, άλλες φορές αστράφτανε κι άλλες φορές κοιτάζανε το κενό, σκεπτικά κι

αφηρημένα, σαν αυτός να κλεινόταν ερμητικά στον εαυτό του, χωρίς να καταλαβαίνει πια τίποτα γύρω του. Παρατηρώντας προσεκτικά αυτόν τον άνθρωπο, εκ πρώτης όψεως ρωμαλέο, δυνατό, εγκάρδιο μερικές φορές μέχρι υπερβολής, διαπίστωνε κανείς σ' αυτόν τα σημάδια μιας πολύ βαθιάς εσωτερικής αντίφασης, της οποίας τα εξωτερικά ίχνη σβηνόντουσαν από μια μεγάλη προσπάθεια αυτοελέγχου, χωρίς γι' αυτό να εξαφανίζονται ολοκληρωτικά.

ΒΑΛΕΡΙΑΝ ΟΣΙΝΣΚΥ

Η ζωηρή μας συζήτηση προσέλυκε σιγά-σιγά κι άλλον κόσμο γύρω μας. Αυτή που παραμένει πιο καθαρά από οποιαδήποτε άλλη εντύπωση στη μνήμη μου είναι η εικόνα του Βαλεριάν Οσίνσκυ. Ήταν ξανθός, ψηλός, λεπτός, με βλέμμα ήρεμο και καλοσυνάτο, με όμορφα μάτια που μερικές φορές έλαμπαν από ένα νεανικό ενθουσιασμό. Σου 'φερνε στη σκέψη ένα νεαρό αξιωματικό, που δεν είχε ακόμα γνωρίσει το βάπτισμα του πυρός και ονειρευόταν να πολεμήσει. Στην πραγματικότητα απείχε πολύ απ' το να είναι νεοφώτιστος και είχε συμμετάσχει, αν όχι σε μάχες, τουλάχιστον σε σοβαρές αναγνωριστικές επιχειρήσεις. Σαν ένας αληθινός ιππότης, ή πιο απλά όπως η πλειοψηφία των επαναστατών εκείνης της περιόδου, η ανάληψη των καθηκόντων του ξεκινούσε από τη συνειδητοποίηση της δυστυχίας που τον περιέβαλλε. Το πρώτο βήμα που τον οδήγησε –για λίγο, είναι η αλήθεια– στη φυλακή, ήταν η απόπειρα που έκανε να μπει στην αίθουσα του δικαστηρίου κατά τη διάρκεια της δίκης μας, των πενήντα. Εκείνη την εποχή, όπως μου εξομολογήθηκε, φλεγόταν από την επιθυμία να μας δει, να δει εμάς, τις «αμαζόνες της Μόσχας», που είχαμε μεγαλώσει σε σπίτια πριγκηπικά, που είχαμε γευτεί όλα τα αριστουργήματα της ελεύθερης πνευματικής εργασίας στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και μετά, με απλότητα και θάρρος, μπήκαμε, σαν εργατρίες στα βρωμερά εργοστάσια της Μόσχας.

Τη στιγμή που μας πλησίασε ο Οσίνσκυ, συζητούσαμε με τον Κραβτσίνσκυ για τη βιογραφία της Μπέτυ Καμίνσκαγια που είχε αυτοκτονήσει. Αυτή η βιογραφία, που είχε δημοσιευτεί λίγο πριν, από την εφημερίδα «Ομπστσίνα»²⁴ που έβγαινε στο εξωτερικό, είχε γραφτεί στη φυλακή από την Μπαρντίνσκαγια κι εμένα. Ο Κραβτσίνσκυ με ρωτούσε,

---

24 Το περιοδικό «Ομπστσίνα» έπαιρνε το όνομα από την παραδοσιακή αγροτική κοινότητα, στην οποία τα χωράφια ήταν συλλογική ιδιοκτησία και αναδιανεμόταν περιοδικά μεταξύ των οικογενειών, για να τα εκμεταλλευτούν ατομικά. Ο Χέρτσεν ήταν αυτός που υπέθεσε για πρώτη φορά το 1847, ότι στη Ρωσία ο σοσιαλισμός θα μπορούσε να επιτευχθεί ξεκινώντας από τη χωριάτικη κοινότητα.

επειδή είχα δουλέψει στο ίδιο εργοστάσιο με την Καμίνσκαγια, αν οι εντυπώσεις, λίγο-πολύ οδυνηρές, που προκύπτανε από την περιγραφή της περιόδου που πέρασε μέσα στο εργοστάσιο, ήταν κατά βάση εντυπώσεις που συνδεόντουσαν με την προσωπικότητα της Καμίνσκαγια ή κι εγώ είχα δοκιμάσει τις ίδιες. Του απάντησα ότι είχα δοκιμάσει τις ίδιες εντυπώσεις και στήσαμε μια συζήτηση, μάλλον ζωηρή, σχετική με τον λαό. Παρά την προηγούμενη εμπειρία του σαν προπαγανδιστή, εμπειρία που στάθηκε κι αυτή σχετικά αρνητική, όπως κατά τα άλλα, όλες οι προηγούμενες και οι επόμενες από τη δική του, και η οποία τελείωσε με τη σύλληψή του στο χωριό (σώθηκε μόνο δραπετεύοντας), ο Κραβτσίνσκυ είχε παραμείνει ενθουσιώδης. Πίστευε ότι θα ερχόταν η στιγμή, ίσως και γρήγορα, που ο ρωσικός λαός θα μας είχε καταλάβει και θα είχε ξεσηκωθεί για να κατακτήσει την ελευθερία του. Από 'δω και πέρα, έλεγε, εμείς πρέπει να ελευθερώσουμε τον δρόμο του από τα εμπόδια, αγωνιζόμενοι ενάντια στην εξουσία, χωρίς να εγκαταλείπουμε τα προπαγανδιστικά μας καθήκοντα. «Εσείς λέτε», υποστήριζε ο Κραβτσίνσκυ, «ότι είναι δύσκολο να συρθούμε πίσω από τις μάζες, που σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας τους δεν κάνανε τίποτα άλλο, παρά να υποχωρούν μπροστά στους αγώνες που γίνονται στο εσωτερικό, καταφεύγοντας στις στέπες, στα βουνά και στη σιβηριανή тайγκα, αλλά τότε τι λέτε για την υπόθεση Τσιγκουίριν;». Δεν ήξερα τίποτα γι' αυτήν την υπόθεση, που είχε εκτυλιχθεί κατά την παραμονή μου στη Σιβηρία. Ο Κραβτσίνσκυ, τότε, μου διηγήθηκε με πάθος την απόπειρα του Στεφάνοβιτς και του Ντετς που είχαν καταφέρει να θεωρηθούν απεσταλμένοι του Τσάρου, για να προκαλέσουν μια εξέγερση στο Τσιγκουίριν. Αυτή η εξαπάτηση δεν μου άρεσε, την έβρισκα επικίνδυνη και τελικά ενίσχυσε τον μύθο του «προστάτη τσάρου», ακόμη κι αν στην πράξη μπορούσε να οδηγήσει πιο γρήγορα από τη δική μας τίμια και ειλικρινή προπαγάνδα στο αίσιο αποτέλεσμα της εξέγερσης ενάντια στην εξουσία.

Όμως όλοι πια καταλάβαιναν, όπως κι εγώ, ότι για την ώρα, θέλοντας και μη, χρειαζόταν να πούμε αντίο στο ιδανικό του «κυρίαρχου λαού», του ισχυρού και περήφανου λαού, που έχει συνείδηση των δικαιωμάτων του και εμπιστοσύνη μόνο στη δύναμή του. Τότε, για να σκορπίσει τη θλίψη που είχε σκεπάσει τα πρόσωπά μας, που μια στιγμή πρωτότερα ήταν φλογισμένα από τη συζήτηση, ο Οσίνσκυ μας περιέγραψε με ζωντανά χρώματα την απόδραση του Στεφάνοβιτς και του Ντετς από τις φυλακές του Κιέβου, στην οποία αυτός, όπως έμαθα αργότερα, είχε συμμετάσχει ενεργά.

ΑΛΕΞΑΝΤΡ ΜΙΧΑΗΛΩΦ

Σιγά-σιγά, η συζήτηση γενικεύτηκε. Από την υπόθεση του Τσιγκουίριν, περάσαμε στις απόπειρες επαναπροσέγγισης του λαού σε πολιτιστικό επίπεδο και σ' επίπεδο νομιμότητας, στις προσπάθειες επαναστατικής

ποίησης που μείνανε χωρίς συνέχεια, στις απόπειρες προσέγγισης μέσω της εξάσκησης διαφόρων επαγγελμάτων και ο Αλεξάντρ Μιχαήλωφ, επονομαζόμενος απ' όλους «ο Ντβόρκιν», μας διηγήθηκε τις λεπτομέρειες της δικής του «καθόδου προς τον λαό», πραγματικά μοναδικής ανάμεσα στα μέλη μιας θρησκευτικής αίρεσης. Αυτός υποβλήθηκε στη δοκιμασία μιας αυστηρής νηστείας και σε πολύωρες τελετουργικές προσευχές, με την ελπίδα να κατακτήσει την εμπιστοσύνη των ατόμων που τον περιβάλλανε. Όμως, σε κανένα δεν συνιστούσε αυτό το σύστημα: απαιτούσε υπερβολικά πολλούς συμβιβασμούς με τη συνείδησή μας και οι συμβιβασμοί δεν μπορούσαν ποτέ να συμβαδίσουν με μια αληθινή πίστη.

Η βραδιά τελείωσε με την περιγραφή της ημέρας της 4ης Αυγούστου. Είχε τύχει, η μέρα της συνάντησής μου με τον Κραβτσίνσκυ, να είναι επίσης εκείνη της κηδείας του Μεζέντσωφ κι εγώ διηγήθηκα πως ερχόμενη από τον Μπαρντόφσκυ, που κατοικούσε στη γωνία της οδού Γκαγκάριν, είχα διασταυρωθεί με την πομπή της κηδείας και πως παρασύρθηκα από το πλήθος και μπήκα στις γραμμές αυτών που ακολουθούσαν την πομπή. Τότε, δεν μου είχανε πει ποιος είχε καταφέρει στον Μεζέντσωφ το θανάσιμο χτύπημα. Διατήρησα απλά στη μνήμη μου την ιδιαίτερη επιμονή, με την οποία ο Κραβτσίνσκυ προσπαθούσε να τραβήξει την προσοχή μου πάνω στο γεγονός ότι ο φονιάς είχε αντιμετωπίσει τον αντίπαλο κατά πρόσωπο και του είχε καταφέρει το χτύπημα από μπροστά και όχι πίσωπλατα.

ΑΝΤΡΙΕΝ ΜΙΧΑΗΛΩΦ

Θυμάμαι, επίσης, το μικρό μα τονισμένο προφίλ του Αντριέν Μιχαήλωφ που ζωντάνευε, όταν η συζήτηση ερχόταν στον Μεζέντσωφ, αλλά δεν έλεγε λέξη για τη δική του συμμετοχή στην υπόθεση. Περιέγραφε απλά με ικανοποίηση τη «Βαρβάρ», εκείνο το σχεδόν μυθικό άλογο, που πριν δυο χρόνια είχε οδηγήσει μακριά τον Κροπότκιν²⁵ που δραπέτευε, ανάμεσα από τις σφαίρες των φυλάκων και τώρα είχε σώσει, χάρις στον γρήγορο καλπασμό του, τον άνθρωπο που εκδικήθηκε τον Μεζέντσωφ.

---

25 Το επεισόδιο της φυγής του Π. Α. Κροπότκιν από το νοσοκομείο της στρατιωτικής φυλακής της Πετρούπολης, τον Ιούνιο του 1876, περιγράφεται με ζωντανά χρώματα στις «Αναμνήσεις ενός επαναστάτη» του ίδιου (ΣτΕ. στα ελληνικά, από τις εκδόσεις Νησίδες), όπου μπορεί να ανατρέξει κανείς για ό,τι αφορά τη δραστηριότητα του κύκλου Τσαϊκόφσκι, όπου αυτός πήρε ενεργά μέρος μέχρι τη σύλληψή του.

Έτσι, από περιστατικό σε περιστατικό, από ανάμνηση σε ανάμνηση, μείναμε μαζί μέχρι πολύ μετά τα μεσάνυχτα. Και αν κάποιος φιλήσυχος πολίτης της Πετρούπολης είχε κατά τύχη ρίξει μια ματιά σ' εκείνο το γεμάτο από κόσμο δωμάτιο, δεν θα είχε σκεφτεί ποτέ, με βάση την εξωτερική εμφάνιση εκείνων που στριμωχόντουσαν μ' αυτόν τον τρόπο, ότι βρισκόταν μπροστά σε μια μάζωξη των πιο φημισμένων συνωμοτών. Τόσο μακριά ήταν αυτοί, με τον τρόπο που ντυνότουσαν και που μιλούσανε, από τη στερεότυπη ατημελησία και προκλητικότητα, που σε μας αποκαλούνταν συνήθως «μηδενισμός». Είναι αλήθεια, ότι μια τέτοια στάση είχε εμφανιστεί στους φοιτητικούς κύκλους της δεκαετίας του '60, αλλά τη δεκαετία του '70 είχε εξαφανιστεί τελείως, τουλάχιστον στις μεγάλες πόλεις, κι ακόμη περισσότερο μεταξύ των σοβαρών επαναστατών. Όλοι απείχαν πολύ από το να μοιάζουν στον Μπαζάρωφ, τον ήρωα του Τουργκένιεφ για τον οποίο επινοήθηκε για πρώτη φορά ο όρος «μηδενιστής», όρος που μετά πέρασε στην καθομιλουμένη.

Όχι, δεν ήταν ούτε τα παιδιά, ούτε τα αδέρφια του Μπαζάρωφ εκείνοι που είχαν μαζευτεί εκεί για να συζητήσουν, δεν ήταν τα αδέρφια εκείνου του Μπαζάρωφ που, από τα θρανία ακόμη του σχολείου, περιφρονούσε τον λαό, μαθημένος από τότε που ήταν ακόμη στην κούνια του, να αισθάνεται ανώτερος απ' αυτόν—όχι, ήταν μάλλον τα παιδιά του Κιρζάνωφ που θα είχαν μεγαλώσει κι είχαν γίνει ιδεαλιστές κι ονειροπόλοι, παιδιά του Κιρζάνωφ που θα είχαν δεχτεί κάποια εισροή νέου αίματος από κάποια Φένιτσκα... Κανένας εκεί δεν εξασκούσε, όπως ο Μπαζάρωφ, τη λατρεία του δικού του «εγώ». Όχι, όλοι παίρνανε από τον λαό την πιο υψηλή ηθική νομιμοποίηση, αυτήν των «δικαιωμάτων του ανθρώπου» και μην βρίσκοντάς τη μέσα στη ρωσική πραγματικότητα, στους κόλπους εκείνης της μάζας που αποκαλείται «λαός», βγάζανε το σπαθί τους από τη θήκη στο όνομα των ανθρώπινων όντων που είχαν υποβιβασθεί σε «λαό δούλων». Μέσα από αυτόν τον λαό, είναι αλήθεια, υψωνόντουσαν κάπου-κάπου μορφές ανθρώπων γενναίων και δυνατών, αλλά τις περισσότερες φορές αυτός κοιμότανε, μέσα σε ένα βαθύ λήθαργο.

Μια ιδεολογικοποίηση, συνοδευόμενη από μια έντονη αίσθηση διάψευσης, ορίστε όλη η ψυχολογία της «ηρωικής» περιόδου της επαναστατικής μας ιστορίας.

ΝΙΚΟΛΑΪ ΜΟΡΟΖΩΦ

Στη διάρκεια του δευτέρου μισού του 1878, επιβίωσαν ακόμα αρκετοί ενθουσιώδεις τύποι, όπως ο Οσίνσκυ και ο Μορόζωφ, οι οποίοι, μολονότι

δεν πίστευαν πια στη δυνατότητα μιας άμεσης σύνδεσης ανάμεσα στον λαό κι εμάς, τουλάχιστον πιστεύανε στη δυνατότητα, μέσω του τρομοκρατικού αγώνα ανταρτών που θα αποσταθεροποιούσαν την κυβέρνηση, να μετακινήσουν από τον δίσκο της ζυγαριάς το συντριπτικό βάρος που εμπόδιζε τον λαό να διαλέξει ελεύθερα ανάμεσα στην εξουσία και εμάς.

Για τον Οσίνσκυ, έχω ήδη μιλήσει πιο πάνω. Τον Μορόζωφ, αντίθετα, τον γνώρισα λίγες μέρες αργότερα. Είχε έρθει από την επαρχία, όπου είχε μείνει για λίγο, αφού απελευθερώθηκε μετά τη δίκη των εκατόν ενενηντατριών. Ήταν ο Σεργκίι Κραβτσίνσκυ, τον οποίο μπόρεσα και γνώρισα από πιο κοντά μετά την πρώτη μας συνάντηση, αυτός που τον οδήγησε σ' εμάς. Ο Κραβτσίνσκυ μου είχε μιλήσει για τον Μορόζωφ, σαν έναν από εκείνους τους παλιούς συντρόφους του κινήματος και σαν τον καλύτερο φίλο του. Εκείνη την ημέρα, είχαν ήδη μαζευτεί μερικά άτομα σ' εμάς, δηλαδή στη Σοφία Λέσχερν κι εμένα. Ήταν ο Σαμπούρωφ, η Όλγα Νάτανσον, η Κολένκινα (η πιο στενή φίλη της Βέρας Ζασούλιτς) και άλλοι, που ερχόντουσαν για πρώτη φορά.

ΣΑΜΠΟΥΡΩΦ (ΟΜΠΟΛΟΣΕΦ)

Ο Σαμπούρωφ ήταν ένα άτομο μετρίου αναστήματος, καμιά τριανταριά χρονών, μ' ένα μούσι κόκκινο, πυκνό και μάλλον μακρύ και με καστανά μάτια. Ήταν ελάχιστα πολυλογάς και σου 'φερνε στον νου ένα δημόσιο υπάλληλο σοβαρό και αποτελεσματικό. Δεν μου δόθηκε η ευκαιρία να τον γνωρίσω καλά, γιατί κατάφερε να συλληφθεί δύο μήνες αργότερα, ταυτόχρονα με την Όλγα Νάτανσον, τον Μπουλάνωφ και άλλους. Δεν συμμετείχε ποτέ στις θεωρητικές συζητήσεις, ούτε στις αναπολήσεις του παρελθόντος. Απ' την άλλη μεριά, πιστεύω ότι εκείνη την εποχή, δεν είχε κάποιο ιδιαίτερο παρελθόν. Το πραγματικό του όνομα δεν είχε πέσει ακόμα στην αντίληψη της αστυνομίας και γι' αυτό η κυβέρνηση αναγκάστηκε να τον δικάσει με το ψεύτικο όνομά του: Σαμπούρωφ. Όμως, απ' ότι μου διηγήθηκε η Όλγα Νάτανσον (μοιράστηκα μαζί της ένα διαμέρισμα, προτού συλληφθεί), ήταν ένα πολύ δραστήριο μέλος της οργάνωσης «Γη και Ελευθερία».

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ «ΓΗ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ»

Πρέπει να σημειωθεί, ότι όλοι αυτοί για τους οποίους μιλάω, ήταν ή έγιναν μέλη αυτής της οργάνωσης (η Κολένκινα και η Μαλινόφσκαγια, για παράδειγμα, προσχώρησαν σ' αυτήν ακριβώς, πριν συλληφθούν κι εγώ

προσωπικά μπήκα λίγο πριν από την αναχώρησή μου για το εξωτερικό). Η οργάνωση έπαιξε ένα συγκεκριμένο ρόλο στη συγκέντρωση των δυνάμεων που επιβίωναν μετά τις δίκες –εκείνη των πενήντα, εκείνη των εκατόν ενενηντατριών και κάποια άλλη λιγότερο γνωστή. Δεν φτιάχτηκε ξαφνικά. Το ξεκίνημά της ταυτίζεται με τον χειμώνα του '76-'77, δηλαδή με την εποχή που η νεολαία παρακολουθούσε με πάθος το πρόγραμμα επαναστατικής δράσης και τις απολογίες της δίκης των πενήντα –ή, όπως λεγόταν τότε, της «δίκης της Μόσχας», από τον τόπο όπου είχε αναπτυχθεί η δραστηριότητα (τα εργοστάσια της Μόσχας) και όχι από τον τόπο όπου γινόντουσαν οι ακροαματικές διαδικασίες (η δίκη των πενήντα έγινε στην Πετρούπολη, μπροστά στην ασυνήθιστη παρουσία της Γερουσίας, στις 20 Φεβρουαρίου και στις 14 Μαρτίου του 1877).

Από άποψη σύνθεσης, από το 1876 – δηλαδή, λίγο πριν από το ξεκίνημα της ορατής ανάπτυξης της επαναστατικής συνείδησης, που έγινε το 1877– είχε συγκροτηθεί μια μικρή ομάδα γνωστή στον επαναστατικό χώρο με το όνομα «τρωγλοδύτες». Αυτή η ονομασία τους είχε αποδοθεί λόγω της υπερσυνωμοτικής στάσης που κρατούσαν συχνά τα μέλη της και η οποία έσπρωχνε τον κόσμο, που βρισκόταν σε μια κατάσταση απόλυτης νομιμότητας, να ζουν με πλαστά διαβατήρια και να κρύβουν το που κατοικούν, ακόμη κι από τους καλύτερους φίλους τους.

Μένανε ακόμα καμιά δεκαριά απ' αυτήν την ομάδα, οι οποίοι είχαν επιβιώσει. Αν είχαν επιβιώσει, το όφειλαν, όχι στο γεγονός ότι ήταν τρωγλοδύτες που κρυβόντουσαν στα βουνά, αλλά στη μορφή δράσης που είχαν επιλέξει στους κόλπους του λαού. Μεγάλο μέρος απ' αυτούς, που τους αποκαλούσαν «χωριάτες», έφυγαν για να εγκατασταθούν στην επαρχία όπου έγιναν βοηθοί γιατρών, γραφείς της νομαρχίας, μαμές, αρχιμάστορες στα αρτέλ²⁶, κλπ. Πράγμα που σημαίνει, ότι αυτοί πλησίασαν τον λαό μέσα από πολιτιστικές και επαγγελματικές δραστηριότητες και δεν μπορούσαν να έχουν, και πράγματι δεν είχαν, παρά μια σχέση πολύ απόμακρη με την προετοιμασία ενός αγώνα μέχρι θανάτου ενάντια στην εξουσία. Το αντικείμενο ενός τέτοιου αγώνα το διαισθανόταν κανείς, όχι μόνο από το πρόγραμμα επαναστατικής δράσης της δίκης των πενήντα, αλλά κι από ενέργειες σαν τον πρώτο πυροβολισμό διαμαρτυρίας της επαναστατικής ιστορίας, που ρίχτηκε από τον κνιαζ Τσιτσιάνωφ το 1875 ενάντια στους αστυνομικούς δήμιους του, κατά τη στιγμή της σύλληψης. Ο κνιαζ συμπεριλήφθη στη δίκη των πενήντα το '77 και καταδικάστηκε σε ισόβια (μετά από μια πολύχρονη κράτηση στην απομόνωση των

---

26 Αρτέλ: Αγροτικός συνεταιρισμός.

κεντρικών φυλακών του Χάρκοβο και μετά της Κάρα, πέθανε στη Σιβηρία βαριά ψυχικά άρρωστος). Το επόμενο κι ακόμα περισσότερο κατηγορηματικό προειδοποιητικό σημάδι υπήρξε η απόπειρα της Βέρας Ζασούλιτς, που πραγματοποιήθηκε σαν απάντηση στα εξευτελιστικά βασανιστήρια, στα οποία υποβλήθηκε ο Μπογκολιούμπωφ. Την εποχή που πραγματοποίησε την απόπειρα, η Βέρα Ζασούλιτς δεν ανήκε από καμία άποψη στην οργάνωση των τρωγλοδυτών. Πραγματοποίησε την ιστορική της χειρονομία, χωρίς καμία βοήθεια από αυτούς και σε πλήρη άγνοιά τους. Η μόνη υποστήριξη που είχε ήταν η βοήθεια που της προσέφερε η φίλη της Κολένκινα.

Μπορεί να πει κανείς ότι αυτή η ομάδα, με παραδόσεις νετσαγιεφικές, έχασε το γόητρό της στα πλαίσια του επαναστατικού χώρου μετά την αποτυχία της διαδήλωσης στις 6 Δεκεμβρίου 1876 ή, όπως τη λέγανε, της διαδήλωσης του Καζάν, που έλαβε χώρα, σύμφωνα με όσα λεγόντουσαν, με δική της πρωτοβουλία. Η προσωπικότητα της ομάδας που είχε τη μεγαλύτερη επιρροή, ήταν ο Πλεχάνωφ που ξέφυγε της σύλληψης παρά τον λόγο που έβγαλε επί τόπου, ενώ αρκετοί νέοι που είχαν έρθει αποκλειστικά για να παρακολουθήσουν τη νεκρώσιμη ακολουθία προς τιμήν του Τσερνίτσεφ, πλήρωσαν με πολλά χρόνια φυλακής κι εξορίας²⁷.

Το δεύτερο μισό του 1878 υπήρξε μάρτυρας της επαναπροσέγγισης μεταξύ των επαναστατών του Νότου, αυτών που προέρχονταν από παλιότερες ομάδες και ξαναβρίσκονταν ελεύθεροι, και εκείνων που είχαν περάσει από τα κόσκινα των δυο μεγάλων δικών (εκείνης των 50 κι εκείνης των 193). Μόνο μετά από μια τέτοια επαναπροσέγγιση και την ανανέωση με πιο αξιόπιστες δυνάμεις που προκάλεσε αυτή, προσέλαβε η οργάνωση «Γη και Ελευθερία» μια πιο ουσιαστική σημασία. Παρά το κύμα των συλλήψεων του φθινοπώρου του 1878, αυτή κατόρθωσε ακόμη και να αφοσιωθεί στην έκδοση δικού της φιλολογικού οργάνου, της Εφημερίδας «Ζέμλια ι Βόλια» («Γη και Ελευθερία»).

Η εισροή νέων στοιχείων μετέβαλε γρήγορα και σε βάθος, τον χαρακτήρα των «τρωγλοδυτών». Απ' τις αρχές του 1878, στις προκηρύξεις του επαναστατικού κινήματος άρχισε να εμφανίζεται ο όρος «Εκτελεστική Επιτροπή» συνοδευόμενος από το σύμβολο

---

27 Αυτή η κρίση της Ο. Λιουμπάτοβιτς, για τη διαδήλωση της 6 Δεκεμβρίου στην πλατεία του καθεδρικού ναού του Καζάν στην Πετρούπολη, φαίνεται υποκειμενική. Ήταν μια πρωτοβουλία που δεν πέτυχε, όμως είδε για πρώτη φορά την παρουσία, δίπλα σε φοιτητές και διανοούμενους, μερικών εκατοντάδων εργατών. Η σκληρότητα της καταστολής που ακολούθησε, κατά πάσα πιθανότητα, προκλήθηκε από τη συναρμογή διαφορετικών κοινωνικών και πολιτικών στοιχείων που θεωρήθηκε, από το καθεστώς, υπερβολικά επικίνδυνη. Δύο χρόνια αργότερα, θα γεννιόταν η *Βόρεια Ένωση των Ρώσων Εργατών*, που σηματοδοτεί τη γέννηση του οργανωμένου εργατικού κινήματος.

που απεικόνιζε το σφυρί, τη γροθιά και το πιστόλι. Τις προκηρύξεις που μοιραζόντουσαν, κατά τα λεγόμενα του Οσίνσκυ, από τους επαναστάτες του Νότου και χρησιμοποιούνταν σαν προειδοποιήσεις που στελνόντουσαν στα προοριζόμενα θύματα της εκδίκησης που ετοιμάζανε, τις είδα το φθινόπωρο του 1878 στα χέρια του Σεργκέι Κραβτσίνσκυ. Στην ερώτησή μου: «Αυτή η Εκτελεστική Επιτροπή υπάρχει πραγματικά ή είναι μόνο μια υπογραφή;», μου απάντησε: «Πώς να το πω; Υπάρχει και δεν υπάρχει. Δεν είναι κάτι σταθερό, τυποποιημένο, αλλά αποκτά ύπαρξη κάθε φορά που ξεπετάγεται ένα περιστατικό που καλεί τους επαναστάτες σ' εκδίκηση».

Ο πιο ένθερμος υποστηρικτής του ένοπλου επαναστατικού αγώνα δεν ήταν, όπως θα σκεφτόταν κανείς, ο Σεργκέι Κραβτσίνσκυ. Όχι, οι πιο ένθερμοι ήταν οι Οσίνσκυ και Μορόζωφ.

Έχω ήδη μιλήσει για τον Οσίνσκυ, αλλά θα ήθελα να θυμίσω εδώ ένα ακόμη επεισόδιο γι' αυτόν. Τρεις ή τέσσερις ημέρες πριν από την πρώτη μας συνάντηση, μπήκε μαινόμενος μέσα στο διαμέρισμα της Μαλινόφσκαγια και χωρίς να πει λέξη μας έδειξε την εφημερίδα: «Τι συμβαίνει;», ρωτήσαμε εμείς (δηλαδή, αν θυμάμαι καλά, η Κολένκινα κι εγώ). «Να τι συμβαίνει», απάντησε αυτός. Και χωρίς να βγάλει ούτε το καπέλο, ούτε το πανωφόρι, μας διάβασε το κείμενο μιας κυβερνητικής απόφασης, με βάση την οποία από 'δω και πέρα θα παραπεμπόντουσαν αυτόματα σε στρατιωτικό δικαστήριο όλοι αυτοί που κατηγορούνταν για απόπειρα κατά του Κράτους. Τελείωσε το διάβασμα, κατόπιν έσκυψε στο τραπέζι και τσαλακώνοντας με την παλάμη του χεριού τη σελίδα της εφημερίδας που ήταν απλωμένη εκεί, φάνηκε να ξεχνάει την παρουσία μας και παρέμεινε βυθισμένος σε βαθύ διαλογισμό. Ποιες σκέψεις τον είχαν κυριεύσει; Ίσως, εξαιτίας μιας σκοτεινής προαισθησης, έβλεπε να διαγράφεται μπροστά του η εικόνα της τιμωρίας... Και πράγματι, αυτός υπήρξε ο πρώτος που έπεσε θύμα εκείνου του καινούργιου διατάγματος. Έφυγε πολύ γρήγορα για τον Νότο και την άνοιξη του 1879, αφού είχε προβάλλει αντίσταση σ' αυτούς που ερχόντουσαν να τον συλλάβουν, δικάστηκε και καταδικάστηκε.

ΝΙΚΟΛΑΙ ΜΟΡΟΖΩΦ

Τον Μορόζωφ, κι αυτός επίσης ένθερμος υποστηρικτής του τρομοκρατικού αγώνα, τον γνώρισα μόνο αργότερα. Ήταν ένα παιδί εικοσιτριών, εικοσιτεσσάρων χρονών, πιο ψηλό από το συνηθισμένο, με μεγάλα σκεφτικά μάτια και χαρακτηριστικά απαλά και λεπτά. Η μορφή

του ανάλαφρη, λεπτή, έφερε τα ίχνη μιας ανάπτυξης δύσκολης, λες και τα τρία χρόνια που είχε περάσει σαν έφηβος πίσω από τα κάγκελα της φυλακής τον είχαν εμποδίσει να φτάσει την ολοκληρωμένη ανάπτυξη του ενήλικου. Η αδύναμη λαρυγγική φωνή του ενίσχυε ακόμη περισσότερο την εικόνα που έδινε ο εαυτός του, αυτήν ενός δέντρου στερημένου, που είχε ψηλώσει μακριά απ' τον ελεύθερο αέρα και την άπλα της πεδιάδας.

Γιος ενός μεγαλογαιοκτημόνα του Γιαροσλάβ, ο Νικολάι Μορόζωφ γνώρισε μια μοναχική παιδική ηλικία στην εξοχή. Πολύ γρήγορα, στάλθηκε σ' ένα κολέγιο στη Μόσχα και οι συνάδελφοί του στο σχολείο γίνανε γρήγορα η μοναδική του οικογένεια. Μα, ακόμα και ανάμεσα στους τοίχους του κολεγίου, η αγάπη της φύσης δεν τον εγκατέλειψε. Συχνά το καλοκαίρι, τις μέρες της ανάπαυσης, έφευγε για μακρινούς περιπάτους με τα πόδια, κατά τους οποίους παρατηρούσε τη χλωρίδα και τις γεωλογικές ιδιαιτερότητες των περιχώρων της Μόσχας: αυτοί οι περίπατοι δεν του προσέφεραν μόνο υλικό για μια ερευνητική εργασία πάνω στις φυσικές επιστήμες, την οποία παρουσίασε στο πανεπιστήμιο της Μόσχας, αλλά συμβάλλανε επίσης να αναπτυχθεί σ' αυτόν η κλίση προς μια ποιητική θεώρηση. Πολύ σύντομα βάλθηκε να γράφει στίχους. Τα ρεύματα των ιδεών που κυριαρχούσαν στη φοιτητική νεολαία της εποχής ελάχιστα ανταποκρινόντουσαν στη στοχαστική του φύση, όμως τα συντροφικά του αισθήματα και η γενναιοδωρία της φλογερής ψυχής του τον έσπρωξαν να συντονιστεί με τον αγώνα. Αποκήρυξε, χωρίς να λυπηθεί καθόλου, τα προνόμια, με τα οποία μένουν τόσο επίμονα προσκολλημένες οι μετριότητες κι άφησε το λύκειο, πολύ λίγο πριν πάρει το απολυτήριο, για να ριχτεί με τα μούτρα από τους πρώτους στο μεγάλο κύμα του επαναστατικού κινήματος που φούσκωνε γύρω του. Φορώντας ρούχα και παπούτσια χωρικού, διέτρεξε όλη τη Ρωσία, συζητώντας με τον λαό και μοιράζοντας επαναστατικά φυλλάδια. Η εφηβική του απειρία και ο παθιασμένος χαρακτήρας του τον οδήγησαν να αγνοεί οποιαδήποτε προφύλαξη: πιάστηκε σ' ένα χωριό και παραδόθηκε στις αρχές από τους ίδιους τους χωρικούς.

Μαθαίνοντας τη σύλληψή του ο πατέρας του, τον αποκήρυξε. Απαγορεύτηκε οποιοδήποτε δικαίωμα επισκεπτηρίου σε άτομα ξένα προς την οικογένεια κι έτσι, ξεχασμένος κι αποδιωγμένος απ' όλους, έλιωνε για πολλά χρόνια στη φυλακή, μέχρι που αποφυλακίστηκε κάτω από αστυνομική επιτήρηση.

Άρρωστος από άσθμα και μοναξιά, παρέμεινε για ολόκληρους μήνες καρφωμένος στο αχυρόστρωμα του νοσοκομείου της φυλακής. Κι εκεί,

ξαπλωμένος στο μισόφωτο, συνέθεσε τους στερημένους από κάθε χαρά στίχους, που κατόπιν γίνανε τα αγαπημένα τραγούδια του κόσμου των φυλακών.

Αργότερα, οι στίχοι του Μορόζωφ, μαζί μ' αυτούς του Σομπλίν, του Σίνεγκουμπ και κάποιου άλλου, συγκεντρώθηκαν και εκδόθηκαν σε μια παράνομη συλλογή με τον τίτλο «Πίσω από τα κάγκελα». Παραμένουν ακόμη και σήμερα η μοναδική ανάμνηση, σχεδόν, της ψυχολογίας του επαναστατικού κινήματος εκείνης της περιόδου.

Μέσα από πόσες σκέψεις, πόσα συναισθήματα, πέρασε μέσα στη σκοτεινιά και τη μοναξιά του κελιού του; Ποιος μπορεί να εκπλήσεται, μετά απ' όλα αυτά, επειδή χύνοντας δάκρυα αίματος για την απώλεια της ψευδαίσθησης της λαϊκής επανάστασης, προκειμένου να πολεμήσει άμεσα την εξουσία, διάλεξε τον ένοπλο αγώνα των ανταρτών –τον τρόμο– και τον έκανε θρησκεία;

Ναι, ήταν ο απόστολος του τρόμου και κήρυξε τον ένοπλο αγώνα ενάντια στην εξουσία, πρόσωπο με πρόσωπο, σε μονομαχία. Γι' αυτόν τον αγώνα επινοούσε τα πιο τρελά σχέδια, που μερικές φορές μοιάζανε με ποιήματα. Αυτός, τόσο αδύνατος, τόσο λεπτοκαμωμένος και τόσο εύθραυστος, κυκλοφορούσε φορτωμένος με όπλα απ' την κορυφή ως τα νύχια του και, για να είμαστε ειλικρινείς, είναι να απορεί κανείς πως δεν οδηγήθηκε να συλληφθεί κατά τύχη, από βλακεία. Όμως, η τύχη ήταν με το μέρος του. Είτε βρισκόταν, χωρίς να το κάνει επίτηδες, ακριβώς στη μέση μιας έρευνας, είτε έφτανε σ' ένα διαμέρισμα, όπου η αστυνομία είχε ήδη προβεί σε συλλήψεις, και το οποίο της χρησίμευε σαν παγίδα. Ίσως ήταν η αυτοκυριαρχία του, ίσως η απλότητα της εμφάνισης και της κουβέντας του, αυτά που κατάφερναν να τον σώνουν κάθε φορά.

Το βράδυ που είδα για πρώτη φορά τον Μορόζωφ, ήταν όπως συνήθιζε, φορτωμένος με όπλα, κάτω από το βάρος των οποίων δυσκολευόταν να περπατάει στητός. Έφτασε μαζί με τον Κραβτσίνσκυ, που μας τον παρουσίασε αποκαλώντας τον «ο νεαρός ποιητής μας», πράγμα που έκανε τον Μορόζωφ να κοκκινίσει σαν μικρό κοριτσάκι. Τις πρώτες στιγμές της συνάντησής μας παρέμεινε καθιστός, χωρίς να λέει λέξη, εξετάζοντας προσεκτικά με το σκεπτικό του βλέμμα όλους αυτούς που τον περιστοιχίζαν. Μου φάνηκε πολύ νέος και χωρίς να το καταλάβω, για να απευθυνθώ σ' αυτόν, πήρα έναν τόνο σχεδόν προστασίας. Όσο περίεργο και να φαίνεται, αυτό μας έφερε κοντά τον έναν στον άλλο. Με τη γλυκιά φωνή του, σχεδόν παιδική, άρχισε να μιλάει, να διηγείται

για την ύπαιθρο και για τη φυλακή. Ήταν θέματα που μας ήταν κοινά και αγαπητά και χωρίς να το καταλάβουμε, γίναμε πιο οικείοι. Στην προσέγγισή μας συνέβαλε και το γεγονός ότι ο Κραβτσίνσκυ και ο Μορόζωφ ήταν κι οι δύο υπεύθυνοι της εφημερίδας «Ζέμλια ι Βόλια» και θέλανε, απ' ό,τι φαίνεται, να κάνουν μέλος της σύνταξης και μια γυναίκα – εμένα, ενδεχομένως. Έτσι, κάναμε μεταξύ μας μεγάλες θεωρητικές συζητήσεις. Στην πραγματικότητα, αυτοί δεν είχαν ακόμη καθορίσει τις θεωρητικές βάσεις της προσεχούς νέας έκδοσης. Το πρόγραμμά τους δεν είχε τίποτα το προκαθορισμένο και έφερε τα σημάδια εντυπώσεων και ιδιοσυγκρασιών αυθόρμητων και γεμάτων ζωντάνια. Σ' αυτό οφείλονταν και τα ελαττώματα και τα προτερήματά του. Όμως, δεν μου δόθηκε η ευκαιρία να συμμετέχω για πολύ σ' εκείνες τις συντακτικές συζητήσεις. Γινόntonσαν, θυμάμαι, στο διαμέρισμα του Κραβτσίνσκυ, όπου αυτός μας διάβαζε, σ' εμένα και στον Μορόζωφ, το χειρόγραφο κείμενο του πρώτου του κύριου άρθρου στη «Ζέμλια ι Βόλια», στο οποίο μιλούσε για τη μεταμόρφωση του ιδεαλιστή ναροντνικού σε τρομοκράτη και στο οποίο σύγκρινε, όχι πολύ πετυχημένα, τον ναροντνικό με το αρνί που βόσκει ευτυχισμένο στο χωράφι του. Διαμαρτυρηθήκαμε καλοπροαίρετα βρίσκοντας ότι, αν και ο παραλληλισμός ήταν στην ουσία σωστός, από άποψη μορφής ήταν αδέξιος κι αυτός αφαίρεσε εκείνη την εικόνα από το άρθρο.

Μόλις που πρόφτασε να βγει το πρώτο τεύχος και ο Κραβτσίνσκυ, και μετά εγώ, αναγκαστήκαμε να πάμε στο εξωτερικό. Μας έψαχνε πράγματι συστηματικά η αστυνομία, τον καθένα για διαφορετικούς λόγους.

Είχαμε ήδη φύγει, όταν έφθασε ο Λεβ Τιχομίρωφ για να αντικαταστήσει τον Κραβτσίνσκυ. Του είχε γράψει για να γυρίσει η Περόφσκαγια και τα επόμενα νούμερα της «Ζέμλια ι Βόλια» διευθύνονταν αποκλειστικά από τον Μορόζωφ, την Περόφσκαγια, τον Τιχομίρωφ και τον Κλέμεντς, με τη βοήθεια κάποιου άλλου, που όμως δεν συμμετείχε –ή μόνο από πολύ μακριά– στο επαναστατικό κίνημα.

ΓΚΕΟΡΓΚΙ ΠΛΕΧΑΝΩΦ

Μετά την αναχώρηση του Σεργκεί Κραβτσίνσκυ άρχισε να πραγματοποιείται μια διάσπαση στους φιλολογικούς κύκλους και γενικά στους «ζεμλεβόλτσι» που ανέπτυσσαν δραστηριότητες στην Πετρούπολη. Οι εκπρόσωποι των δύο αντίθετων τάσεων τύχαινε να είναι από τη μία μεριά ο Μορόζωφ και από την άλλη ο Πλεχάνωφ –ο Τιχομίρωφ, από μεριάς του, εκπροσωπούσε το κέντρο.

Τον Πλεχάνωφ σχεδόν δεν το γνώριζα, μόλις που τον είχε πάρει το μάτι μου μια-δυο φορές: μια φορά, το θυμάμαι πολύ καλά, ήταν λίγο πριν φύγω, σε μια συνάντηση «ζεμλεβόλτσι» στην οποία υπήρχε αρκετός κόσμος. Στην ίδια εκείνη συνάντηση είδα, επίσης για πρώτη φορά, τον Τροστσάνσκυ που συνελήφθη λίγο μετά (πέθανε στη Σιβηρία). Ο Πλεχάνωφ δεν είχε παρουσιαστεί ούτε μια φορά στις Μαλινόφσκαγια, όλο το διάστημα που έζησα εκεί. Ούτε τον είχα συναντήσει στο σπίτι του Σίβκωφ, όπου στη συνέχεια μεταφέρθηκε η Μαλινόφσκαγια με την Κολένκινα κι όπου ζήσαμε μαζί για ορισμένο χρονικό διάστημα. Ούτε τον είχα δει στο σπίτι της Όλγας Νάτανσον, όπου κατοικούσα λίγο πριν πάω στο εξωτερικό. Επειδή ενδεχομένως εκείνη την περίοδο δεν ήταν στην Πετρούπολη ή ίσως για άλλους λόγους.

ΝΤΙΜΙΤΡΙ ΚΛΕΜΕΝΤΣ

Μιλώντας για τους «ζεμλεβόλτσι», δεν μπορώ να μη μιλήσω για τον Κλέμεντς που ξαναγύρισε από το εξωτερικό το φθινόπωρο του 1878 και συμμετείχε στην εφημερίδα «Ζέμλια ι Βόλια». Ήταν ακριβώς όπως ο Μορόζωφ, ένας παλιός φίλος, μα πολύ στενός, του Κραβτσίνσκυ.

Ήταν ένας άνθρωπος πνευματώδης, γοητευτικός κι ένας αφηγητής θαυμάσιος. Χειριζόταν τέλεια τη λαϊκή γλώσσα και μπορούσαν να ακούνε επί ώρες τις αφηγήσεις του, χωρίς να κουράζονται. Οι λαϊκοί και χιουμοριστικοί στίχοι του είναι, το ίδιο δικαιωματικά όπως και του Σαμπλίν, οι καλύτεροι της επαναστατικής λογοτεχνίας εκείνης της περιόδου. Ήταν ένας άνθρωπος, που για λόγους αρχής, απέρριπτε τους οργανωτικούς δεσμούς που παραλύανε το άτομο. Μολονότι είχε προσεγγίσει με την επάνοδό του τη «Ζέμλια ι Βόλια», αυτό δεν τον εμπόδιζε να μιλάει γι' αυτή την οργάνωση σε τόνους περισσότερο κι από σαρκαστικούς. Αυτός ήταν που άκουσα για πρώτη φορά να χρησιμοποιεί τον όρο «τρωγλοδύτης» και είμαι σίγουρη ότι αυτός τον λάνσαρε. Αλλά δυστυχώς, η επαναστατική οικογένεια τον έχασε πολύ γρήγορα (τον Ιανουάριο του 1879). Συνελήφθη και στάλθηκε σε διοικητική εκτόπιση στη Σιβηρία.

Έτσι, η αναχώρηση του Κραβτσίνσκυ σημείωσε στο εσωτερικό της «Ζέμλια ι Βόλια» το ξεκίνημα συζητήσεων, παρεξηγήσεων και εντάσεων. Το ζήτημα της βασιλοκτονίας, που τέθηκε από τον Σολόβιεφ σ' ένα σημείωμα απευθυνόμενο στα πιο εξτρεμιστικά μέλη της «Γης κι Ελευθερίας», αποτέλεσε ένα μήλο της έριδος ιδιαίτερα σημαντικό. Ο Πλεχάνωφ εναντιώθηκε με βιαιότητα στους σκοπούς του Σολόβιεφ και

έκανε γνωστή στους συντρόφους την εχθρότητά του. Αυτό δεν εμπόδισε τον Σολόβιεφ να πραγματοποιήσει τον σκοπό του, χωρίς καμία βοήθεια και να το πληρώσει με την ίδια του τη ζωή.

Ο Πλεχάνωφ δεν ήταν ο μόνος που ήταν αντίθετος στη βασιλοκτονία. Αρκετοί επαναστάτες ναροντνικοί μοιραζόντουσαν την άποψή του, κρίνοντας ότι οποιαδήποτε τρομοκρατική ενέργεια θα έκανε πιο δύσκολη τη δραστηριότητα στους κόλπους του λαού κι ότι θα έφερνε μόνο ζημιά στο κόμμα. Σε γενικές γραμμές αυτή ήταν η γνώμη εκείνων, που αυτή την περίοδο προσπαθούσαν με πολιτικά μέσα να πλησιάσουν τον λαό και να ανεβάσουν το επίπεδο της επαναστατικής του συνείδησης –μ’ άλλα λόγια, στην πλειοψηφία τους παλιά μέλη της «Γης κι Ελευθερίας», οι «χωρικοί» που είχαν μπει στην οργάνωση τα χρόνια 1876-1877.

Απομακρυσμένοι απ’ το επαναστατικό κέντρο εξαιτίας των αποστάσεων και της δυσκολίας επικοινωνίας, αυτοί δεν μπορούσαν να αντιληφθούν τις εξελίξεις της επαναστατικής συνείδησης. Από την άλλη μεριά, η εισροή νέων στοιχείων –στα οποία αυτοί είχαν ανοίξει διάπλατα τις πόρτες της οργάνωσης και τα οποία ήδη είχαν όλα γνωρίσει στο παρελθόν την εμπειρία του προπαγανδιστή στους κόλπους του λαού, η οποία κατέληξε αρνητική– έπαιξε κατά κάποιον τρόπο τον ρόλο της ζύμωσης στη διάσπαση της οργάνωσης «Γη και Ελευθερία», η οποία, ένα χρόνο μετά, χωρίστηκε στα δύο: τη «Μαύρη Αναδιανομή» και τη «Λαϊκή Θέληση»²⁸.

ΣΟΦΙΑ ΠΕΡΟΦΣΚΑΓΙΑ

Πόσο δύσκολο υπήρξε για τους επαναστάτες προπαγανδιστές της δεκαετίας του ’60 να εγκαταλείψουν την ελπίδα που είχε γεννήσει

---

28 Επισημαίνουμε και όχι μόνο για το ιστορικό τους ενδιαφέρον, αλλά και για τη σχετική τους επικαιρότητα, τις πολύωρες συζητήσεις που αντιτάξανε μεταξύ τους μέσα στους κόλπους της «*Ζέμλια ι Βόλια*» τα δύο ρεύματα, τα οποία το 1879 έδωσαν τις βάσεις για ξεχωριστές και αποκλίνουσες, μεταξύ τους, οργανώσεις: την τρομοκρατική ομάδα *Ναρόνταγια Βόλια* (Θέληση του Λαού), που μέσα σε λίγα χρόνια αναλώθηκε τελείως, αφού προηγούμενα είχε εστιάσει όλες της τις δυνάμεις στην προετοιμασία της απόπειρας κατά του τσάρου Αλέξανδρου ΙΙ, και την *Τσέρνυ Περεντέλ* (κυριολεκτικά, Μαύρη Αναδιανομή δηλ. ισομερής αναδιανομή των γαιών, ακόμα και στους χειραφετημένους δουλοπάροικους, που για αιώνες τους θεωρούσαν «μαύρους»), η οποία προσπάθησε να ξαναδώσει ζωή στις αρχικές ναροντνικίστικες παραδόσεις, όμως στην πραγματικότητα χρησίμευσε, σαν έδαφος κνοφορίας των νέων σοσιαλιστικών τάσεων, που ανοίγονταν προς τα προβλήματα της ανερχόμενης εργατικής τάξης. Στην *Τσέρνυ Περεντέλ* και στο ομώνυμο περιοδικό της, συνεργάστηκε δραστήρια ο Γκ. Β. Πλεχάνωφ, πατέρας της ρωσικής σοσιαλδημοκρατίας. Πρβλ. F. Venturi, “il populismo russo”, αναφ. έρ., τόμος ΙΙΙ, σελίδες 284-411. Στις αιτίες του σχίσματος σταματάει πιο κάτω για λίγο η Ο. Λιουμπάτοβιτς.

η ιδεολογικοποίηση του λαού και την οποία είχαν κανακέψει για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα! Πόσο δύσκολο υπήρξε γι' αυτούς το να περάσουν σε εκείνον τον άνισο και μοναχικό αγώνα ενάντια στην εξουσία που τους αποσπούσε από τον λαό! Αυτών των δυσκολιών, η Σοφία Περόφσκαγια υπήρξε ίσως το καλύτερο παράδειγμα²⁹.

Όταν τη συνάντησα για πρώτη φορά, το 1878, ήταν μια ένθερμη ναροντικη. Δεν θα ξεχάσω ποτέ εκείνη την πρώτη συνάντηση. Μια μέρα γύρω στο μεσημέρι, δυο εβδομάδες περίπου μετά την άφιξή μου στην Πετρούπολη, μια κοπέλα πολύ σεμνά ντυμένη μπήκε στο σπίτι της Μαλινόφσκαγια, όπου βρισκόμουν εγώ παρέα με την Κολένκινα. Το στρογγυλό προσωπάκι της με το μεγάλο παιδικό μέτωπο τραβούσε την προσοχή. Ερχόταν σε έντονη αντίθεση προς το σκούρο φόντο του απλού μαύρου φορέματός της, που στολιζόταν από έναν πλατύ άσπρο γιακά που έπεφτε προς τα κάτω. Όλη η προσωπικότητά της απέπνεε νιάτα και ζωή. Ήταν η Σοφία Περόφσκαγια. Συστήθηκε και μας χαιρέτησε με την παλιά εγκαρδιότητα μιας παλιάς γνωριμίας, ενώ είτε εγώ, είτε η Κολένκινα τη γνωρίζαμε μόνο από φήμης. Πήγαμε κοντά της και ακόμα ξαναμμένη από τη διαδρομή της, μας περιέγραψε το πως την προηγούμενη νύχτα είχε καταφέρει να το σκάσει από τον σταθμό του Νόβγκοροντ. Οι φύλακες που τη συνοδεύανε είχαν αποκοιμηθεί, αυτή είχε περάσει από δίπλα τους και κρυμμένη μέσα στους θάμνους περίμενε το τρένο για την Πετρούπολη. Είχε πηδήξει μέσα χωρίς εισιτήριο και το ίδιο πρωί είχε φτάσει σε μια από τις παλιές φίλες της, που την είχανε στείλει σ' εμάς. Παρ' όλη την απλότητα της αφήγησής της, δεν μπόρεσα να μην αισθανθώ ρίγος ακούγοντάς την να διηγείται ότι, έχοντας αποφασίσει να το σκάσει, είχε παραμείνει ξαπλωμένη κάτω από το παλτό της, σ' έναν καναπέ της αίθουσας αναμονής για κυρίες, κατασκοπεύοντας τους χωροφύλακες που είχανε τοποθετηθεί για τη νύχτα ανάμεσα στο άνοιγμα της πόρτας, ότι, αρχικά, αυτοί ανασκίρτούσαν σε κάθε ήχο, σε κάθε πέρασμα τρένου, κοιτάζοντάς την ανήσυχοι. Λοιπόν, γλυκά, πολύ γλυκά, αυτή σηκώθηκε, είχε τοποθετήσει το παλτό πάνω στον καναπέ δίνοντάς του τη μορφή ενός αποκοιμισμένου σώματος, είχε βάλει ένα μαντήλι στο κεφάλι, είχε βγάλει τα παπούτσια και, ελαφριά σαν σκιά, είχε διασκελίσει τους φύλακες της. Χωρίς κανείς να τη δει, είχε βγει στην αποβάθρα, είχε διασχίσει τις γραμμές και είχε κρυφτεί μέσα στους

---

29 Η Σοφία Περόφσκαγια, κόρη οικογένειας της υψηλής τσαρικής γραφειοκρατίας αφοσιωμένη ολοκληρωτικά στην υπόθεση της επανάστασης, απαγχονίστηκε το 1881 στα 28 της χρόνια, για την άμεση συμμετοχή της στην εκτέλεση του Αλέξανδρου II. Είναι ένα από τα πρόσωπα τα πιο επαναλαμβανόμενα και τα πιο αγαπημένα σ' αυτές τις αναμνήσεις.

κοντινούς θάμνους, περιμένοντας το τρένο. Χρειάστηκε να περιμένει μια ολόκληρη ώρα –και τι ώρα: κάθε λεπτό ήταν μακρύ σαν χρόνος, ο πιο μικρός θόρυβος, το νυχτερινό γαύγισμα ενός σκύλου, το θρόισμα ενός φύλλου, όλα την έκαναν να ανασκιριτάει. Κατόπιν, το πολυπόθητο τρένο είχε εμφανιστεί από μακριά και τέλος είχε σταματήσει μπροστά της... είχε σωθεί. Και τώρα, έχοντας ξεχάσει όλες τις αγωνίες και τους φόβους της, ήταν ελεύθερη και ευτυχής κι ανέπνεε ελεύθερα ανάμεσα στους συντρόφους, που της ήταν τόσο αγαπητοί.

Η είδηση της απόδρασης της Περόφσκαγια διαδόθηκε γρήγορα στην Πετρούπολη: κάποια στιγμή αργότερα χτύπησε σ' εμάς και ο Κραβτσίνσκυ, δηλαδή στο διαμέρισμα της Μαλινόφσκαγια, όπου έμενα και όπου το πρωί με είχε βρει η Κολένκινα.

Ο Κραβτσίνσκυ ήταν παλιός φίλος της Περόφσκαγια. Η φιλία τους αναγόταν στην εποχή που συμμετείχαν στον κύκλο Τσαϊκόφσκι, γι' αυτό βιάστηκε να έρθει να τη χαιρετήσει. Στις σχέσεις του Κραβτσίνσκυ προς αυτό το κορίτσι –αυτή την παιδούλα, σχεδόν, γιατί έτσι έμοιαζε– υπήρχε μια τόσο βαθιά εκτίμηση, ένας σεβασμός τόσο συγκρατημένος και που δεν εμποδίζει καθόλου την απλότητα των σχέσεών τους που, άθελα, τραβούσε την προσοχή. «Είναι μια γυναίκα εξαιρετική, είναι προορισμένη να πραγματοποιήσει μεγάλα εγχειρήματα», μου είπε στη συνέχεια. Αλλά εκείνη την ημέρα, μιλήσανε κυρίως για τις πληροφορίες που φτάνανε από την κεντρική φυλακή του Χάρκοβο. Ο Κραβτσίνσκυ είχε φέρει μαζί του, για να το δείξει στην Περόφσκαγια, ένα βιβλιαράκι που βγήκε αμέσως μετά την επιτυχημένη απόπειρα κατά του Μεζέντσωφ: Για τους θαμμένους ζωντανούς, το οποίο έγινε με την επιμέλεια του Κραβτσίνσκυ, με βάση δεδομένα που στάλθηκαν από τους κρατούμενους της κεντρικής φυλακής του Χάρκοβο³⁰. Σ' αυτό το βιβλιαράκι περιγραφόντουσαν, μ' ένα ρεαλισμό που σ' έκανε να παγώνεις, οι ταπεινώσεις και τα μαρτύρια που υπέφεραν οι κρατούμενοι κι εγώ αντιλήφθηκα ότι το πρόσωπο της Περόφσκαγια, μέχρι τότε τόσο χαρούμενο, γινόταν όλο και πιο θλιμμένο, καθώς άκουγε την ανάγνωση από τον Σεργκέι μερικών σελίδων με κακουργήματα. Στη φυλακή του Χάρκοβο εκείνη την περίοδο ήταν κρατούμενοι ο Μίσκιν, παιδί του λαού και μεγάλος ρήτορας επαναστάτης, για τον οποίο η Περόφσκαγια διατηρούσε ένα είδος σεβασμού. Μερικοί σύντροφοί του είχανε δικαστεί στη δίκη των 193 κι άλλοι καταδικασμένοι στη δίκη των 50 που υπήρξε

---

30 Η προσούρα γράφτηκε από τον Ντολγκούσιν. Ίσως, τη στιγμή της έκδοσης, να ξανακοιτάχτηκε από τα μέλη της σύνταξης της «Ζέμλια ι Βόλια» (σημείωση της Ο. Α.).

αυτή όπου, εκείνη την περίοδο, επιβάλλανε τις πιο πολλές καταδίκες. Η ανάγνωση μας αναστάτωσε όλους. Η Περόφσκαγια είχε ήδη ζήσει στο Χάρκοβο μέχρι την απόφαση της απελευθέρωσής της, μετά τη δίκη των 193 και τώρα καιγόταν από την αδημονία να ξαναγυρίσει εκεί για να πλησιάσει εκείνους τους μάρτυρες, με την ελπίδα να οργανώσει την απόδρασή τους ή τουλάχιστον να παγιώσει επαφές μαζί τους. Το γεγονός ότι ο Κραβτσίνσκυ της ανακοίνωνε ότι εκείνα τα μαρτύρια δεν είχαν μείνει χωρίς εκδίκηση και ότι ο Μεζέντσωφ τα είχε πληρώσει με την ίδια του τη ζωή, δεν ήταν αρκετό για να την παρηγορήσει: αποφάσισε να φύγει αμέσως αγνοώντας τους φίλους που, υποστηρίζοντας ότι η απόδραση από την κεντρική φυλακή του Χάρκοβο ήταν ένα εγχείρημα σχεδόν ακατόρθωτο, της ζητούσαν να μη βιάζεται και να μείνει για λίγο ακόμα στην Πετρούπολη. Όμως, η Περόφσκαγια ήλπιζε ότι ήταν ακόμη δυνατό να τους βοηθήσει. Υποχωρώντας στη γενική απαίτηση, παρέμεινε μερικές μέρες ακόμη στην Πετρούπολη και τις εκμεταλλεύτηκε για να δουλέψει για την επαναπροσέγγιση των παλιών της συντρόφων με την οργάνωση «Γη και Ελευθερία». Προσπάθησε, για παράδειγμα, να φέρει κοντά σ' αυτήν τον Ζούμπκα, στέλνοντάς τον μια μέρα στο σπίτι της Μαλινόφσκαγια, όμως αυτός χρειαζόταν να φύγει για τη Σιβηρία για να ξαναδεί την αρραβωνιαστικιά του και δεν στάθηκε. Όμοια, έγραψε στον Λεβ Τιχομίρωφ, που εκείνη τη στιγμή βρισκόταν σε απόσταση από τις υποθέσεις της επανάστασης, όντας στη Σταυρούπολη, κοντά στους συγγενείς του. Ο Τιχομίρωφ ανταποκρίθηκε στην έκκληση, στην οποία ανταποκρίθηκαν κι άλλοι σύντροφοί του, μετά την αναχώρηση του Κραβτσίνσκυ, πήρε αυτός τη θέση του μέσα στη σύνταξη της «*Ζέμλια ι Βόλια*».

Αφού τακτοποιήθηκαν τα πιο σημαντικά ζητήματα, η Περόφσκαγια βιαζόταν να φύγει. Προς τιμήν της αναχώρησής της, ο Κραβτσίνσκυ είχε την ιδέα να μας συγκεντρώσει όλους μαζί, τους πιο οικείους, και να μας προσκαλέσει στην όπερα. Νοίκιασε, λοιπόν, ένα θεαρείο. Παρουσιάζανε τον Προφήτη του Μάγιερμπεφ, μια όπερα που άρεσε πολύ στους επαναστατικούς κύκλους. Γενικά, οι επαναστάτες δεν πήγαιναν σχεδόν ποτέ στο θέατρο, αλλά στον Σεργκέι Κραβτσίνσκυ άρεσε πάντα να παίζει με τη μοίρα. Για παράδειγμα, ενώ ήξερε πόσο με έναχνε η αστυνομία, του άρεσε να περπατάει αγκαζέ με μένα στους πιο πολυσύχναστους δρόμους της Πετρούπολης. Έτριβε κατόπιν ικανοποιημένος τα χέρια του, όπως μετά από μια αποστολή που είχε πετύχει. Εκείνη την εποχή, παρά τις έρευνες στα σπίτια, δεν είχαν γίνει ακόμη συλλήψεις στην οργάνωση και δέχτηκαν όλοι αυτό το τρελό κι απερίσκεπτο πρόγραμμα. Στο θεαρείο

βρισκόμασταν έντεκα, όλοι σε μια θέση λίγο-πολύ παράνομη. Ήταν εκεί ο Αντριέν Μιχαήλωφ, ο Αλ. Μιχαήλωφ, ο Μορόζωφ, ο Κραβτσίνσκυ, η Περόφσκαγια, η Κολένκινα, ο Μπαράνικωφ, εγώ, ο Ομπολόσωφ, η Όλγα Νάτανσον και μερικοί άλλοι. Φτάσαμε στο θέατρο σε μικρές ομάδες και περάσαμε όλη τη βραδιά γοητευμένοι από τη μουσική και γευόμενοι τον κίνδυνο, μια αίσθηση που, συνήθως, η νεολαία εκτιμάει ιδιαίτερα. Στα διαλείμματα αστειευόμασταν και γελάγαμε, με το να φανταζόμαστε την άπειρη ευχαρίστηση που θα είχε δοκιμάσει η κυβέρνηση αν μπορούσε με ένα μόνο χτύπημα να χτυπήσει εκείνο το άντρο των «κακώς σκεπτόμενων». Όμως, από λογική άποψη, εκείνο ήταν το μέρος που θα σκεφτότανε λιγότερο να έρθει να μας ψάξει. Ο κίνδυνος, παρ' όλα αυτά, ήταν εκεί, αιωρούμενος πάνω από όχι λίγα κεφάλια. Ακόμα μια φορά η μοίρα προστάτησε την Περόφσκαγια. Έφυγε την επόμενη μέρα για το Χάρκοβο και ξαναγύρισε στην Πετρούπολη μόνο ένα χρόνο αργότερα, στο τέλος του καλοκαιριού του 1879, όταν έμαθε ότι επαπειλούνταν η διάσπαση της «Γη και Ελευθερία» σε δύο τάσεις και ότι ο επαναστατικός ναροντικισμός, σαν συγκεκριμένη απάντηση στα υπάρχοντα προβλήματα, κινδύνευε να εξαφανιστεί. Αλλά γι' αυτό θα μιλήσω παρακάτω.

Λίγο μετά την αναχώρηση της Περόφσκαγια, έγιναν στην Πετρούπολη μαζικές συλλήψεις μεταξύ των μελών της οργάνωσης. Συλληφθήκανε ο Αντρ. Μιχαήλωφ, ο Σαμπούρωφ (Ομπολόσιεφ), η Κολένκινα, η Όλγα Νάτανσον, η Μαλινόφσκαγια και άλλοι. Πολλοί όφειλαν τη σωτηρία τους σε μια σειρά από ευτυχείς περιστάσεις. Ο Μορόζωφ, για παράδειγμα, ξέφυγε παρά τρίχα από μια παγίδα που είχαν οργανώσει στο διαμέρισμα της Μπουλάνοβα: είχε σχεδόν δύσει ο ήλιος και όταν, αφού χτύπησε το κουδούνι, είδε να εμφανίζεται ένας αστυνομικός, κατάφερε να κρυφτεί πίσω από μια γωνία. Ακόμα περισσότερος κόσμος θα μπορούσε να έχει πιαστεί στο διαμέρισμα της Μαλινόφσκαγια, στο σπίτι του Σίβκωφ, όπου είχε μεταφερθεί με την Κολένκινα κι όπου εγώ είχα μείνει μερικές μέρες μαζί με την Περόφσκαγια. Είχαμε παρατηρήσει ότι το διαμέρισμα παρακολουθούνταν και το είχαμε προσωρινά βάλει σε καραντίνα. Όμως, την παραμονή της σύλληψής της, η Μαλινόφσκαγια μας είπε ότι η αστυνομία την άφηνε ήσυχη, ότι είχαμε κάνει σίγουρα λάθος και, σαν τέλος της καραντίνας, μας είχε καλέσει όλες στο σπίτι της για να φάμε την τούρτα των γενεθλίων. Θα έπρεπε να είχαμε μαζευτεί πολλοί και ανάμεσά μας να ήτανε κι ο Κραβτσίνσκυ. Ευτυχώς ο Μορόζωφ, καταφέροντας να ξεφύγει από την παγίδα στο σπίτι της Μπουλάνοβα, ήρθε κατ' ευθείαν εκεί που έμενα εγώ με την Όλγα Νάτανσον. Ένα παιδί

με γυαλιά με χρυσό σκελετό, που δεν γνώριζα, μπήκε στο σπίτι μου, χωρίς να χτυπήσει το κουδούνι κι είπε κάτι στο αυτί του Μορόζωφ. Ήταν ο Α. Στάνγκουε, συγγενής της Όλγας Νάτανσον, που είχε έρθει να ειδοποιήσει ότι την προηγούμενη νύχτα, στο σπίτι του Σίβκωφ, όπου αυτή κατοικούσε, είχε γίνει –μετά από καταγγελία μιας υπηρέτριας– μια εξονυχιστική έρευνα σε ένα διαμέρισμα όπου μένανε δύο γυναίκες και ότι μία από αυτές είχε προβάλλει ένοπλη αντίσταση και ότι και οι δύο είχαν συλληφθεί και η αστυνομία είχε στήσει παγίδα στο διαμέρισμα. Δεν μπορούσαν να υπάρχουν αμφιβολίες: η έρευνα είχε γίνει στο σπίτι της Μαλινόφσκαγια και με βάση όλα τα στοιχεία ήταν η Κολένκινα που πυροβόλησε, δεδομένου ότι δεν άφηνε ποτέ το πιστόλι και είχε αποφασίσει να μην παραδοθεί χωρίς αντίσταση. Το γεγονός ότι είχε πυροβολήσει, μπορούσε να σημαίνει και κάτι άλλο: η Μαλινόφσκαγια ήταν απασχολημένη με το φτιάξιμο διαβατηρίων που ήταν απαραίτητα για την παρανομία. Μπορούσαν, λοιπόν, να βρίσκονταν σ’ αυτή σημαντικά πρότυπα ή έγγραφα αφημένα από ανθρώπους, η σύλληψη των οποίων κινδύνευε να οδηγήσει στη σύλληψη και των άλλων. Αντιτάσσοντας ένοπλη αντίσταση, η Κολένκινα έδινε στη Μαλινόφσκαγια τον χρόνο για να τα καταστρέψει.

Ο Α. Στάνγκουε, πολύ ανήσυχος, ζητούσε επίσης πληροφορίες για την Όλγα Νάτανσον, που δεν την ξαναείδε κανείς όλη την ημέρα. Όλα δείχνανε ότι είχε συλληφθεί κι αυτή. Εγώ ζούσα μαζί της, χωρίς να είμαι δηλωμένη επίσημα κι έπρεπε να αφήσω το διαμέρισμα εκείνο το ίδιο βράδυ, γιατί μπορεί να χρειάζόταν να δώσει τη διεύθυνσή του στην αστυνομία. Ο Μορόζωφ πήγε να ειδοποιήσει τον Κραβτσίνσκυ και τους άλλους για τη σύλληψη της Μαλινόφσκαγια κι εγώ έψαξα βιαστικά για καινούργιο καταφύγιο. Δεν είχε ακόμα σταθεί δυνατό να εξασφαλίσω ένα κανονικό διαβατήριο, με μια αληθινή ταυτότητα –τα πλαστά διαβατήρια τα προσέχανε σε φοβερό βαθμό κι ήταν εξαιρετικά ριποκίνδυνο να προσπαθήσει να καταγράψει κανείς με ένα πλαστό έγγραφο. Κάθε φορά που η αστυνομία κατέγραφε μια καινούργια διεύθυνση κατοικίας, έκανε και μια τηλεγραφική έρευνα στη διεύθυνση που είχαν καταγραφεί τα έγγραφα. Οι συλλήψεις στα διαμερίσματα του Μπουλάνωφ και της Κολένκινα μπορούσαν να εξηγηθούν μόνο με αιτήσεις πληροφοριών πάνω σε πλαστά διαβατήρια.

Από τότε, άρχισε για μένα μια περίοδος περιπλάνησης, μάλλον κουραστικής και θλιβερής, δια μέσου εκείνης της Πετρούπολης που δεν γνώριζα καλά και στην οποία δεν είχα ζήσει ποτέ νόμιμα. Χρειάστηκε να

μείνω εδώ κι εκεί, κοντά σε καλούς ανθρώπους που, είναι αλήθεια, μου πρόσφεραν πάντα την πιο θερμή φιλοξενία, όμως ο τρόπος ζωής τους, ρυθμιζόμενος από το ένα ή το άλλο επάγγελμα, δεν ανταποκρινόταν καθόλου προς αυτόν που ήμασταν συνηθισμένοι εμείς κατά την περιπετειώδη ζωή μας. Ανησυχούσα επίσης για τους κινδύνους που η παρουσία μου έκανε να διατρέχουν αυτά τα άγνωστα άτομα, των οποίων η φιλοξενία οφειλόταν κατά το ένα μέρος στις προσωπικές σχέσεις που είχαν αυτοί με όποιον με έφερνε σε αυτούς και κατά το άλλο σε μια σιωπηρή αλληλεγγύη προς την υπόθεση που υπηρετούσαμε. Όπως και να 'χει, θυμάμαι ακόμα και τώρα με βαθιά ευγνωμοσύνη το ζεύγος Μπ., Α. και Κ., στους οποίους πέρασα μερικές μέρες και πολύ περισσότερο τους δικηγόρους Ολίγκιν και Ε. Κορκ. Αυτούς τους τελευταίους, τους γνώριζα ήδη σαν συνηγόρους στη δίκη των 50. Αυτός, κοντά στον οποίο έμεινα περισσότερο, ήταν ο Ε. Κορκ. Είχε ήδη προσφέρει στο παρελθόν κάποια υποστήριξη στην οργάνωση «Γη κι Ελευθερία» και την άνοιξη του '78 είχε βοηθήσει τη Βέρα Ζασούλιτς, τη στιγμή της απελευθέρωσής της, να γλιτώσει από τις έρευνες της αστυνομίας. Εκμεταλλευόμενος τη σύγχυση που προκλήθηκε από τον πυροβολισμό του Σιντοράφσκυ, ο Ε. Κορκ είχε βάλει τη Βέρα Ζασούλιτς να καθίσει σε μια άμαξα που την οδήγησε μακριά από το πλήθος. Η ελευθερία πληρώθηκε πάρα πολύ ακριβά: ο νεαρός Σιντοράφσκυ, που ήταν μόλις 17 χρονών και είχε μόλις απελευθερωθεί μετά τη δίκη των 50, έπεσε επί τόπου σαν εξιλαστήριο θύμα, σκοτωμένος από ένα χωροφύλακα.

Ο Ε. Κορκ εξέδιδε τότε τον «Αγγελιοφόρο του Βορρά» («Σεβέρνι ι Βέστνικ») κι εκεί δημοσίευσε το περίφημο γράμμα προς τη Βέρα Ζασούλιτς, για το οποίο κλείστηκε η εφημερίδα. Κατά τα άλλα, αυτός παραπονιόταν ότι οι συνάδελφοί του τού ριχνόντουσαν κι ότι ούτως ή άλλως ήταν υποχρεωμένος, ακόμα και χωρίς αυτό, να εγκαταλείψει το περιοδικό.

Θυμάμαι με ευγνωμοσύνη ακόμη και τη γυναίκα του, όπως και την κουνιάδα του, που ήταν στενοί συγγενείς της Σμέτσκαγια, της συναδέλφου μου στη σχολή στη Ζυρίχη, που ήταν επίσης και μια από τις πιο φημισμένες μαθήτριες του Μπακούιν.

Η Λιούμπωφ Σμέτσκαγια εξορίστηκε στη Σιβηρία τη δεκαετία του '80 κι εκεί παντρεύτηκε τον Πολωνό συγγραφέα Σιμάνσκυ, που ήταν κι αυτός εξόριστος την ίδια περίοδο και στη συνέχεια έγινε διάσημος. Λίγο μετά την επιστροφή της στη Ρωσία, η Σμέτσκαγια παραφρόνησε και κλείστηκε σε ένα νοσοκομείο, όπου πέθανε αφήνοντας ένα μοναχογιό.

Έτσι, χάθηκε αυτή η προσωπικότητα του ευρύτερου κινήματος, χωρίς σχεδόν να αφήσει ίχνη.

Ο ΔΙΚΗΓΟΡΟΣ ΟΛΙΚΧΙΝ

Έζησα και μια περίοδο αρκετά μακριά (σχεδόν μια εβδομάδα) στου Ολίκχιν. Μ' αυτόν, οι συζητήσεις παρατείνονταν για ώρες και μεταβάλλονταν σχεδόν σε συσκέψεις εργασίας. Να μας επισκεφτούν ερχόντουσαν η Ο. Νάτανσον, ο Ομπολόσεφ, ο Μορόζωφ, ο Αλ. Μιχαήλωφ. Ο Ολίκχιν έφερνε συχνά τη συζήτηση στα σχέδια των ζέμστβο³¹, που σκοπεύανε να οργανώσουν συστηματικούς διεκδικητικούς αγώνες για να εξασφαλίσουν τον σχηματισμό στη Ρωσία μιας συνταγματικής κυβέρνησης. Έλεγε, επίσης, ότι στο περιβάλλον των ζέμστβο μιλούσαν για το γεγονός της οργάνωσης ενός συνεδρίου που θα συγκέντρωνε τους εκπροσώπους όλων των συνελεύσεων. Πρόσθετε, όμως, ότι το μεγαλύτερο μέρος αυτών των συνελεύσεων ήταν τόσο συντεθλιμμένες από το βάρος της διοίκησης, που ήταν αδύνατο να ελπίζουμε ότι θα φτάνανε σε μια ενότητα δράσης. Το σχέδιο, αντίθετα, να εκδώσουν ένα παράνομο όργανο των ζέμστβο εδώ, στη Ρωσία, ανάλογο προς αυτό που εξέδιδε η «Γη και Ελευθερία», εθεωρείτο από πολλά μέλη πιο χρήσιμο και ρεαλιστικό. Μόνο που χρειαζόντουσαν τη βοήθεια των επαναστατικών κομμάτων για τη συγκεκριμένη οργάνωση της έκδοσης ενός τέτοιου οργάνου. Ο Ολίκχιν είχε ήδη, προ καιρού, μιλήσει γι' αυτό το σχέδιο σε άλλους επαναστάτες και η απάντηση, όπως και τώρα, ήταν: «Το κόμμα θα σας βοηθήσει να φέρετε από το εξωτερικό τυπογραφικούς χαρακτήρες και θα σας συμβουλέψει πως να στήσετε το τυπογραφείο, γιατί θεωρεί ότι ο θαρραλέος αγώνας των ζέμστβο είναι χρήσιμος στην κοινή υπόθεση της ελευθερίας. Όμως, το κόμμα δεν μπορεί να αναλάβει άμεσα τη λειτουργία ενός παράνομου τυπογραφείου αποκλειστικά για τις παράνομες εφημερίδες των ζέμστβο: έχει ήδη από μόνο του πάρα πολλά προβλήματα να λύσει. Αν τα μέλη των ζέμστβο εννοούν να προσφέρουν την υποστήριξή τους στον αγώνα για την ελευθερία της Ρωσίας, πρέπει

---

31 Οι ζέμστβο ήταν τοπικές συνελεύσεις, που θεσμοθετήθηκαν με τη διοικητική μεταρρύθμιση του 1864. Αυτές ήταν ελάχιστα αντιπροσωπευτικές, λόγω του ότι συγκροτούνταν με ένα περίπλοκο σύστημα εκλογών πολλών σταδίων και με μια πλειοψηφία εδρών εξασφαλισμένη για τους αριστοκράτες και τους εμπόρους και που εκτός των άλλων είχαν πολύ περιορισμένες εξουσίες. Όπως προκύπτει κι από 'δω, η φιλελεύθερη αντιπολίτευση, για μεγάλο χρονικό διάστημα, έτρεφε την ψευδαίσθηση, ότι μέσω μιας αξιοποίησης των ζέμστβο θα μπορούσε να επιτευχθεί μια συνταγματική μοναρχία.

να ξέρουν να υποφέρουν, αν χρειάζεται, γι' αυτήν». Μ' αυτό τελειώνανε οι συναντήσεις.

Στα 1878 το επαναστατικό κόμμα δεν καθόταν πια να σκεφτεί τα ζέμστρο: χάρις σε μια αύξηση της δύναμης της Οχράνα³², η εξουσία συνέχιζε να δημιουργεί καινούργια θύματα μεταξύ των μελών του κόμματος. Σχεδόν κάθε μέρα, αυτό έπρεπε να συμπτύσει τις γραμμές του σε διαρκώς αυξανόμενο βαθμό.

Οι φίλοι του Σεργκέι Κραβτσίνσκυ άρχισαν να φοβούνται γι' αυτόν: στην πραγματικότητα, από τον Σεπτέμβρη νομίζω, ο Κραβτσίνσκυ ζούσε ελεύθερα, με ένα θαυμάσιο αληθινό διαβατήριο. Κάθε γωνία του διαμερίσματός του είχε καταληφθεί: εκεί γινόντουσαν, όχι μόνο οι συσκέψεις της σύνταξης της «Ζέμλια ι Βόλια», αλλά και κάθε τόσο περνούσαν για να τον επισκεφθούν οι πιο στενοί του φίλοι. Όλοι γνώριζαν ότι, από τη μια μέρα στην άλλη, ένα μοιραίο λάθος, ένα οποιοδήποτε ατύχημα, μπορούσαν να του κοστίσουν τη ζωή. Αυτός που τον πρόσεχε περισσότερο ήταν ο παλιός του φίλος Ντ. Κλέμεντζ. Επέμενε πεισματικά να πάει ο Σεργκέι στο εξωτερικό. Οργάνωσε κάθε λεπτομέρεια της αναχώρησης και μια κρύα μέρα του Νοεμβρίου ο Σεργκέι Κραβτσίνσκυ άφησε την Πετρούπολη, σίγουρα χωρίς να αισθάνεται ότι δεν θα κατάφερνε ποτέ πια να ξαναγυρίσει στην πατρίδα του και ότι δεν θα ξαναλογάριαζε άλλη φορά τόσους από τους καλύτερους φίλους του.

Όσον αφορά εμένα προσωπικά, η ζωή μου διασταυρώθηκε με τη δική του πάνω από μία φορά. Μετά την αναχώρηση του Σεργκέι, δεν έμεινα για πολύ στην Πετρούπολη. Είχα κουραστεί από την περιπλάνησή μου και δεν μπορούσαν να μου βρουν ένα διαβατήριο που θα μου ταίριαζε και με το οποίο θα μπορούσα να ζήσω ελεύθερα. Ο Ν. Μορόζωφ και ο Αλ. Μιχαήλωφ ερχόντουσαν και με βρίσκανε στου Ε. Κορκ πιο συχνά από τους άλλους. Ο Μιχαήλωφ, πριν από το κύμα των συλλήψεων, έκανε σχέδια για μένα, όπου μου ανέθετε τον ρόλο του προπαγανδιστή ανάμεσα στη νεολαία. Αλλά τότε πια, μετά από μια γρήγορη στροφή στον ορίζοντα της προσωπικής μου κατάστασης, καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι, εξαιτίας των εξελίξεων στη στάση της αστυνομίας, μόνο ένα άτομο που θα δούλευε νόμιμα θα μπορούσε ν' αναλάβει με κάποια ελάχιστη αποτελεσματικότητα ένα τέτοιο καθήκον, αλλιώς θα έμπαινε σε μεπλάδες και θα συμπαρέσυρε άσκοπα μαζί του καινούργια θύματα, μεταξύ των ίδιων αυτών νέων. Μετά από αυτή τη συζήτηση,

---

32 Οχράνα: πολιτική αστυνομία, που διαδέχτηκε το τρίτο τμήμα.

συμβουλευτήκα και κάποιον άλλο σύντροφο και αποφάσισα να φύγω προσωρινά για το εξωτερικό και να περιμένω να υποχωρήσει αυτό το πρώτο κύμα καταστολής. Ο Μορόζωφ κι ο Αλ. Μιχαήλωφ με συμβουλέψανε να εκμεταλλευτώ τον χρόνο που θα είχα στη διάθεσή μου στο εξωτερικό, για να γράψω την ιστορία της επαναστατικής μας οργάνωσης (των πρωταγωνιστών της δίκης των 50) κι εκείνη του φοιτητικού κύκλου απ' όπου προήλθαν οι γυναίκες της δίκης μας. Επίσης, και ο Σεργκέι Κραβτσίνσκυ μου είχε ζητήσει να γράψω αυτή την ιστορία. Ήλπιζα, λοιπόν, ότι ο χρόνος που θα πέραγα στο εξωτερικό δεν θα ήταν άχρηστος.

Αφού χαιρέτησα τους καινούργιους μου συντρόφους, που μέσα σε λίγο διάστημα μου είχαν γίνει το ίδιο πολύτιμοι με αυτούς που είχα χάσει πρόσφατα και με τους οποίους είχα μοιραστεί τη δουλειά, τους κινδύνους, κατόπιν τη φυλακή, τη δίκη και την εξορία, ετοιμαζόμουνα για το εξωτερικό. Έπρεπε να περάσω τα σύνορα χωρίς διαβατήριο, με τη βοήθεια Εβραίων λαθρεμπόρων. Το πέρασμα, γενικά, είναι τόσο επικίνδυνο και δύσκολο και πολύ περισσότερο για μια γυναίκα, που δεν μπορώ να μη μιλήσω γι' αυτό.

Ο Ν. Μορόζωφ με συνόδευσε στον σταθμό της Βαρσοβίας, υποσχόμενος να μου γράψει οπωσδήποτε και η φοιτήτρια Φάνυ Λίτσκου, η οποία εκείνη την εποχή –όπως έμαθα αργότερα– ήταν ήδη σύζυγος του Σεργκέι Κραβτσίνσκυ, ταξίδευε μαζί μου μέχρι τη Βίλνα. Ήταν ένα πολύ συμπαθητικό και χαριτωμένο κορίτσι. Είχε χρυσή καρδιά και ήταν προικισμένη με μια ασυνήθιστη πρακτική αντίληψη, παρά τα 23 ή 24 χρόνια της. Οργάνωσε επιδέξια το πέρασμά μου, με παρέδωσε σε ένα λαθρέμπορο της εμπιστοσύνης της και περίμενε η ίδια στη Βίλνα ή ίσως κατευθείαν στο Βιλκόβισιεκ, να μπορέσουν να με περάσουν χωρίς απρόοπτα.

ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΜΕ ΤΟ ΛΑΘΡΕΜΠΟΡΟ

Αφέθηκα γεμάτη εμπιστοσύνη και χωρίς συζητήσεις στον σεμνό Εβραίο με τις παραδοσιακές κόκκινες μπούκλες, στον οποίο με είχε παραδώσει η Φάνυ. Αυτός ταξίδευε μαζί μου στο ίδιο κουπέ της τρίτης θέσης, που έβριθε από Εβραϊκή κακομοιριά: τα κλάματα από τα πολλά μωρά, οι φωνές των ρακένδυτων και ταλαιπωρημένων γυναικών, ο βραχνός ήχος αυτής της άγνωστης σε μένα γλώσσας, η ακατάπαυστη δραστηριότητα των αντρών που φροντίζανε υπομονετικά τους ταραγμένους και ανήσυχους συγγενείς τους –όλα αυτά μου κάνανε το κεφάλι καζάνι,

μέσα σε κείνο το βρώμικο και χωρίς καλή θέρμανση βαγόνι, το γεμάτο από μια περίεργη μυρουδιά ψαριού και μουχλιασμένων κρεμμυδιών, των οποίων τα σκόρπια υπολείμματα γέμιζαν, άφθονα, το πάτωμα. Κατά το απόγευμα, φθάσαμε στο Βιλόκβισιεκ. Βγήκα από το βαγόνι μαζί με τον συνοδό μου, ο οποίος, χωρίς να μου πει τίποτα, μου πήρε τη βαλίτσα από το χέρι και μου έκανε σήμα να τον ακολουθήσω. Είχε ήδη φθάσει το σούρουπο εκείνου του σύντομου χειμωνιάτικου απογεύματος. Κατεβήκαμε τη σκαλίτσα του σταθμού και πλησιάσαμε σε ένα πανύψηλο κάρο, που ποτέ μου δεν είχα ξαναδεί τέτοιο (ήταν ένα εβραϊκό κάρο). Στις πλευρές του είχαν τοποθετηθεί για να κάθεται κανείς τέσσερις-πέντε πάγκοι. Βιαστικά-βιαστικά και σπρώχνοντας, σκαρφαλώσανε άντρες και γυναίκες, πατώντας τους άξονες των τροχών, γεμάτοι βιασύνη για να πιάσουν τις θέσεις. Πάνω από αυτή τη συμπαγή ομάδα, αιωρούνταν ο ίδιος συνεχής και επίμονος θόρυβος, που με είχε συνοδέψει σε όλο το ταξίδι και ήταν τόσο αλλόκοτος που με ανησυχούσε. Μόνο αργότερα, το βράδυ, κατά μήκος των ακτών της Κασπίας ή της Μαύρης Θάλασσας, ξανάκουσα εκείνη τη μουσική του πλήθους, αδιάκοπη, ανησυχιακή, δυνατή κι άρρυθμη. Περιτριγυρισμένη από εκείνον τον οξύ και λαρυγγικό θόρυβο, που τόσο με ανησυχούσε, τοποθετήθηκα όσο μπορούσα καλύτερα στο κάρο, στην πρώτη θέση που βρήκα μπροστά μου –τη λιγότερο άνετη– και ξεκινήσαμε.

Στη θέση του αμαξά, με ένα μακρύ καμουτσίκι στο χέρι, καθόταν ένας νεαρός Εβραίος ντυμένος με ένα ρούχο παπλωματέ, που ήταν βρώμικο και λαδωμένο. Οδηγούσε δύο μεγάλα λιπόσαρκα άλογα, που με δυσκολία σέρνανε το βάρος που θα ‘πρεπε να έχουν τα 15 άτομα. Ο δρόμος ήταν ασφαλοστρωμένος. Ολόγυρα απλωνόντουσαν χιονισμένα χωράφια, που ανάμεσά τους διαγραφόντουσαν, μέσα στο σκοτάδι της νύχτας, θλιβερά χωριουδάκια με αχυροσκεπές και με ξεχαρβαλωμένους φράχτες. Κάθε τόσο σταματούσαμε μπροστά σε ένα ξενοδοχείο κατά μήκος του δρόμου, πετώντας στη γη κάποιο σάκο και μερικές φορές, μετά από μακρόσυρτες συζητήσεις και φωνασκίες, κατεβαίνανε κάποια άτομα κι εμείς προχωρούσαμε, τυλιγμένοι από το βαθύ σκοτάδι της νύχτας. Αγνοούσα προς ποια κατεύθυνση. Ήταν προχωρημένη νύχτα, όταν σταματήσαμε ακόμα μια φορά μπροστά σε ένα μοναχικό ξενοδοχείο στη μέση του κάμπου, του οποίου τα παράθυρα λάμπανε από μακριά από ένα μαυροκίτρινο φως. Ο συνοδός μου κατέβηκε από το κάρο και είπε δυο λόγια στα Γίντις με μια γυναίκα Εβραία, μάλλον χοντρή και ηλικιωμένη, που ακούγοντας τον θόρυβο από τις ρόδες βγήκε τυλιγμένη σε ένα φαρδύ σάλι, του οποίου ο άνεμος σήκωνε τις κουρελιασμένες

άκρες. Αυτή απάντησε με μια κίνηση του κεφαλιού κι ο συνοδός μου, πιάνοντας τη βαλιτσούλα, με έκανε να κατέβω γρήγορα από το κάρο, το οποίο ξεκίνησε για να μεταφέρει πιο μακριά τους τελευταίους του επιβάτες.

Η ΝΥΧΤΑ ΣΤΟ ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟ ΤΩΝ ΛΑΘΡΕΜΠΟΡΩΝ

Όταν πέρασα το κατώφλι και μπήκα στην είσοδο, με υποδέχτηκε μια φασαρία από φωνές μεθυσμένων, που ερχόταν από μιαμισόκλειστη πόρτα αριστερά, τόσο δυνατή, με τέτοιες βρισιές που λεγότουσαν καθαρά στη μητρική μου ρωσική γλώσσα, που η καρδιά μου άρχισε να χτυπάει όπως δεν είχε χτυπήσει ποτέ, ούτε καν εκείνη τη σιβηριανή νύχτα κατά την οποία, μερικούς μήνες πριν, περπατούσα μόνη κι έρημη μέσα στους δρόμους της αποκοιμισμένης πολιτειούλας, για να κρυφτώ στα δάση κατά μήκος του δρόμου, όπου περίμενα με αγωνία κι ελπίδα τον άνθρωπο που ο σύντροφος Γκουέλερ μου είχε στείλει από το Γιούμμενε για να το σκάσω πιο μακριά στη Ρωσία. Εδώ, σ' αυτό το ξενοδοχείο, είναι αλήθεια, μου προσέφερε κάποια στέγη και δεν κινδύνευα να συναντήσω, ούτε κανένα άγριο ζώο, ούτε κανέναν κτηνώδη τυχοδιώκτη, όπως στα δάση της Σιβηρίας, όμως από αυτή τη φιλόξενη στέγη μου ερχόταν μια τέτοια μυρουδιά ταβέρνας με μεθυσμένους που η καρδιά μου, αν και είχε ήδη ζήσει περισσότερες από μία καταστάσεις αγωνίας, χτυπούσε, χτυπούσε, χωρίς εγώ να μπορώ να κάνω γι' αυτό τίποτα. Η Εβραία, χωρίς να αντιληφθεί το αθέλητο χτυποκάρδι μου, με οδήγησε πιο πέρα από την είσοδο και, κλείνοντας την πόρτα αριστερά, όπου είχαν αποχαλινωθεί οι μεθυσμένοι, με οδήγησε δεξιά σε ένα κρύο δωματάκι, σχεδόν ολοκληρωτικά κατειλημμένο από ένα κρεβάτι σκεπασμένο με παπλώματα, που πίσω του είχε μια βρώμικη κουρτίνα, ενώ στη γωνία υπήρχε ένας πάγκος από ξύλο ακατέργαστο. Η γυναίκα, σε σπαστά ρωσικά, με συμβούλεψε να πέσω για ύπνο. Στην αρχή αρνήθηκα επίμονα, αλλά όταν μου εξήγησε ότι στο διπλανό δωμάτιο γλεντάγανε οι στρατιώτες των συνόρων κι ότι θα μπορούσαν εύκολα να μπουν και να με δουν και γι' αυτό ήταν ανάγκη να κρυφτώ στο κρεβάτι, η επιμονή μου με εγκατέλειψε. Τυλίχτηκα τελείως ντυμένη με τα βρώμικα παπλώματα και πέρασα μια φοβερή νύχτα, χωρίς να κλείσω μάτι. Πολλές φορές, έμπαινε κόσμος στο δωματάκι μου, του οποίου η πόρτα είχε παραμείνειμισόκλειστη. Μένανε μέσα και μουρμουρίζανε μεταξύ τους και μετά βγαίνανε. Στη γωνία, πάνω στον πάγκο, κάποιος ροχάλιζε με θόρυβο και δίπλα το όργιο συνεχίστηκε μέχρι την αυγή. Άκουσα φοβερά

άσεμνες κουβέντες και διαπεραστικές γυναικείες στριγκλιές, που κατά διαστήματα καλυπτόντουσαν από μια μακρόσυρτη και λυπητερή εβραϊκή μελωδία, που τραγουδούσε μια γυναικεία φωνή ακόμα νέα, ήδη όμως βεβαρημένη από το αλκοόλ, με διακυμάνσεις τόσο παιδικές, που σου έσχιζε την καρδιά μέχρις δακρύων.

Επιτέλους, η αυγή έφτασε. Το όργιο τελείωσε. Όλοι ή είχαν αποκοιμηθεί ή είχαν διαλυθεί. Από το άνοιγμα της κουρτίνας μπορούσα να βλέπω μια γωνία παραθύρου, που έβλεπε σε μια βρώμικη αυλή γεμάτη διάφορα σκουπίδια, τριγυρισμένη από έναν ψηλό φράχτη από πασσάλους. Κατάλαβα ότι ήμουν αποκλεισμένη, ότι δεν είχα άλλη διέξοδο από την κοινή για όλους πόρτα και έκατσα να περιμένω εγκαταλελειμμένη στην τύχη μου. Είχα από καιρό εγκαταλείψει τη συνήθεια να προσεύχομαι, αλλά τότε η ανάγκη αυτή, που τόσο καιρό την είχα ξεχάσει, μου έσφιξε την καρδιά. Αισθανόμουν σαν ένα κομματάκι άχυρο, πεταγμένο ανάμεσα στα μανιασμένα κύματα της ζωής. Η ζωή μου, η ελευθερία μου, η τιμή μου, βρισκόντουσαν στα χέρια εκείνων των κακομοιρηδων, των άξεστων και ακαλλιέργητων, που ζούσαν με νυχτερινά όργια. Ήξερα ότι τα τέσσερα-πέντε ρούβλια που τους είχε υποσχεθεί η Φάνυ για να με κάνουν να περάσω τα σύνορα, δεν ήταν γι' αυτούς τίποτα και παρακαλούσα να τονωθεί η εντιμότητα εκείνων των ανθρώπων: σ' αυτήν και μόνο σ' αυτήν, στηριζόταν η σωτηρία μου.

ΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΤΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ

Όταν η αυγή είχε γίνει ένα ηλιόλουστο πρωινό, ήρθε η Εβραία της προηγούμενης βραδιάς. Μου έφερε ένα παλιό καρό σάλι, με συμβούλεψε να κρύψω την ψεύτικη γούνα που φορούσα, με σκέπασε με το σάλι και με οδήγησε έξω από το δωματιάκι. «Τώρα, είναι φύλακας ένας στρατιώτης γνωστός», μου είπε, «και μπορείτε να περάσετε τα σύνορα». Παρά τον έσχατο κίνδυνο που αντιπροσώπευε το πέραςμα των συνόρων, ανέπνευσα με ικανοποίηση τον αέρα έξω. Μόνο τότε έμαθα ότι το ξενοδοχείο βρισκόταν δίπλα στον τόπο που είχε επιλεγεί, δηλαδή τη φρουρά του Βλαντισλάβ. Περπατούσαμε, η Εβραία κι εγώ, με βήμα κανονικό και ήρεμο, προς ένα ποτάμι που το διέσχιζε μια στενή ξύλινη γέφυρα. Μπροστά μας περπατούσε με τη βαλίτσα μου ο οδηγός μου της προηγούμενης μέρας. Τον είδα να περνάει από την άλλη μεριά του ποταμού και να μπαίνει σε ένα πέτρινο σπίτι με μια ενθαρρυντική πρόσοψη, όπου άφησε τα πράγματά μου. Το σπίτι κατέληξε να είναι το ξενοδοχείο του μικρού γερμανικού οικισμού των συνόρων, απ' όπου

φεύγανε τα συρόμενα από άλογα λεωφορεία για τον πιο κοντινό σταθμό, απ' όπου περνούσε το τρένο για το Βερολίνο. Φτάσαμε, η Εβραία κι εγώ, πολύ κοντά στη γέφυρα, αλλά δεν ξέρω για ποιο λόγο δεν την περάσαμε αμέσως. Ο στρατιώτης είπε σίγουρα κάτι σχετικό και αναγκαστήκαμε να πάμε πίσω και να περιμένουμε. Ήμουν ανήσυχη. Τέλος, αφού κάναμε υπομονή είκοσι λεπτά, που μου φάνηκαν αιωνιότητα, πλησιάσαμε για δεύτερη φορά στη γέφυρα κι αυτή τη φορά περάσαμε, χωρίς απρόοπτα. Ο στρατιώτης με εξέτασε προσεκτικά με το βλέμμα του, μα δεν είπε τίποτα: τον κοίταγα κατάματα και αυτός, σίγουρα, μην βρίσκοντας τίποτα ύποπτο ούτε στο άτομό μου, ούτε στο πρόσωπό μου, με άφησε σιωπηλά να περάσω. Δεν υπήρχαν στρατιώτες στη γερμανική όχθη κι έφτασα χωρίς προβλήματα στο ξενοδοχείο που ήταν η βαλίτσα μου. Στον Εβραίο που την είχε κουβαλήσει και με περίμενε, έδωσα κάτι ψιλά (με είχαν προειδοποιήσει ότι δεν έπρεπε να είναι κανείς πολύ γενναιόδωρος για το πέρασμα των συνόρων): αυτός έβγαλε το καπέλο, σε ένδειξη ευγνωμοσύνης και με άφησε μόνη. Έμαθα ότι είχε ήδη κρατηθεί θέση για μένα στο συρόμενο από άλογα λεωφορείο που έφενγε για τον σταθμό το ίδιο βράδυ και κατά την αναμονή μου πρότειναν να πάρω ένα δωμάτιο.

Ο ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΝΤΡΑΓΚΟΜΑΝΩΦ ΣΥΝΤΑΚΤΗΣ ΤΗΣ «ΓΚΡΟΜΑΝΤΑ»

Ξεφυλλίζοντας τον κατάλογο, βρήκα γρήγορα μερικά γνωστά σε μένα ονόματα, ανάμεσα στα οποία εκείνο του καθηγητή Ντραγκομάνωφ, που τον είχα γνωρίσει κάπως, όταν ήμουν ακόμη φοιτήτρια. Βρισκόταν τότε σε περιοδεία μαζί με την οικογένειά του και είχε έρθει για επίσκεψη στη Ζυρίχη, κέντρο της ρωσικής μετανάστευσης και των φοιτητικών κύκλων εκείνης της εποχής. Ήμουν σίγουρη ότι ο Σεργκέι Κραβτσίνσκυ, ακόμα κι αν δεν είχε γνωρίσει προηγούμενα τον Ντραγκομάνωφ, θα είχε βρει κατόπιν τον χρόνο να γνωριστεί μαζί του και κατά συνέπεια, μέσω αυτού, θα έβρισκα άκρες για όλους και για όλα εδώ, στη Γενεύη. Γι' αυτό αποφάσισα να πάω αμέσως στου Ντραγκομάνωφ. Καθ' οδόν, συναντούσα εδώ κι εκεί ρωσικές φυσιογνωμίες. Ήταν όλοι αγόρια και κορίτσια, των οποίων τα τραβηγμένα χαρακτηριστικά και η αδυναμία τους ερχόντουσαν σε βίαιη αντίθεση προς την καλοαναθρεμμένη όψη της τοπικής φοιτητικής νεολαίας. Η φτώχεια στα ρούχα τους και μια ορισμένη σοβαρότητα στο βλέμμα τους, τους έκαναν να φαίνονται πιο μεγάλοι από την ηλικία τους. Καθώς διασταυρωνόντουσαν μαζί μου, με αναγνώριζαν κι αυτοί σαν μια από αυτούς, σίγουρα από το παλτό, πολύ ζεστό για την εποχή. Με παρατηρούσαν προσεκτικά κι

εγώ τους απαντούσα με μια φιλική ματιά: ήξερα ότι αργά ή γρήγορα θα ξανασυναντιόμασταν μέσα στον περιορισμένο κύκλο της ρωσικής αποικίας της περιοχής.

Ο Ντραγκομάνωφ ήταν σπίτι, στο γραφείο, κι έγραφε. Εκείνη την εποχή, είχε ήδη, μαζί με τον καθηγητή Ζιμπέρωφ, αφήσει την έδρα του πανεπιστημίου του Κιέβου και στη Γενεύη ασχολιόταν με την έκδοση του περιοδικού «Γκρομάντα»³³, σε γλώσσα μικρορωσική κι επίσης έγραφε ιστορικά δοκίμια.

Η σύζυγός του, μια γυναίκα όμορφη, όμως πάρα πολύ ωχρή και ασθενική, ήταν μισοξαπλωμένη σε μια πολυθρόνα της τραπεζαρίας, όπου με οδήγησε η νεαρή υπηρέτρια, που πήγε να με αναγγείλει στον «Κύριο Καθηγητή». Ο Ντραγκομάνωφ ήρθε αμέσως κι άρχισε να με ρωτάει, γεμάτος ζοηρό ενδιαφέρον και περιέργεια, γι' αυτά που συνέβαιναν στη Ρωσία, στους κύκλους των καθηγητών, στη νεολαία, στα ζέμστβο. Προσπάθησα να ικανοποιήσω την περιέργειά του, όσο το δυνατόν καλύτερα, κι η ώρα πέρασε γρήγορα. Η σύζυγος ήταν πολύ φιλόξενη, όμως μιλούσε λίγο: φαινόταν ότι υπέφερε από μια βαριά αρρώστια που απορροφούσε όλες της τις δυνάμεις. Δεν μπορούσε να ασχοληθεί ούτε καν με το σχτό μηνών κοριτσάκι, το οποίο ο Ντραγκομάνωφ χρειάστηκε να αλλάξει ο ίδιος μπροστά μου. Όταν σηκώθηκα για να φύγω από εκεί, ο Ντραγκομάνωφ και η σύζυγος επέμεναν να μείνω για φαΐ, λέγοντας ότι ο Σεργκέι Κραβτσίνσκυ θα πέρναγε σίγουρα την ώρα του γεύματος, μαζί με άλλους συνεργάτες της «Γκρομάντα», που θα χαιρόντουσαν πάρα πολύ να με γνωρίσουν. Εν τω μεταξύ, μου προτειναν να πάω να μείνω μαζί τους, σε ένα διαθέσιμο δωμάτιο που είχανε στον ίδιο όροφο. Φοβόμουν μήπως ενοχλήσω την άρρωστη σύζυγο, αλλά αυτή μου εγγυήθηκε ότι αντίθετα θα ευχαριστιόταν πολύ κι ότι η παρουσία μου στο σπίτι θα τη βοηθούσε να ξεχνάει την αρρώστια της. Δέχτηκα. Ο Ντραγκομάνωφ άναψε μόνος του την πέτρινη σόμπα κάρβουνου στο δωμάτιό μου για να το ζεστάνει και εγώ έμεινα έκπληκτη, χωρίς να το θέλω, από το κουράγιο αυτού του ανθρώπου που ήξερε να συμβιβάζει ένα σημαντικό συγγραφικό έργο με τις φροντίδες της άρρωστης συζύγου και της κόρης, προσπαθώντας να απαλλάξει από κάθε συμπληρωματική εργασία την υπηρέτρια που ετοίμαζε το γεύμα.

Μια ώρα αργότερα, είχα ήδη τακτοποιηθεί στην καινούργια μου κατοικία, που ήταν ήδη επιπλωμένη με την αυστηρή απλότητα

---

33 «Γκρομάντα»: ομπστσίνα στα ουκρανικά (κοινότητα του χωριού).

των ρώσων μεταναστών εκείνης της εποχής: υπήρχε ένα κρεβάτι εκστρατείας, ένα τραπεζάκι από λευκό ξύλο και μια καρέκλα με ψάθα, τίποτα άλλο –κι εγώ δεν χρειαζόμουνα τίποτε άλλο. Το παράθυρο της σουίτας μου έβλεπε στον κήπο. Μακριά ξεπρόβαλε ένα θαυμάσιο τοπίο από στέγες κι η απαλή αντανάκλαση της λίμνης χαροποιούσε το βλέμμα και βοηθούσε να ξεχαστεί οτιδήποτε είναι ασήμαντο και τυχαίο. Έλειπε μόνο λίγη παραπάνω ζέστη. Είχα γνωρίσει τέτοιο κρύο στα μη θερμαινόμενα βαγόνια των ευρωπαϊκών τρένων και οι δοκιμασίες της δίκης, της φυλακής και της εξορίας με είχαν τόσο εξασθενήσει, που όλο τον χειμώνα δεν κατάφερα να ζεσταθώ.

Ο ΓΑΛΙΚΙΑΝΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ ΠΑΥΛΙΚ ΣΥΝΕΡΓΑΤΗΣ ΤΗΣ «ΓΚΡΟΜΑΝΤΑ»

Αφού τακτοποιήθηκα στο δωμάτιο, άλλαξα γρήγορα και κατέβηκα στην τραπεζαρία. Εκεί βρήκα ήδη μια μικρή ομάδα ατόμων μαζεμένη γύρω από τη φωτιά στο τζάκι. Υπήρχαν μερικοί νεαροί συνεργάτες και τυπογράφοι της «Γκρομάντα», καθώς επίσης κι ένας άνθρωπος σε μεγαλύτερη ηλικία, γύρω στα 35, μελαχρινός, μεσαίου αναστήματος, με μεγάλα μαύρα και περιέργως άτονα μάτια. Ήταν ο Παύλικ, συνεργάτης της «Γκρομάντα», διάσημος Γαλικιανός³⁴ συγγραφέας, με αρκετή επιρροή στη χώρα του, αναγνωρισμένος σαν άτομο με ταλέντο και οργανωτής διάφορων γαλικιανικών κύκλων. Βρισκόταν σε επίσκεψη στη Γενεύη και ετοιμαζόταν να γυρίσει στο σπίτι του το ταχύτερο. Μετά από μερικές ανώδυνες φράσεις, για να εδραιώσει τη γνωριμία, βάλθηκε να διηγείται με πάθος πως στη Γαλικία η εθνική συνείδηση αναπτυσσότανε γρήγορα, χάρις στην επιρροή της λογοτεχνίας, πως αυτό δεν άρεσε και πολύ στους ντόπιους Πολωνούς γαιοκτήμονες και ότι αυτοί, παρά την πολιτική τους επιρροή στην Αυστρία, ήταν αναγκασμένοι να δεχτούν αυτήν τη δυσάρεστη γι' αυτούς κατάσταση. Καθώς μιλούσε, το βλέμμα του φωτιζόταν και κατάλαβα ότι αυτό το πρόβλημα ήταν γι' αυτόν ένα είδος θρησκείας.

Εγώ ήμουνα μια Ρωσίδα. Εκείνη η χαρά με συγκινούσε, αλλά δεν με άγγιζε. Είχα μεγαλώσει στη ρωσική ύπαιθρο και στη Μόσχα, στο κέντρο της Μεγάλης Ρωσίας, κι ήμουνα συνηθισμένη από την παιδική μου ηλικία να αντιλαμβάνομαι, να ονειρεύομαι κάτι μεγάλο παγκόσμιο –ενώ εκεί

---

34 Γαλικία: επαρχία της αυτοκρατορίας των Αψβούργων απ' το 1772 ως το 1918. Σχηματίστηκε μετά την προσάρτηση από την Αυστρία πολωνικών και ουκρανικών εδαφών, μετά τον πρώτο διαμελισμό της Πολωνίας (1772).

έβλεπα να χαιρετίζεται μια νίκη κερδισμένη σε μια τοπική πάλη μεταξύ δύο συγγενικών κλάδων της σλαβικής οικογένειας, μια πάλη που ήταν, είναι αλήθεια, συγκεκριμένα και σε βάθος ριζωμένη στην κοινωνική ανισότητα που έπληττε τον Μικρορώσο αγρότη, διαβεβαιώνοντας ότι στη Γαλικία οι Μικρορώσοι αυτοπροσδιορίζονταν «Ρώσοι» και αποκαλούσαν «Πολωνούς» τους γαιοκτήμονες. Αλλά, γιατί να μετατοπίζουμε έναν κοινωνικό αγώνα στο επίπεδο της φυλής; Γιατί να σκάβουμε μια άβυσσο μεταξύ δύο γειτονικών λαών, που θα έπρεπε, στα πλαίσια της Αυστρίας, να υποστηρίζουν μάλλον την κοινή τους εθνική ταυτότητα (το ότι είναι σλάβοι) και όχι μια περιοριστική εθνική ταυτότητα, άσχετη σε σχέση με την εισβολή του γερμανικού στοιχείου;

Κατά τη διάρκεια αυτής της συζήτησης, μπήκαν στην τραπεζαρία μερικοί νέοι καλεσμένοι, ή για την ακρίβεια μερικοί από τους συνηθισμένους μουσαφίρηδες του Ντραγκομάνωφ. Υπήρχαν και συνεργάτες της «Γκρομάντα», όλοι καταγόμενοι από τη Μικρορωσία, της οποίας είχαν τον τυπικό τραγουδιστό τόνο της φωνής και την τυπική λαρυγγική προφορά. Σχεδόν ταυτόχρονα, έφτασε η μεγάλη κόρη του Ντραγκομάνωφ, ένα χαριτωμένο κοριτσάκι 14 χρονών, που εκείνη τη στιγμή γυρνούσε από το σχολείο. Ο τελευταίος που ήρθε ήταν ο Σεργκέι Κραβτσίνσκυ. Έτρεξα προς το μέρος του κι αγκαλιαστήκαμε, χωρίς να μας απασχολεί η παρουσία των άλλων: ξέρουμε ότι όλοι καταλαβαίνανε την αδελφική μας χαρά και δεν την παρεξηγούσανε. Ο Ντραγκομάνωφ ήρθε αμέσως μετά και καθίσαμε όλοι στο τραπέζι. Το γεύμα ήταν πάρα πολύ ζωηρό. Ο Ντραγκομάνωφ αστεειευόταν χαρούμενα. Ήταν η πρώτη φορά που άκουγα αυτόν τον άνθρωπο να συζητάει τόσο ελεύθερα στα πλαίσια του στενού κύκλου των οικείων του. Οι εκφράσεις του είχαν μια πνοή ζωντάνιας, οι εκτεταμένες ιστορικές του γνώσεις δίνανε στη συζήτηση ένα έξοχο φιλοσοφικό βάθος, όμως δεν ήταν τύπος που δεν άφηνε τους άλλους να παρέμβουν: το αντίθετο, πρόσεχε ώστε όλοι να παίρνουν μέρος στη γενική συζήτηση.

Ο ΧΟΜΑ, ΓΡΑΦΙΣΤΑΣ ΤΗΣ «ΓΚΡΟΜΑΝΤΑ»

Αφού μας αφηγήθηκε ένα επεισόδιο από τη μεσαιωνική ιστορία της Ιταλίας, που είχε πρόσφατα μελετήσει στη Ρώμη, έσπρωξε τον γραφίστα του, που όλοι αποκαλούσαν Χόμα, να μας διηγηθεί πως είχε γυρίσει όλη την Ευρώπη, περνώντας κι από το Παρίσι, χωρίς να χρησιμοποιήσει άλλη γλώσσα από τα μικρορωσικά. Επρόκειτο για μια σειρά από κωμικές σκηνές, που έκαναν να ξελιγωθούν στα γέλια όλοι οι καλεσμένοι. Ο

Χόμα τελείωσε την αφήγησή του, εξιστορώντας μας, πως φτάνοντας στο Παρίσι, είχε ενδώσει σε μια ζημιογόνα ανυπομονησία, βάζοντας τα γαλλικά στη θέση της μητρικής του γλώσσας: το αποτέλεσμα υπήρξε τόσο θλιβερό, που ορκίστηκε μετά να μην ξαναχρησιμοποιήσει άλλη φορά εκείνη τη βάρβαρη γλώσσα, στην οποία όλες οι λέξεις μοιάζανε. Κρίνετε από μόνοι σας, έλεγε: κουβαλάω ζεστά λουκάνικα και βιάζομαι να γυρίσω σπίτι, προτού κρυώσουν. Ξαφνικά, θυμάμαι ότι δεν έχω άλλη μουστάρδα στο σπίτι, και τρέχω σε ένα μακαάλικο και ζητάω: “Mouchard!”. Ο μακαάλης, χωρίς να πει λέξη, με πιάνει από τον γιακά και με πετάει έξω, τα λουκάνικά μου πέφτουν μέσα στη λάσπη και να ‘μαι χωρίς φαί. Φαίνεται ότι έπρεπε να πω «moutarde», αλλά εμένα όμως μου ήρθε στην άκρη της γλώσσας ο όρος «mouchard» (χαφιές) – μια λέξη που οι ρώσοι χρησιμοποιούν πολύ, όταν είναι στο εξωτερικό... Προφανώς, ο Ντραγκομάνωφ και οι «γκρομάντσι» κοροϊδεύανε κι αυτοί τον εξτρεμιστικό χαρακτήρα της ουκρανοφιλίας του, που μερικές φορές έπαιρνε στη Ρωσία διαστάσεις αρκετά κωμικές.

Στη συνέχεια, έμαθα να αντιλαμβάνομαι καλύτερα τον Ντραγκομάνωφ. Στηνπραγματικότητα, δενήτανμόνοέναςάνθρωποςβαθιάκαλλιεργημένος και γεμάτος ταλέντο, αλλά είχε και χρυσή καρδιά, γεμάτη ανθρωπιά. Δεν κατάφερνα να διαβάζω τα άρθρα του στην «Γκρομάντα», γιατί τα μικρορωσικά τα έβγαζα μετά βίας, όμως οι συζητήσεις του ήταν εξαιρετικά πνευματώδεις και πάρα πολύ ενδιαφέρουσες. Ο Σεργκέι Κραβτσίνσκυ, για την ακρίβεια, είχε την υπομονή να διαβάσει τα πρώτα τεύχη της «Γκρομάντα» κι όταν βρισκόταν μόνος του με τους πιο κοντινούς του, με πραγματικούς σοσιαλιστές επαναστάτες για παράδειγμα, έπαιρνε λίγο στο ψιλό τη στενότητα των ιδεών που αυτοί απηχούσαν και οι οποίες απέκλειαν τις ευρύτερες προοπτικές της παγκόσμιας αδελφοσύνης, όπως αυτές εκφραζόντουσαν από τις βασικές αρχές του ρωσικού σοσιαλισμού. Όμως, αυτός καταλάβαινε ότι ο Ντραγκομάνωφ, συνηθισμένος να ζει σύμφωνα με τις συγκεκριμένες απόψεις του, δεν μπορούσε να πειστεί γι’ αυτό – σεβόταν, λοιπόν, το «ιερό» και δεν προκαλούσε ποτέ συζητήσεις για να περνάει η ώρα.

ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥ ΝΤΡΑΓΚΟΜΑΝΩΦ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΩΝ

Δεν είχαν, όμως, όλοι οι εκπρόσωποι του ρωσικού σοσιαλισμού τόσο ευρεία άποψη πάνω στο δικαίωμα του καθενός για προσωπική ελευθερία και λίγο αργότερα –στα 1881, νομίζω– ο Ντραγκομάνωφ έκανε την

περίεργη παρέμβασή του, ενάντια στο ρωσικό σοσιαλεπαναστατικό κόμμα, η οποία τότε δημιούργησε μεγάλο θόρυβο. Εγώ δεν ήμουνα στην Ελβετία και δεν ξέρω πώς εξελίχθηκε η κατάσταση: δεν διάβασα τη δήλωσή του και δεν ξέρω τι την προκάλεσε, αλλά νομίζω ότι η έλλειψη τακτ ορισμένων επαναστατών θα πρέπει να έπαιξε κάποιο ρόλο. Κατά την περίοδο για την οποία μιλάω (τέλος του '78 και πρώτο μισό του '79), ο Ντραγκομάνωφ έδειχνε ιδιαίτερη συμπάθεια σ' εμάς και επιδείκνυε τον μεγαλύτερο σεβασμό για την επαναστατική πρωτοβουλία, μολονότι δεν ήξερε πολύ κόσμο σ' εκείνον τον χώρο. Για παράδειγμα, παρά το γεγονός ότι στη Γενεύη υπήρχε η Βέρα Ζασούλιτς, υπήρχαν ο Στεφάνοβιτς και ο Ντετς, εγώ δεν τους συνάντησα ποτέ στο σπίτι του. Τους γνώρισα μόνο λίγο αργότερα –χάρης, αν θυμάμαι καλά, σε μια τυχαία συνάντηση στον δρόμο. Ήταν κατά τις πρώτες μέρες τις παραμονής μου στη Γενεύη, την εποχή που ο Σεργκί Κραβτσίνσκυ μου έκανε τον οδηγό, μέχρι να εξοικειωθώ με την πόλη.

Η Β.Ι. Ζασούλιτς μου έκανε από την αρχή μια πολύ συμπαθή εντύπωση, εξαιτίας της απλότητας και της φυσικότητάς της. Δεν μιλούσε ποτέ γι' αυτό που αποκαλούσε, γελώντας, «εξπλουά» της και ήταν από τη φύση της επιφυλακτικός τύπος. Αυτό το χαρακτηριστικό της δεν άρεσε ιδιαίτερα στην ανοιχτή φύση του Σεργκί Κραβτσίνσκυ και κάθε τόσο αυτός μου παραπονιόταν γι' αυτό. Όταν η Ζασούλιτς είχε καλή διάθεση, η συζήτησή της είχε φωτεινές αναλαμπές πνεύματος, συχνά πολύ εύστοχες, αλλά μερικές φορές κλεινόταν στον εαυτό της και φαινόταν ανήσυχη. «Τη ροκανίζει η αυτοκριτική», μου εγγυόταν ο Κραβτσίνσκυ. Για την Ζασούλιτς, αυτός έτρεφε ένα βαθύ σεβασμό, εκτιμούσε την εξαιρετική της ιδιοσυγκρασία, αλλά θεωρούσε ότι αυτή μπορούσε να συνδεθεί μόνο με έναν πολύ περιορισμένο κύκλο φίλων. Είχε πράγματι φίλους, με τους οποίους ήταν βαθιά συνδεδεμένη, ολοκληρωτικά και για πάντα, αλλά δεν φαινόταν να υπάρχει μέσα της ένα πραγματικό ενδιαφέρον για την ανθρώπινη ψυχή γενικά.

Ο ΣΕΡΓΚΕΙ ΚΡΑΒΤΣΙΝΣΚΥ ΣΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ

Αυτό το ποιοτικό χαρακτηριστικό –μια γεμάτη ευαισθησία προσοχή, προς την ανθρώπινη ψυχή γενικά–, ο Σεργκί Κραβτσίνσκυ το είχε στο μεγαλύτερο βαθμό και γι' αυτό υπήρξε ένας από τους κυριότερους τεχνουργούς της ηθικής και πνευματικής ενότητας του κόσμου των επαναστατών. Για παράδειγμα, η οργάνωση «Γη και Ελευθερία», μετά το κύμα των συλλήψεων του φθινοπώρου του 1878, όφειλε την αναγέννησή

της πάνω απ' όλα στον Σ. Κραβτσίνσκυ και στον Ν. Μορόζωφ, που της δώσανε την καινούργια ορμή που χαρακτήρισε τις πρωτοβουλίες της, στο τέλος του '78 και στις αρχές του '79. Συνέχεια αυτής της αναγέννησης, αντιπροσώπευε το Συνέδριο του Λιπέτσκ και κατόπιν ο σχηματισμός της οργάνωσης «Λαϊκή Θέληση», που εξέπληξε όλον τον κόσμο για τον αγώνα που έκανε, με την ενσάρκωσή της σε «Εκτελεστική Επιτροπή», στην αρχική μορφή της ή «Μεγάλη Επιτροπή», όπως την αποκαλούσαν μερικοί.

Ενώ κινδύνευε κάθε μέρα, ο Κραβτσίνσκυ άφησε την Πετρούπολη μόνο τη στιγμή που είχε στήσει οριστικά στα πόδια της την εφημερίδα «Ζέμλια ι Βόλια», την οποία φρόντιζε, όπως ένας πολεμιστής το ίδιο του το όπλο. Πεισμένος ότι η εθνική ενότητα αποτελούσε, για την επαναστατική πρωτοβουλία, την ισχυρότερη τιμεντένια βάση, την εγγύηση της συνέχειας της και της επιβίωσής της, ο Κραβτσίνσκυ υπερτιμούσε τον κόσμο που τον περιτριγύριζε αντί να τον υποτενάζει κι έτσι, χωρίς να το θέλει, τους απέδιδε υπερβολική βαρύτητα. Έβλεπε, για παράδειγμα, με ένα σεβασμό, σχεδόν θρησκευτικό, την εκπληκτική εμπειρία του Στεφάνοβιτς σαν οργανωτή του λαού, ο οποίος σε εκείνο το τελευταίο μέρος του 19ου αιώνα είχε προκαλέσει τη φήμη του απατεώνα. Η εξαπάτηση αυτή καθ' αυτή αγανακτούσε τον Κραβτσίνσκυ, όμως η επιστήμη των μαζών, εκείνη η δυνατότητα να τις κινητοποιεί, τον άφηνε έκπληκτο.

ΤΑ ΣΧΕΔΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΒΤΣΙΝΣΚΥ ΝΑ ΕΙΣΑΧΘΕΙ ΣΤΗΝ ΑΝΩΤΑΤΗ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΠΑΡΙΣΙΟΥ

Το όνειρο του Σεργκεί Κραβτσίνσκυ υπήρξε πάντοτε να γίνει ένας λαϊκός ηγέτης και, κατά την εποχή για την οποία γράφω, σπρωγμένος από τη μοίρα του σε μια ξένη χώρα, ονειρευόταν να επενδύσει τον χρόνο του και τις τεράστιες ικανότητές του στη μελέτη της ευρωπαϊκής στρατιωτικής τέχνης. Ετοιμαζόταν, όπως μου εμπιστεύθηκε με την παράκληση να το κρατήσω μυστικό, να γραφτεί με ψεύτικο όνομα στην ανώτατη στρατιωτική σχολή της Γαλλίας (Σαιντ Κυρ), όπου ο Ναπολέων είχε καλλιεργήσει κάποτε την ιδιοφυΐα του. Όμως, η μοίρα δεν είναι επιεικής μ' εμάς τους Ρώσους ή μάλλον είμαστε ανίκανοι να διαφυλάξουμε, να εκτιμήσουμε και να προσέξουμε έγκαιρα τις εκλάμψεις της ίδιας μας της ιδιοφυΐας.

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΙΣ ΕΞΕΓΕΡΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΖΕΓΟΒΙΝΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΠΕΝΕΒΕΝΤΟ

Συνταρακτικά γεγονότα εμπόδισαν τον Σεργκεί Κραβτσίνσκυ και διασκόρπισαν το τεράστιο δυναμικό του για αγώνα. Για παράδειγμα, το 1876 αγωνίστηκε στις γραμμές των εξεγερμένων της Ερζεγοβίνης, κατόπιν συμμετείχε στην Ιταλία στην εξέγερση του Μπενεβέντο. Εκείνες οι εξεγέρσεις δεν είχαν και δεν μπορούσαν τότε να έχουνε μια παγκόσμια σπουδαιότητα και για τον Κραβτσίνσκυ αντιπροσώπευαν μόνο ένα σχολείο εξάσκησης για το μέλλον. Όμως, εκείνο το αγωνιστικό μέλλον δεν του δόθηκε για να το ζήσει. Αποκομμένος από τους πιο οικείους του, περήφανος και υπερευσευείδητος, ο Κραβτσίνσκυ αναγκάστηκε να κερδίζει το ψωμί του στη Γενεύη, δουλεύοντας με επιμονή σαν μεταφραστής. Ένα χρόνο πριν, κρατούμενος μαζί με τους Ιταλούς συντρόφους του στις φυλακές του Μπενεβέντο, είχε μάθει τέλεια τα ιταλικά και μιλούσε σωστά και τα ισπανικά επίσης.

ΟΙ ΔΟΥΛΕΙΕΣ ΤΟΥ ΚΡΑΒΤΣΙΝΣΚΥ

Στη Γενεύη, είχε αρχίσει να μεταφράζει από τα ισπανικά ένα πολύ ενδιαφέρον μυθιστόρημα του φημισμένου πολιτικού Καστελλιάρρα, ελπίζοντας να καταφέρει να δημοσιευτεί από το περιοδικό «Ντζέλο», του οποίου ο εκδότης, ο Μπλαγκοσβέλτωφ, εξέφραζε κάποια συμπάθεια για τους επαναστάτες. Ο Σεργκεί δούλευε με πάθος, χωρίς να κουράζεται, όπως μόνο ένας Ρώσος ξέρει να δουλεύει. Ήλπιζε να εισπράξει μια κι έξω μερικές εκατοντάδες ρούβλια, για να πραγματοποιήσει την ελπίδα του να εισαχθεί στην Σαιντ Κυρ. Τον βοηθούσα γράφοντας καθ' υπαγόρευση, πράγμα που έκανε τα πράγματα να προχωράνε, τουλάχιστον μια φορά, πιο γρήγορα. Δούλευε, ακόμη και χωρίς να παίρνει ανάσα. Όμως, αν ήταν λιγότερο ευσευείδητος, αν ήταν μόνο φιλόδοξος, θα μπορούσε να κάνει τη φωνή του να ακουστεί σε όλη την Ευρώπη κι ίσως να έκανε τον τροχό της ιστορίας να γυρίσει, προς την κατεύθυνση που ήθελε αυτός. Η ευκαιρία, μέσω ενός από τους συντρόφους του, του πέρασε μέσα από τα χέρια του.

Ο ΠΡΙΓΚΗΠΑΣ ΠΙΟΤΡ ΚΡΟΠΟΤΚΙΝ

Εκτός από όλους τους μετανάστες για τους οποίους έχω ήδη μιλήσει, την ίδια εκείνη περίοδο ζούσε στη Γενεύη και ο πρίγκιπας Κροπότκιν. Εκείνη την εποχή, ο Κροπότκιν έκανε τα πρώτα του βήματα στην

Ευρώπη κι άρχιζε να εκδίδει το περιοδικό του «*Η Εξέγερση*». Επρόκειτο για ένα φυλλαδιάκι των πέντε λεπτών, που εξέδιδε με δικά του έξοδα και για το οποίο είχε μαζέψει μετά βίας μερικούς συνδρομητές. Κάθε νέα συνδρομή τον χαροποιούσε στον βαθμό που μια φορά, θυμάμαι, συνάντησε τον Κραβτσίνσκυ στον δρόμο και χωρίς καν να τον χαιρετήσει, χωρίς κανέναν πρόλογο, του φώναξε: «Ξέρετε, η Εξέγερση έχει ήδη ένα συνδρομητή στο Μπουένος Άιρες!». Αλλά, όσο περιορισμένος κι αν ήταν ο αριθμός των συνδρομών στην Εξέγερση, οι Ευρωπαίοι πολιτικοί είχαν ήδη προσέξει την ύπαρξη του πρίγκιπα Κροπότκιν. Ο Κροπότκιν δούλευε με μια απίστευτη ενεργητικότητα: όχι μόνο αφιέρωνε τον καιρό του στην Εξέγερση, αλλά δούλευε επίσης μαζί με τον φημισμένο κομμουνάρο, τον γεωγράφο Ρεκλύ, πάνω στη γεωγραφία της Ρωσίας κι έβρισκε και τον καιρό να πηγαίνει στις εργατικές συγκεντρώσεις και να κάνει διαλέξεις πάνω σε ζητήματα του αναρχισμού. Σιγά-σιγά το όνομά του άρχισε να μετράει.

ΟΙ ΠΡΑΚΤΟΡΕΣ ΤΟΥ ΜΠΙΣΜΑΡΚ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥΣ

Μια μέρα, ο Κροπότκιν ήρθε και είπε εμπιστευτικά στον Κραβτσίνσκυ (και ο Κραβτσίνσκυ μου το εμπιστεύτηκε κρυφά): «φανταστείτε ότι οι πράκτορες του Μπίσμαρκ ήρθαν να με βρουν. Θέλουν να πείσουν κάποιον από τους Ρώσους επαναστάτες που μετράνε, να εκδώσει στο εξωτερικό ένα μεγάλο ρωσικό επαναστατικό περιοδικό, για το οποίο είναι πρόθυμοι να προσφέρουν αρκετά λεφτά». Ο Σ. Κραβτσίνσκυ απέρριψε την πρόταση με αγανάκτηση κι όταν ο Κροπότκιν, χωρίς να αναφέρει τον Κραβτσίνσκυ, μετέφερε την άρνηση στον απεσταλμένο του Μπίσμαρκ, αυτός αναφώνησε μ' έκπληξη: «Τι εκπληκτικοί άνθρωποι αυτοί οι Ρώσοι! Δεν είναι καθόλου πολιτικοί. Κοιτάτε τον [...]»³⁵, αυτός δεν ντρέπεται να παίρνει τα λεφτά μας και κοιτάτε πόσο καλά πάει το [...]»³⁶ του!». Και οι Ρώσοι επαναστάτες δεν είναι πολιτικοί που αρέσουν στον Μπίσμαρκ, δεν πουλιούνται, ούτε εξαγοράζουν άλλους. Και πόσο σίγουρος ήταν για τον εαυτό του εκείνος ο πράκτορας του Μπίσμαρκ! Εκείνη την εποχή, οι καινούργιοι Ρώσοι μετανάστες ήταν τόσο φτωχοί,

---

35 «Ακολουθεί το όνομα ενός πολιτικού προσώπου, από τα πιο σημαντικά της Ευρώπης. Για κατανοητούς λόγους αποφεύγουμε, τουλάχιστον προς στιγμήν, να δημοσιεύσουμε το όνομά του» (σημείωση του εκδότη (της ιταλίδας μεταφράστριας)

36 «Ακολουθεί το όνομα της εφημερίδας που εκδίδει το ίδιο πολιτικό πρόσωπο, το οποίο για τους ίδιους λόγους αποφεύγουμε επίσης να δημοσιεύσουμε» (το ίδιο).

όσο μπορούν να είναι οι προλετάριοι σε μια περίοδο κρίσης. Οι μισθοί ήταν ανεπαρκείς, τα εμβάσματα των συγγενών και των φίλων το ίδιο ανεπαρκή. Κι εμείς τα μοιραζόμασταν αδελφικά.

Η ΟΔΥΝΗΡΗ ΕΥΘΥΤΗΤΑ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΑΡΧΩΝ

Ναι, οι Ρώσοι επαναστάτες και οι Ευρωπαίοι βουλευτές αντιπροσωπεύουν ασύγκριτα μετὰξὺ τους μεγέθη. Και μόνο ο Σεργκέι Κραβτσίνσκυ να είχε μέσα στη διάθεσή του, ὅλος ο κόσμος θα μιλούσε γι' αυτόν. Εἶχε ὅλα τα προσόντα, ἀλλὰ δεν ἤθελε να επωφεληθεῖ ἀπὸ μυστικά κονδύλια. Ο Ρώσος επαναστάτης τῆς παλιάς σχολῆς των ναροντικών, ὅπως συνέχιζε να εἶναι ο Κραβτσίνσκυ παρά τῆ σημαντικὴ ἀλλαγὴ στὶς μορφές ἀγῶνα, ἔβαζε τὴν ἠθικὴ πάνω ἀπὸ τὶς πολιτικὲς του πεποιθήσεις. Ἦταν πιο κοντὰ στους χριστιανοὺς ἱπότες του Μεσαίωνα, παρά στους Γερμανοὺς σοσιαλιστὲς τῆς εποχῆς του Λασάλ. Ο Μπίσμαρκ δεν μπορούσε να δώσει λεφτὰ για τὴ ρωσικὴ ελευθερία, παρά για να τὴν κρατᾶει στα χέρια του και να τὴ στραγγαλίσει τὴ στιγμὴ που θα φαινόταν πιο κατάλληλη για να τὸ κάνει. Ὅχι, ἡ ελευθερία μας, θρεμμένη με τα λεφτὰ μας, μολονότι φτωχοί, πρόσφερε και θα προσφέρει ἀκόμη ἀρκετὰ μαθήματα ἠθικῆς στον κόσμο, ἀνεξάρτητα πρὸς τὶς σημερινὲς προσπάθειες των εχθρῶν μας να δυσφημίσουν τους καλύτερους μαχητὲς τῆς και να διασκορπίσουν τα στελέχη του λαοῦ, που ἔχουν ἐνωθεῖ με τὴν τὴν προσπάθεια.

Μάλιστα, τὴν παραμονὴ του βίαιου χτυπήματος που ετοιμάζε ἐνάντια στη χώρα μας, ο Κραβτσίνσκυ ἀπέρριψε με περιφρόνηση τὴν προδοτικὴ βοήθεια ἀπὸ το ἐξωτερικὸ και μοίραζε τον καιρὸ του μετὰξὺ των χημικῶν πειραμάτων πάνω σε μια νέα ἐκρηκτικὴ ουσία –τῆς ὁποίας το υλικὸ ἀγόραζε με τὶς ἰσχνὲς προσωπικὲς του οικονομίες– και τὴ φιλολογικὴ του ἐργασία τῆς μετάφρασης ἐνὸς ἰσπανικοῦ μυθιστορήματος. Ἐτσι δούλευε, χωρὶς ἀνάπαυλα, μέχρι και 16 ὥρες τὴν ἡμέρα. Καθὼς ἐγὼ ἔγραφα καθ' ὑπαγόρευσίν του, περπατοῦσε πάνω κάτω στην αἴθουσα, συλλογιζόμενος τὶς ἐπόμενες φράσεις που ἦταν να μεταφραστούν. Δουλεύαμε καλὰ μαζί, ἀδελφικά. Δεν θέλαμε να χάσουμε ὥρα για να πάμε να φάμε: Ο Σεργκέι πήγαινε να γυρέψει σ' ἓνα κοντινὸ εστιατόριο ἓνα μεγάλο πιάτο σούπας με εἴκοσι λεπτὰ και ψωμί, τα ὁποία καταπίναμε βιαστικά, στα ὄρθια, για να ζεστάνουμε τα χέρια μας και τα μουδιασμένα ἀπὸ το κρὺ πόδια μας.

Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΗ ΣΕΡΓΚΕΙ ΚΡΑΒΤΣΙΝΣΚΥ

Με τον Σεργκεί Κραβτσίνσκυ εργαζόμαστε συνήθως σ' ένα δωμάτιο, το οποίο είχε νοικιάσει πολύ φτηνά, σ' ένα παλιό κατηφορικό προάστιο της Γενεύης, με δρόμους απαρχαιωμένους, στενούς και σκοτεινούς. Ήταν ένα ευρύχωρο δωμάτιο με μεγάλα παράθυρα παλιού στυλ σε σταυροειδή διάταξη, γεμάτα σκόνη. Έμπαινε κανείς στο σπίτι από ένα είδος λαβυρίνθου από αφιδωτούς διαδρόμους, όπου πάντα μύριζε πέτρα καλυμμένη με μούσκλα. Ο χειμώνας ήταν βαρύς κι έκανε απίστευτο κρύο. Εγώ έγραφα τυλιγμένη από το κεφάλι ως τα πόδια μ' ένα καρό χράμι του Σεργκεί και παρ' όλα αυτά τα πόδια μου παγώνανε και τα δάχτυλά μου μουδιάζανε. Ο Σεργκεί σπάνια επέτρεπε στον εαυτό του να ανάβει την παλιά σκουριασμένη σόμπα που βρισκόταν στη μέση του δωματίου: απαιτούσε τόσα ξύλα και τα ξύλα στην Ελβετία ήταν πολύ ακριβά... Κατά τα άλλα, δεν καταφέραμε ποτέ να ζεσάνουμε τελείως εκείνο το δωμάτιο, γιατί ήταν πάρα πολύ μεγάλο. Αυτή ήταν η μοναδική πολυτέλεια που ο Σεργκεί επέτρεπε στον εαυτό του: είχε ανάγκη από χώρο –το να περπατάει πάνω κάτω ήταν γι' αυτόν μια ζωτική ανάγκη, του διευκόλυνε την εργασία. Διατηρούσε ένα ακόμη κατάλοιπο της αριστοκρατικής του καταγωγής: απεχθανόταν τις λάμπες πετρελαίου, των οποίων τη μυρουδιά δεν μπορούσε να υποφέρει κι είχε, για να δουλεύει, μια λάμπα λαδιού που φυσικά κόστιζε περισσότερο.

Τον Φεβρουάριο, η δουλειά μας, ένα μεγάλο ισπανικό μυθιστόρημα 600 σελίδων περίπου, είχε τελειώσει. Ο Σεργκεί Κραβτσίνσκυ το έστειλε στη Ρωσία και άρχισε να μεταφράζει ένα άλλο μυθιστόρημα, ιταλικό αυτή τη φορά, τον «Σπάρτακο», που κατόπιν εκδόθηκε στο περιοδικό «Ντζέλο», την εποχή που συντάκτης του ήταν ο Στανιούκοβιτς. Το ισπανικό μυθιστόρημα παρέμεινε ανέκδοτο, η δουλειά μας υπήρξε μάταιη κι έτσι διαλύθηκε η ελπίδα του Σεργκεί να εισαχθεί στη Σαιν Κυρ. Και ένας άλλος παράγοντας, επίσης, συνέβαλε στη χρεοκοπία αυτού του σχεδίου.

Η ΑΦΙΞΗ ΤΗΣ ΣΥΖΥΓΟΥ ΤΟΥ ΣΕΡΓΚΕΪ

Η σύζυγος του Σεργκεί, η Φάνυ Λίτσκου, θα γινόταν μάνα σε λίγους μήνες. Όταν ο Κλέμεντς έμαθε το νέο από τον Σεργκεί, του ανακοίνωσε ότι και η Φάνυ ήθελε να φύγει για να τον βρει στο εξωτερικό –πράγμα που ο Κλέμεντς θεωρούσε απαραίτητο και γι' αυτόν και γι' αυτήν. Βαλθήκαμε να περιμένουμε τη Φάνυ. Αυτή άργησε μερικές μέρες, πράγμα που έκανε πολύ ανήσυχο τον Σεργκεί. Τέλος, τις τελευταίες μέρες

του Φεβρουαρίου ή ίσως τις πρώτες μέρες του Μαρτίου, η Φάνυ έφτασε εξαντλημένη, παρά τη σθεναρή της κράση. Όπως μας διηγήθηκε, το ταξίδι της εξελίχθηκε πολύ χειρότερα από το δικό μου: κατά το πέρασμα των συνόρων, έπεσε σε μια καραντίνα οργανωμένη από τους Γερμανούς, ενάντια σε μια επιδημία πανούκλας (πανούκλα των κερασφόρων ζώων). Άρρωστη, γεμάτη αγωνία, ύποπτη λαθρεμπορίου, κρατήθηκε μερικές ημέρες στα γερμανικά σύνορα, απειλούμενη να σταλεί πίσω στη Ρωσία· μόνον κατόπιν επανειλημμένων και επίμονων παρακλήσεων αφέθηκε να συνεχίσει το ταξίδι της στην Ευρώπη. Γιατί η Φάνυ Λίτσκου, που τότε ήταν φοιτήτρια καθ' όλα νόμιμη, προτίμησε να περάσει τα σύνορα μέσα από τις δοκιμασίες του λαθρεμπορίου; Δεν το ξέρω. Υποθέτω ότι θα ήθελε να διατηρήσει το όνομά της πολιτικά παρθένο απ' οποιαδήποτε σχέση με τους μετανάστες, για να μην χάσει οποιαδήποτε δυνατότητα επιστροφής.

Με την άφιξη της Φάνυ, ο Σεργκέι νοίκιασε ένα άλλο διαμέρισμα, πιο χαρούμενο και πιο φωτεινό, με δύο δωμάτια, πολύ μικρά, για να λέμε την αλήθεια. Χρειάστηκε να διακόψουμε για ένα διάστημα τη μεταφραστική μας εργασία. Ένα μέλος της αποικίας μας από μετανάστες, ένας νετσαγεφικός, ο πρίγκιπας Τσερκέζωφ –ένας άνθρωπος πολύ συμπαθής και καλός σύντροφος– φεύγοντας για το Παρίσι, για να οργανώσει εκεί την αναρχική προπαγάνδα ανάμεσα στους Παρισινούς εργάτες, μου έκανε κάποια μαθήματα αρκετά καλοπληρωμένα, τα οποία μου γεμίζανε μερικές ώρες την ημέρα. Όμως, συνέχισα να πηγαίνω κάθε μέρα για να βρίσκω τον Σεργκέι και τη Φάνυ, αλλά όχι για να μεταφράσουμε –ο Σεργκέι ήταν λίγο λυπημένος από την αποτυχία του ισπανικού μυθιστορήματος–, αλλά για τα μαθήματα των ιταλικών που μου έδινε τις στιγμές της ξεκούρασής του. Χάρης στη γνώση μου των γαλλικών και στοιχείων των λατινικών, μάθαινα τη γλώσσα εύκολα. Το άλλο μισό του «Σπάρτακου», που δημοσιευόταν επί μακρόν στο «Ντζέλο», το μετέφρασα μόνη μου το 1880 και ο Σεργκέι βρήκε τη μετάφραση πολύ καλή και προσεγμένη. Ο Σεργκέι προσπαθούσε, επίσης, να με κάνει να αποκτήσω οικειότητα και με τα ομιλούμενα ιταλικά. Έτσι μπροστά μου μιλούσε πάντα ιταλικά με τον Μαλατέστα, ένα μέλος του ιταλικού τμήματος της διεθνούς, τον οποίο είχε γνωρίσει στο Μπενεβέντο και ο οποίος ερχόταν να τον δει κάθε μέρα. Ήταν ένα πολύ συμπαθητικό παιδί, πολύ δυνατός συζητητής, με μεγάλα εκφραστικά μάτια. Τότε, εγώ δεν τολμούσα ακόμα να μιλήσω ιταλικά και όταν η συζήτηση ζωήρευε, την κάναμε να τείνει προς τα γαλλικά κι έτσι γινόταν γενική. Όπως

και να 'χει, η Φάνυ συνέχιζε να μην συνέρχεται από άποψη υγείας και συμμετείχε σπάνια στις συζητήσεις.

Τα μαθήματά μου με τον Σεργκέι καταλαμβάνανε τις ελεύθερες ώρες του, όμως ακόμη και τις ώρες των γευμάτων στο σπίτι του ήταν απασχολημένος. Για παράδειγμα, ενώ πρόσεχε το διάβασμά μου στα ιταλικά και διόρθωνε τα γραμματικά λάθη –παρά τις διαμαρτυρίες της γυναίκας του– όντας όρθιος δίπλα στο τζάκι, ο Σεργκέι ετοίμαζε το γεύμα. Αυτός ο καθηγητής, με ένα μαυρισμένο τηγάνι στο ένα χέρι και μια βούρτσα για τα πιατικά στο άλλο, υπήρξε ο καλύτερος που είχα ποτέ. Κι εγώ είχα σαν καθηγητές, όχι μόνο μέτριους φοιτητές, όπως συνέβαινε κάποτε, αλλά τους καλύτερους καθηγητές της Μόσχας, που διδασκανε στην πρώτη τάξη θηλέων του τρίτου κολεγίου.

Πράγματι, ήταν μια ωραία εποχή και τη θυμάμαι με νοσταλγία και θλίψη: ο Σεργκέι, παρά τις εξαιρετικές του ικανότητες, δεν κατάφερε να ξεφύγει από μια ζωή σχεδόν φτώχειας, σπαταλώντας, μερικές φορές, την τεράστια ενεργητικότητά του σε πράγματα περιθωριακής σημασίας και καθόλου σημαντικά.

ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΧΤΥΠΗΜΑ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΜΑΧΑΙΡΙΟΥ

Ο Σεργκέι ήταν ποιητής και κάποτε-κάποτε άλλο τόσο προληπτικός. Μια μέρα που ετοίμαζε κομμάτια ξύλα για τη φωτιά, έσπασε το ιστορικό μαχαίρι που είχε σκοτώσει τον Μεζέντσοφ.

Ήταν μια ιταλική λάμα με τέσσερις κόψεις, όχι πιο μακριά από έξι βερσιόλκ, με μια μονοκόμματη λαβή καλυμμένη από μια ελικοειδή χάραξη. Εξαιτίας ενός αδέξιου χτυπήματος, το εύθραυστο ατσάλι έφτασε το ροζιασμένο και σκληρό ξύλο, έτριξε ελαφρά κι έπεσε στα πόδια του Σεργκέι. Αυτός, έκπληκτος, σταμάτησε και έμεινε για πολύ ακίνητος, σιωπηλός και σκεπτικός, με χαμηλωμένα τα μάτια.

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΜΑΡΤΥΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΣΣΑΝΑΝΤΕ

Και μια άλλη φορά είδα τον Σεργκέι έτσι. Ήταν την εποχή που δουλεύαμε μαζί πάνω στην ισπανική μετάφραση. Μια μέρα που μπήκα στο δωμάτιο, αυτός στεκόταν ακίνητος, δίπλα στο τραπέζι. Δεν άκουσε τα βήματά μου. Κοίταξα πάνω από τις πλάτες μου και είδα πάνω στο τραπέζι ανοιχτό ένα τεύχος ενός εικονογραφημένου περιοδικού.

Τραβήχτηκα: πάνω στο τραπέζι βρισκόταν η απεικόνιση του μαρτυρίου του Πασσανάντε, που πριν από λίγο καιρό είχε δικαστεί στη Μαδρίτη και καταδικαστεί σε μια μεσαιωνική ποινή, τον στραγγαλισμό με ένα κολάρο που σφιγγόταν γύρω από τον λαιμό του με μια βίδα από πίσω. Το πρόσωπο του δύστυχου δεν καλυπτόταν από κανένα σάβανο και μας κοιτούσε από την εικόνα, με όλον τον τρομακτικό ρεαλισμό του. Σιωπηλά, τράβηξα τη σελίδα κάτω από τα μάτια του Σεργκί κι έτσι ξαναγύρισε στον εαυτό του. «Γιατί να κοιτάμε αυτά τα πράγματα», είπα. «Και γιατί να μην τα κοιτάμε; Πρέπει», μου απάντησε ξερά. Μολονότι ο Σεργκί δεν κατέρρεε κάτω από το βάρος της δουλειάς, του συνέβαινε συχνά να μένει σκεπτικός. Τότε πηγαίναμε κάπου, τις περισσότερες φορές στον Στεφάνοβιτς, στον Ντετς ή στις Βέρας Ζασούλιτς, με τους οποίους είχαμε πάρα πολλά κοινά, περισσότερα απ' ό,τι με τους άλλους μετανάστες. Η ακόμη τύχαινε να πηγαίνουμε μακριά από την πόλη.

Έφτασε η άνοιξη. Από τη Ρωσία μας ερχόντουσαν ειδήσεις, όχι πάντα καλές. Κάθε τόσο, όταν αργούσαν τα γράμματα του Μορόζωφ, ο Σεργκί κι εγώ ανησυχούσαμε.

Η ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΤΟΥ ΣΟΛΟΒΙΕΦ

Η απόπειρα του Σολόβιεφ (στις 2 Απριλίου)³⁷, που ήταν για μας απρόσμενη, μας συντάραξε όλους. Η Βέρα Ζασούλιτς έμεινε τρεις μέρες κρυμμένη, τελείως αποθαρρυσμένη. Δεν επιδοκίμαζε εκείνη τη μορφή δράσης. Μου δημιουργούσε πολλές φορές την εντύπωση, ότι κάθε βίαιη ενέργεια (η απόπειρα του Ντρέντελ κ.λπ.) της προκαλούσε μια ιδιαίτερα βίαιη νευρική ταραχή, δεδομένου ότι, συνειδητά ή όχι, απέδιδε στον εαυτό της την ευθύνη για το πρώτο βήμα προς εκείνη τη μορφή πρωτοβουλίας, που εξέφραζε καθαρά μια άμεση δράση ενάντια στην εξουσία. Ο Στεφάνοβιτς και ο Ντετς, καθώς επίσης κι οι άλλοι μετανάστες, κρατούσαν μια στάση πολύ πιο ανεκτική προς την απόπειρα του Σολόβιεφ. Παρατηρούσαν μόνο ότι κινδύνευε να μπλοκάρει τη δουλειά στους κόλπους του λαού. Ο Σεργκί Κραβτσίνσκυ, αντίθετα, υποστήριζε ότι όλη η προσωπική μας εμπειρία είχε αποδείξει πόσο αδύνατη ήταν, ήδη από καιρό, μια έστω και ελάχιστη εκτεταμένη δουλειά στους κόλπους του λαού και ότι οτιδήποτε ήταν δυνατό να κάνουμε το είχαμε κάνει και ότι οι εργαζόμενοι μπορούσαν πια να συνεχίσουν και μόνοι τους την αρχινισμένη προπαγανδιστική δουλειά, με λιγότερα

---

37 Όπως έχει ήδη αναφέρει η Ο. Λιουμπάτοβιτς, η αποτυχημένη απόπειρα κατά του τσάρου που έγινε στις 2 Απριλίου 1879 από τον Α. Κ. Σολόβιεφ –έναν από τους μέχρι τότε πιο αφοσιωμένους αγωνιστές στη δουλειά ανάμεσα στους χωρικούς και τους εργάτες– υπήρξε το γεγονός που έκανε να επιταχυνθεί η κρίση στους κόλπους της “Ζέμλια ι Βόλια”.

θύματα απ' ότι αν την κάναμε εμείς οι διανοούμενοι. Για να υπάρξει μια ευρύτερη πρωτοβουλία στους κόλπους του λαού, ήταν απαραίτητο να καταφέρουμε να αποκτήσουμε τουλάχιστον κάποιες ελάχιστες πολιτικές ελευθερίες, όπως η ελευθερία του λόγου και η ελευθερία των συγκεντρώσεων. Μόνο τότε, ο λαός θα πλησίαζε τη σημαία των σοσιαλιστών μέσω ενός πλατιού κινήματος.

Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΒΙΤΗΣ, ΤΟΥ ΝΤΕΤΣ, ΤΗΣ ΖΑΣΟΥΛΙΤΣ ΚΙ ΕΜΕΝΑ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ

Αισθανόμασταν όλοι ότι πλησίαζε μια σημαντική ιστορική στιγμή. Από τη Ρωσία ερχόντουσαν πληροφορίες, που έλεγαν ότι το επαναστατικό αίσθημα δυνάμωνε. Μας ανακαλούσαν, υποσχόμενοι να μας στείλουν έναν έμπειρο σύντροφο για να μας περάσει από τα σύνορα. Ο Στεφάνοβιτς, ο Ντετς, η Βέρα Ζασούλιτς κι εγώ αποφασίσαμε να ξαναγυρίσουμε. Για να μπερδέψουμε τα ίχνη, νοικιάσαμε ένα σπιτάκι στο βουνό πάνω από το Μοντρέ (στο Αβάντς), όπου μεταφερθήκαμε όλοι. Η Α. Επστίν, ο Σεργκέι και η γυναίκα του η Φάνυ ήρθαν κι αυτοί. Η Φάνυ έπρεπε να φύγει μετά από λίγο για τη Βέρνη, επειδή είχε ανάγκη από μια σοβαρή ιατρική επέμβαση. Ο Σεργκέι, προφανώς, ανησυχούσε γι' αυτήν και κομματιαζόταν μεταξύ της επιθυμίας να περάσει εκείνες τις τελευταίες μέρες μαζί μας, τους φίλους που ίσως δεν θα του δινόταν η ευκαιρία να τους ξαναδεί άλλη φορά, και της απροθυμίας να αφήσει μόνη τη σύζυγό του, που θα μπορούσε να γίνει μητέρα από τη μια μέρα στην άλλη. Εμείς δεν είμαστε της οικογένειας, δεν μπορούσαμε να μπούμε στο πρόβλημά του και θέλαμε να τον έχουμε μαζί μας, όσο το δυνατόν περισσότερο. Ο μήνας που περάσαμε στο Αβάντς παραμένει για μένα, ακόμη και σήμερα, μία από τις πιο πολύτιμες αναμνήσεις μου.

ΟΙ ΜΥΣΤΙΚΕΣ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΧΩΡΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΡΩΣΙΑ

Το δύο δωματίων σπιτάκι μας ακουμπούσε πάνω στον βράχο. Μπροστά απλωνόταν ένα πράσινο λιβάδι και ολόγυρα υψωνόταν, σαν τοίχος, ένα πυκνό δάσος από μεγαλοπρεπή πεύκα. Ήταν το τέλος του Μάη, ο αέρας ήταν γεμάτος από ανοιξιότικες μυρουδιές, οι πλαγιές των βουνών ήταν διάσπαρτες από άσπρους νάρκισσους, που σκορπούσαν ένα ευχάριστο άρωμα κι ολόγυρα βασίλευε η μεγαλειώδης σιωπή της φύσης, που ηρεμούσε την ψυχή και την έπαιρνε κατά κάποιο τρόπο μακριά από τη Γη. Η Βέρα Ζασούλιτς κι εγώ μέναμε στο ίδιο δωμάτιο.

Το πρωί, αυτή πήγαινε περίπατο κι εγώ καθόμουνα δυο-τρεις ώρες για να γράψω σημειώσεις, σχετικές με τη φοιτητική ζωή στη Ζυρίχη και με τους προπαγανδιστές της δίκης των 50 που έδρασαν στα εργοστάσια της Μόσχας και σε άλλα μέρη της Ρωσίας. Βιαζόμουν να τελειώσω αυτή τη δουλειά, προτού φύγω για τη Ρωσία. Το άλλο δωμάτιο ήταν πιασμένο από την Α. Επιστέιν και την ημέρα χρησίμευε σαν κοινό δωμάτιο. Οι άντρες –ο Σεργκέι Κραβτσίνσκυ, ο Στεφάνοβιτς και ο Ντετς– κοιμόντουσαν στη σιταποθήκη, μια αποθήκη που είχε τακτοποιηθεί επί τούτου και αεριζόταν τέλεια. Παρά το ότι ήταν κοντά το ξενοδοχείο του χωριού, μαγειρεύαμε στο σπίτι, μια που τα οικονομικά μας δεν σηκώνανε το ξενοδοχείο. Σχεδόν όλη η δουλειά έπεφτε στη φοιτήτρια Α. Επιστέιν, που δεν δεχόταν βοήθεια, ισχυριζόμενη ότι έπρεπε να ξεκουραστούμε, γιατί μπροστά μας είχαμε ένα δύσκολο δρόμο, ενώ εκείνη θα έμενε εκεί.

Μέχρι την ώρα των γευμάτων, το σπίτι ήταν σχεδόν άδειο, αλλά την ώρα του πρωινού μαζευόμασταν όλοι, άλλος με λαχανικά, άλλος με φρούτα, άλλος με τον κατάλογο των αυριανών προμηθειών που έπρεπε να κατέβουμε να αγοράσουμε από το Μοντρέ. Δεν κουβαλάγαμε το τραπέζι έξω, γιατί δεν υπήρχαν αρκετές καρέκλες ή πάγκοι, αλλά καθόμασταν στο χορτάρι, μπροστά από το σπίτι, και τρώγαμε έτσι, κάνοντας πικνικ, απλώνοντας την πετσέτα στο χωράφι. Όταν ο καιρός ήταν κακός, τρώγαμε στην κουζίνα. Κατά τη διάρκεια των γευμάτων, ο καθένας έλεγε τις εντυπώσεις του κι ακουγόντουσαν αστεία και γέλια. Σε όλους μας άρεσε εκείνη η απεριόριστη ελευθερία, στην οποία ζούσαμε έξω από την πόλη και τους εξαναγκασμούς της και πάνω απ' όλα, μακριά απ' οποιαδήποτε επιτήρηση. Αυτό μας χρησίμευε σαν μεταβατική κατάσταση, σε σχέση με αυτήν που ετοιμαζόμασταν να ξαναβρούμε στη Ρωσία.

ΖΟΥΝΤΕΛΕΒΙΤΣ

Περιμέναμε με ανυπομονησία τον Ζουντέλεβιτς: ξέραμε ότι είχε ήδη φύγει για να έρθει να μας ψάξει, αλλά τον κρατούσε κάποια άλλη υποχρέωση (αργότερα συμπεριλήφθηκε στη δίκη των 16 και καταδικάστηκε σε ισόβια). Τον ξέραμε από φήμης, ξέραμε ότι ήταν ένα άτομο που έχαιρε αρκετής εκτίμησης στα πλαίσια της οργάνωσης για την ενεργητικότητα και αποτελεσματικότητά του, όμως όταν τον γνωρίσαμε μας γοήτευσε όλους με την τόσο αδελφική απλότητά του, την ειλικρίνεια και την εγκαρδιότητά του, και γίναμε αμέσως φίλοι.

Δέκα μέρες μετά την άφιξή μας στο Αβάνς, ο Σεργκί έλαβε ένα τηλεγράφημα κι έφυγε βιαστικά για τη Βέρνη. Λίγες μέρες αργότερα, μάθαμε ότι ο γιος του γεννήθηκε πρόωρα και πέθανε δύο μέρες μετά τη γέννησή του. Στενοχωρηθήκαμε πολύ όλοι μας. Ίσως το δύσκολο πέρασμα των συνόρων, δυο-τρεις μήνες πριν, είχε μια ολέθρια επιρροή πάνω στην υγεία της μάνας και στη ζωή του μωρού. Λίγες μέρες αργότερα, συνοδευόμενος από τη σύζυγο, ακόμα αδύναμη και κάτωχρη από τη λύπη της, ο Σεργκί γύρισε στο Αβάνς.

Η παραμονή μας πλησίαζε στο τέλος της. Ο Ζουντέλεβιτς έφθασε και παρά το ότι θα ήθελα να μείνω ακόμα λίγες μέρες για να τελειώσω τη δουλειά μου, αυτός επέμενε να κινηθούμε γρήγορα, λέγοντας ότι μας περιμένανε σε λίγες μέρες.

ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ ΜΟΥ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ ΣΥΝΤΡΟΦΙΑ ΜΕ ΤΟΝ ΣΤΕΦΑΝΟΒΙΤΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΑΛΛΟΥΣ

Ήταν ανάγκη να υποχωρήσω. Δυο μέρες αργότερα εμείς, δηλαδή η Βέρα Ζασούλιτς, ο Στεφάνοβιτς, ο Ντετς κι εγώ, ευχηθήκαμε καλή αντάμωση στον Σεργκί, στη σύζυγο και στην Α. Επστέιν, και το πρωί, σχεδόν χωρίς αποσκευές σαν να φεύγαμε για έναν απλό περίπατο, κατεβήκαμε με τα πόδια μέχρι το Μοντρέ. Εκεί, χωρίς να μας προσέξει κανείς, πήραμε το πρώτο τρένο για τη Βέρνη, κατευθυνόμενοι στη Ρωσία. Κανείς δεν μας συνόδευε. Ο Σεργκί είχε έρθει μαζί μας, μέχρι το σημείο που ο δρόμος άφηνε το δάσος. Μας έσφιξε δυνατά πάνω του και μετά έμεινε πολύ ώρα μόνος του, ακολουθώντας μας με το βλέμμα του. «Πες τους να μου γράψουν, αν μπορώ να είμαι χρήσιμος εκεί», μου συνέστησε. Του έδωσα τον λόγο μου. Αλλά εκεί δεν θέλανε ακόμη να τον εκθέσουν και δεν αποφάσισαν να τον καλέσουν. Ποιος ξέρει; Θα είχε καταφέρει, ίσως με την ισχυρή προσωπικότητά του, να κάνει να ξαναγεννηθεί η ενότητα και η αδελφότητα ανάμεσα στις διάσπαρτες επαναστατικές ομάδες και θα είχε μπορέσει με βάση την ηθική ταυτότητα, να ξεπεράσει τις θεωρητικές διαφορές και να βρει μια αδερφική σύνθεσή τους;

Η μεγάλη εκτίμηση των συντρόφων για τη μαχητικότητα του Σεργκί άφηνε, ως ένα βαθμό, απαρατήρητη την εξαιρετική ηθική δύναμη που του είχε επιτρέψει να πλησιάσει τον ουκρανόφιλο Ντραγκομάνωφ, τον αναρχικό Κροπότκιν, τον ναροντικό της δεκαετίας του '60 Γιουκόφσκυ, τον Ιταλό επαναστάτη Καφιέρο, τον Γάλλο κομμουνάρο Λεφρανσαί –όλοι τους άνθρωποι όχι μόνο με διαφορετικές απόψεις, αλλά και με διαφορετική κουλτούρα. Ο μοναδικός που απέφευγε ήταν ο

νετσαγεφικός Τκάτσεφ³⁸, υποστηρίζοντας ότι στην επανάσταση όλα τα συστατικά ήταν χρήσιμα, εκτός από τον ιακωβινισμό και την εξαπάτηση. Όλοι τον αγαπούσαν, όλοι του είχαν εμπιστοσύνη. Ο Σεργκέι ήθελε τόσο πολύ να φύγει κι αν δεν είχε μαζί του στο εξωτερικό τη σύζυγο άρρωστη, η μοίρα του θα ήταν σίγουρα διαφορετική. Σίγουρα, όπως πολλοί, θα πέθαινε στην κρεμάλα –όμως, ένα τέτοιο τέλος θα ήταν χειρότερο από τον φρικτό θάνατο που του έτυχε, μετά από 17 αργά χρόνια μιας εξορίας θλιβερής και εξαντλητικής, με την άγωνα νοσταλγία μιας πραγματικής δράσης και την ατέλειωτη αναζήτηση ενός κακομοίρικού κομματιού φωμιού;

Ο Σεργκέι δεν έφυγε. Εμείς, που φεύγαμε, είμαστε πιο ήμεροι και γαλήνιοι από αυτόν. Είμαστε πέντε, μετρώντας και τον Ζουντέλεβιτς. Το πέρασμα των συνόρων παρουσίαζε ένα δύσκολο πρόβλημα. Ταξιδεύαμε νύχτα και μέρα, χωρίς να σταματάμε, αρχικά στην τρίτη θέση, προσπαθώντας να μην τραβάμε την προσοχή ούτε με τις χειρονομίες μας, ούτε με τη γλώσσα. Ο Ζουντέλεβιτς μας έδινε πρακτικές συμβουλές, έχοντας ήδη πείρα από τέτοιου είδους ταξίδια. «Παρακαλώ, μην κατεβάζετε το καπέλο μέχρι τα μάτια», μας έλεγε, «διαφορετικά διατρέχουμε τον κίνδυνο να επαναληφθεί η περιπέτεια που είχα ήδη με την Ο. Κόβαλικ (που την είχε περάσει την προηγούμενη χρονιά). Έκρυβε το πρόσωπό της με έναν τόσο συνωμοτικό τρόπο, που όλοι βαλθήκανε να την κοιτάνε κάτω από το καπέλο, πράγμα που δημιουργούσε έναν τρομερό φόβο».

Αποφασίστηκε να περάσουμε σε δύο ομάδες: πρώτα εγώ κι ο Στεφάνοβιτς, μετά η Βέρα Ζασούλιτς και ο Ντετς.

Στη Γερμανία, για να μειώσουμε τα έξοδα, αλλά και για λόγους ασφαλείας, ο Ζουντέλεβιτς μας τακτοποίησε σε ένα βαγόνι της τέταρτης θέσης. Ήταν βαγόνια γεμάτα εργαζόμενους –κυρίως Εβραίους εργάτες– και πλανόδιους εμπόρους, που φορτωμένοι με μεγάλα καλάθια πηγαίνανε στην πόλη ή στο γειτονικό χωριό. Υπήρχαν ελάχιστοι ταξιδιώτες που κάνανε μακρινές διαδρομές. Σε κάθε στάση, το βαγόνι γέμιζε μέχρι που να μην μπορούμε να αναπνεύσουμε. Ο Ζουντέλεβιτς, παρ' όλα αυτά, κατάφερε να πιάσει, δεν ξέρω πως, μια θέση σε μια γωνία, όπου έβαλε σαν

---

38 Αυτός ο χαρακτηρισμός του Π. Ν. Τκάτσεφ, φαίνεται υπερβολικά απλουστευτικός και περιοριστικός. Για το πολιτικό και πολιτιστικό έργο του θεωρητικού του ρωσικού ιακωβινισμού, πρβλ. το κεφάλαιο που του αφιερώνει ο F. Venturi στο "il populismo russo", αναφ. έρ., τόμος II, καθώς και την εισαγωγή του V. Strada στο A. I. Hetzren, "Σ' έναν παλιό σύντροφο", ανθολογία που περιέχει επίσης ένα γραπτό του Τκάτσεφ.

κάθισμα μια βαλίτσα που δεν την είχαμε δει πριν. Στην πραγματικότητα, το προσεχές πέρασμα των συνόρων από εμάς τον ανησυχούσε τόσο λίγο, που στο Βερολίνο βρήκε χρόνο να τρέξει σε ένα μαγαζί ρούχων και να αγοράσει –«σε μια σκανδαλιστικά χαμηλή τιμή», όπως έλεγε– διάφορα μικροδέματα, κολάρα, γιλέκα, κλπ. «Κι αν μας τα κατασχέσουν όλα;», του λέγαμε αστειευόμενοι. «Όχι, δεν υπάρχει κίνδυνος. Είναι πολύ πιο επικίνδυνο να περάσει κανείς χάρτες ή βιβλία κι ακόμα δεν ξέρω πως θα περάσω το τετράδιο με τις σημειώσεις σας», μου έλεγε. Του ζήτησα να μου το δώσει, αλλά αρνήθηκε αποφασιστικά, λέγοντας ότι αυτό θα μπορούσε να μας βάλει σε μελαδές.

Το ταξίδι στην τέταρτη θέση μας κούρασε αρκετά: έκανε απίστευτη ζέστη. Το να βγούμε από τα βαγόνια που είχαν πολύ ψηλά σκαλοπάτια, όπως και τα βαγόνια εμπορευμάτων, ήταν πολύ δύσκολο κι ο Ζουντέλεβιτς στο Βερολίνο είχε κάνει προμήθειες για το ταξίδι κι είχε εφοδιαστεί με παστό κρέας, που προκαλούσε φοβερή δίψα. Καλαμπουρίζοντας, του λέγαμε ότι συνειδητά μας είχε υποβάλει σε αυτή τη δοκιμασία, ούτως ώστε όλα τα υπόλοιπα να μας φανούν ασήμαντα.

ΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΑ ΡΩΣΙΚΑ ΣΥΝΟΡΑ

Πράγματι, το πέρασμα των συνόρων έγινε χωρίς κανένα πρόβλημα, αλλά με τρόπο πολύ διαφορετικό από το πρώτο μου πέρασμα. Ήταν πέντε το απόγευμα. Ο Ζουντέλεβιτς έβαλε στο κεφάλι του Στεφάνοβιτς έναν εβραϊκό σκούφο, μου έδωσε ένα χοντρό σάλι να τυλιχτώ και μας προειδοποίησε ότι έπρεπε να περάσουμε μπροστά από τον στρατιώτη που φύλαγε σκοπιά στο φυλάκιο των συνόρων. Εγώ έπρεπε να κάνω την Εβραία που δεν μιλούσε ρωσικά κι ο Στεφάνοβιτς μπορούσε να μιλήσει, αλλά με εβραϊκή προφορά, αν ήταν δυνατόν. Πέρασαμε δίπλα από ένα δάσος με μπέτουλες μικρής ηλικίας που βρισκόντουσαν κατά μήκος του στενού μονοπατιού που μας έφερε στο φυλάκιο των συνόρων. Περπατούσαμε ο ένας πίσω από τον άλλο. Επικεφαλής ο Ζουντέλεβιτς, πίσω από αυτόν ο Στεφάνοβιτς, πίσω από τον Στεφάνοβιτς εγώ. Ο Ζουντέλεβιτς προχωρώντας μπροστά έσπρωξε, κάνοντας τον άνετο, την πόρτα μιας ξύλινης ίσμπας. Στο εσωτερικό, στη μέση του άδειου δωματίου, στεκόταν ένας στρατιώτης. Ήταν μεθυσμένος και ταλαντευόταν από το ένα πόδι στο άλλο, κραδαίνοντας στο ένα χέρι ένα μισοάδειο μπουκάλι βότκας και στο άλλο ένα ποτήρι. Παρατήρησα εκείνη τη στιγμή, ότι από την τσέπη του Ζουντέλεβιτς προβάλανε δύο λαιμοί μπουκαλιών. Ο στρατιώτης, παραπατώντας, έκανε δύο βήματα προς το μέρος μας,

παρατηρώντας με περιέργεια εμένα και τον Στεφάνοβιτς. «Λοιπόν, είσαι αλήθεια Εβραίος;» ρώτησε τον Στεφάνοβιτς. Πριν προλάβει να ανοίξει το στόμα ο Στεφάνοβιτς, ο Ζουντέλεβιτς είχε ήδη παρέμβει. «Πώς δεν τον θυμάσαι; Είχε έρθει σε σένα πριν από λίγο καιρό, είναι συγγενής μου...». «Στον διάβολο... Πάρε, πιες...», απάντησε ο στρατιώτης. Και χύνοντας τη βότκα στο βρώμικο πάτωμα, πρότεινε το ποτήρι του στον Στεφάνοβιτς. Αυτός ήπια μια γουλιά. «Μα, πιες το όλο...», φώναξε ο στρατιώτης, κουνώντας το μπουκάλι. «Μην ανησυχείς, θα πιει» απάντησε ο Ζουντέλεβιτς. «Όμως, κοίτα, σου φέραμε από την καλή, τη γλυκιά, όχι σαν το δικό σου το πράσινο μίγμα...». Κι ο Ζουντέλεβιτς τράβηξε έξω από την τσέπη του ένα μπουκάλι γεμάτο μ' ένα κόκκινο υγρό και μια περιέργη ετικέτα. Πήρε το ποτήρι από τα χέρια του Στεφάνοβιτς, το άδειασε διακριτικά, το γέμισε με το κόκκινο υγρό και το πρότεινε στον στρατιώτη. «Τώρα, χρειάζεται να πιει κι η γυναίκα μια γουλιά», είπε δείχνοντας μας ο στρατιώτης. «Όχι», μπήκε απότομα στη μέση ο Ζουντέλεβιτς, «είναι άρρωστη και δεν πίνει». Ο στρατιώτης δεν επέμεινε. Μου έριξε μια ματιά αποδοκιμασίας κι άδειασε με τη μία το ποτήρι, ρουφώντας το υγρό μ' ένα είδος σφυρίγματος. «Εμπρός, περάστε...», μας είπε κάνοντας μια χειρονομία με το χέρι. Μετά, άρπαξε τα δύο μπουκάλια και κάθισε στον πάγκο κοντά στο τραπέζι. Βγήκαμε και κάνοντας άλλα δυο-τρία βέρστια με τα πόδια, αποφύγαμε τους κλοιούς του στρατού των συνόρων. Βρισκόμαστε επιτέλους σε ρωσική περιοχή, σε μια ζώνη που δεν επιτηρούνταν πια. Ο Ζουντέλεβιτς μας οδήγησε μέχρι το τρένο, μετά γύρισε για να ψάξει τους άλλους δύο που την επόμενη μέρα τους πέρασε με τον ίδιο τρόπο, χωρίς απρόοπτα. Υπάρχει μόνο ένα πράγμα που δεν έκανε και αυτό δεν μου άρεσε καθόλου (ούτε σ' αυτόν): δεν κατάφερε να περάσει το χειρόγραφο μου. Το εμπιστεύτηκε σε κάποιον, υπολογίζοντας να ξαναπεράσει άλλη μία φορά τα σύνορα και να το εκμεταλλευτεί αυτό, για να πάει να το ψάξει. Όμως, τα πράγματα δεν εξελίχτηκαν έτσι και το χειρόγραφο, που είχα γράψει με τις νωπές ακόμα εντυπώσεις απ' ό,τι είχα ζήσει, χάθηκε για πάντα. Για μένα, αποτελούσε μια ζωντανή ανάμνηση του παρελθόντος και έσχατο φόρο τιμής στους χαμένους συντρόφους μου (που χτυπήθηκαν από βαριές καταδίκες μετά τη δίκη των 50), μεταξύ των οποίων εγώ ήμουν ακόμα η μόνη που ήμουν ελεύθερη.

Η ΑΦΙΞΗ ΕΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΒΙΤΣ ΣΤΗΝ ΠΕΤΡΟΥΠΟΛΗ

Εικοσιτέσσερις ώρες αργότερα, ήμασταν ήδη –ο Στεφάνοβιτς κι εγώ– στην Πετρούπολη και βρήκαμε εύκολα τους συντρόφους που, εκείνο το καλοκαίρι (τέλος Ιουνίου 1879), είχαν σχεδόν όλοι εγκατασταθεί στη συνοικία του Λέσνοϊ. Τη στιγμή της άφιξής μας βρισκόντουσαν όλοι ουσιαστικά στην επαρχία. Στο διαμέρισμα του Λέσνοϊ βρήκαμε μόνο τη Σοφία Ιβάνοβνα, που είχε καταδικαστεί για τη διαδήλωση της 6ης Οκτωβρίου και πρόσφατα είχε αποδράσει από την επαρχία του Αρχαγγέλσκ. Μου παρέδωσε ένα γράμμα σφραγισμένο, το οποίο είχε αφήσει για μένα ο Μορόζωφ. Στον φάκελο υπήρχε ένα μήνυμα, όπου μου έλεγε, χωρίς άλλη εξήγηση: «Αν φτάσεις πριν τις 17 Ιουνίου, φύγε αμέσως για το Λιπέτσκ και περίμενε την τάδε ώρα στο πάρκο. Αν φτάσεις μετά τις 17 και πριν τις 24, πήγαινε στο Βορονέζ και περίμενε στο ίδιο μέρος». Είχα καθυστερήσει μία μέρα –δεδομένου ότι είχα φτάσει, αν θυμάμαι καλά, στις 24– και κατά συνέπεια δεν μπορούσα να πάω ούτε στο Λιπέτσκ, ούτε στο Βορονέζ. Έπρεπε να μείνω στο Λέσνοϊ, όπου είχε για μένα νοικιαστεί ένα δωμάτιο, όχι μακριά από το διαμέρισμα της Σοφίας Ιβάνοβνα και του Κβιατκόβσκυ. Ο Στεφάνοβιτς έμεινε σε κάποιον που ήξερε και σύντομα κι αυτός νοίκιασε ένα δωμάτιο στο Λέσνοϊ.

Δυο-τρεις μέρες αργότερα, αυτοί που είχαν πάει στα διάφορα συνέδρια άρχισαν να επιστρέφουν.

Η ΕΠΑΝΟΔΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΤΡΟΥΠΟΛΗ ΑΥΤΩΝ ΠΟΥ ΣΥΜΜΕΤΕΙΧΑΝ ΣΤΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΟΥ ΛΙΠΕΤΣΚ ΤΟΥ ΒΟΡΟΝΕΖ

Έφτασαν έτσι ο Κβιατκόβσκυ, ο Μορόζωφ, ο Ζελιάμπωφ, ο Αλ. Μιχαήλωφ, ο Φρολένκο, ο Σιράγιεφ, ο Μπαράνικωφ, η Οσιάνινα και άλλοι. Το Λέσνοϊ ξαναζωντάνεψε.

Φ. ΓΙΟΥΡΚΟΦΣΚΥ (Σάσκα, ο μηχανικός)

Σύντομα, φτάσανε επίσης ο Ποπόφ (Ροντιόνιτς), ο Στσιεντρίν, η Ε. Κοβάλσκαγια και πιο αργότερα ο Γιουρκόβσκυ. Ήταν αυτός που λίγο νωρίτερα είχε οργανώσει το εγχείρημα του θησαυροφυλακίου της Χερσών, ανεξάρτητα από την οργάνωση «Γη και Ελευθερία», στην οποία εξάλλου δεν ανήκε. Έχοντας ακούσει για το τεράστιο ποσό χρημάτων

που είχε επανοικειοποιηθεί η ομάδα του Γιουρκόφσκυ, καθώς και για τη δύσκολη θέση που αυτή βρισκόταν, ο Ζουντέλεβιτς είχε φύγει βιαστικά για τον Νότο, με την ελπίδα να τον βοηθήσει να κρυφτεί. Όμως, τα μέλη της ομάδας διστάζανε να χωριστούν από το χρήμα και το επόμενο πρωί οι χωροφύλακες περικυκλώσανε το Αλέσκυ –έτσι λέγανε το μέρος όπου είχαν κρυφτεί– και πήραν πίσω όλο το χρήμα. Ο Γιουρκόφσκυ μόλις που πρόλαβε να ξεφύγει κι έφερε στην Πετρούπολη, απ’ όλο το χρήμα που είχε αρπαχτεί από το δημόσιο ταμείο της Χερσών, μόνο ένα χαρτονόμισμα των δέκα ρουβλίων. Αυτό το χαρτονόμισμα κατόπιν φυλάχτηκε σαν ιερό λείψανο.

Αφού έφτασε στην Πετρούπολη, ο Γιουρκόφσκυ δεν παρέλειψε να κάνει επισκέψεις δεξιά κι αριστερά και μια φορά έπεσε και στα χέρια της αστυνομίας, γιατί πήδηξε, ενώ αυτό βρισκόταν σε πορεία, στο τραίνο που πήγαινε από την Ογκουέλναγια μέχρι το Λέσνοϊ. Τη σκαπούλαρε μόνο χάρη στα έγγραφα ταυτότητας που είχε μαζί του. Στη συνέχεια, δεν ξέρω για ποιο λόγο, άφησε την Πετρούπολη και κατάφερε να πιαστεί λίγο αργότερα.

Ο Γιουρκόφσκυ ήταν ένα πολύ αυθεντικό άτομο με μεγάλη ενεργητικότητα, όμως είχε ένα ελάττωμα: έπινε. Ήταν κάτι τόσο σπάνιο στον επαναστατικό χώρο, που δεν μπορούσε να περάσει απαρατήρητο.

Η ΤΕΛΙΚΗ ΔΙΑΣΠΑΣΗ ΤΗΣ «ΓΗ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ»

Μετά την άφιξη όλων αυτών που κατονόμασα παραπάνω, έγιναν διάφορες συναντήσεις στο Λέσνοϊ που γίνανε όλες έξω. Από τη μια, συναντιόντουσαν τα μέλη της Εκτελεστικής Επιτροπής, που είχε συσταθεί ξανά κατά το συνέδριο του Λιπέτσκ, κι από την άλλη, χωριστά, τα μέλη της νεκρής πια οργάνωσης «Γη και Ελευθερία». Ο Στεφάνοβιτς διεύθυνε αρκετά επίμονες διαπραγματεύσεις μεταξύ των μεν και των δεν και αρκετοί ελπίζανε ότι θα κατάφερνε να οδηγήσει στην ανασύνθεση της ενότητας και ότι θα απομάκρυνε το σχίσμα που ετοιμαζότανε, όμως οι κάποιες ελπίδες αποδείχτηκαν μάταιες. Το αντίθετο μάλιστα: ορισμένοι κατηγορήσαν άμεσα τον Στεφάνοβιτς ότι είχε ρίξει λάδι στη φωτιά και ότι είχε επιταχύνει την τελική διάσπαση. Όταν έφτασε μετά από αυτόν η Σοφία Περόφσκαγια στην Πετρούπολη, δεν κατάφερε να κάνει τίποτα πλέον, παρά τη διακαή επιθυμία της να φτάσει σε κάποια ειρήνευση: η διάσπαση ήταν πλήρης και οι σύντροφοι, ήδη από την προηγούμενη μέρα, ήταν πια χωρισμένοι μεταξύ τους σαν ξένοι. Καθένα από τα δύο κόμματα ακολούθησε τον δρόμο του. Ο Στεφάνοβιτς ανέλαβε

την καθοδήγηση της θνησιγενούς οργάνωσης «Μαύρη Αναδιανομή» και οι φίλοι του, η Βέρα Ζασούλιτς και ο Ντετς, μείνανε μαζί του. Εγώ, προφανώς, πήρα το μέρος των συντρόφων του Λιπέτσκ, που ήταν τόσο σίγουροι γι' αυτό, ώστε με είχανε καλέσει επίσημα στο συνέδριο κατά την απουσία μου. Αλλά και η Περόφσκαγια, που καταρχήν παρέμενε μια ένθερμη ναροννική, δεν μπήκε στη «Μαύρη Αναδιανομή». Πήγε προς αυτούς που τραβάνε το σπαθί για να υπερασπίσουν τον λαό και τους αποστόλους του. Η Βέρα Φίγκνερ (Φιλίπποβνα), μια άλλη ένθερμη ναροννική, που είχε δουλέψει σε ένα από τα τελευταία «αγροτικά κοινόβια» που ιδρύθηκαν σε διάφορα μέρη της Ρωσίας από τα πρώτα μέλη της «Γη και Ελευθερία», καθώς επίσης και η Ιακίμοβα και η Σοφία Ιβάνοβνα, ενώθηκαν με εκείνη την τάση, δηλαδή την τάση που εκπροσωπούσε η Εκτελεστική Επιτροπή της «Λαϊκής Θέλησης».

Η «ΜΑΥΡΗ ΑΝΑΔΙΑΝΟΜΗ»

Η διάσπαση μεταξύ «Μαύρης Αναδιανομής» και Εκτελεστικής Επιτροπής της «Λαϊκής Θέλησης», μπορεί να εξηγηθεί πολύ γενικά, όχι μόνο με βάση ζητήματα αρχής, αλλά με βάση ζητήματα ιδιοσυγκρασίας.

Για παράδειγμα, αν και οι περισσότεροι από τους παλιούς συντρόφους της «Λαϊκής Θέλησης» που είχαν ενωθεί με τη «Μαύρη Αναδιανομή», ασχολιόντουσαν τώρα πια μόνο με ειρηνικές πολιτιστικές πρωτοβουλίες, το πρόγραμμα αυτής της οργάνωσης γεννούσε το ίδιο το πνεύμα της εξέγερσης ή, όπως λέγανε στον Βορρά, την «αποδοχή των εκρηκτικών καταστάσεων», πράγμα που σήμαινε ότι η ιδέα της βίας δεν τους ήταν ξένη. Επίσης, αυτοί που είχαν προσχωρήσει στη «Μαύρη Αναδιανομή», όχι μόνο δικαιολογούσαν τις πράξεις βίας ενάντια στις αρχές, αλλά – πράγμα που, αντιθέτως, οι λαϊκιστές δεν δεχόντουσαν– δικαιολογούσαν ακόμη και την εξαπάτηση στις σχέσεις τους με τις μάζες, αν αυτή θα μπορούσε να τις οδηγήσει στην εξέγερση. Άτομα με τέτοιου είδους θέσεις δεν μπορούσαν, προφανώς, να αγανακτούν μπροστά σε μια συστηματική πάλη ενάντια στην εξουσία και στη δολοφονία σαν βίαιη πρακτική. Το επιχείρημα, σύμφωνα με το οποίο η βασιλοκτονία κινδύνευε να εδραιώσει την αντίδραση, δεν ήταν περισσότερο αποδεκτό απ' αυτούς: στην πραγματικότητα, τα μέλη της «Γη και Ελευθερία» (οι ζεμλιεβόλτσι) και εκείνα της «Μαύρης Αναδιανομής» (τσερνοπερεντέλτσι) δεν φοβόντουσαν να επιδεινώσουν την αντίδραση, γιατί εμπεριείχαν στο πρόγραμμά τους την ενθάρρυνση των τοπικών εξεγέρσεων –που οδηγούν άμεσα στην ενίσχυση της καταστολής και

σε μια καταστολή που κατευθύνεται άμεσα ενάντια στον λαό, ενώ μια ενέργεια όπως η βασιλοκτονία έχει αντίκτυπο, βασικά, μόνο στις πόλεις.

Η γενική απουσία ιδεολογικής δικαιολόγησης της διάσπασης που δημιουργήθηκε από τη «Μαύρη Αναδιανομή», ήταν γνωστή και σε αυτούς ακόμη που την αποτελούσαν. Για παράδειγμα, ο Ιωσ. Αιτζεκμαν, σε μια ανοιχτή επιστολή που έγραψε εκείνη την περίοδο, μιλούσε με πολύ καθαρά λόγια γι' αυτό και εξόρκιζε τους συντρόφους να ξαναενωθούν. Δύο χρόνια αργότερα, ο ίδιος ο Στεφάνοβιτς αναγνώρισε το λάθος του, αλλά ήταν πια πολύ αργά. Η «Λαϊκή Θέληση» είχε ήδη χάσει τις καλύτερες δυνάμεις της, τις πιο έμπειρες και σταθερές. Η «Μαύρη Αναδιανομή» δεν είχε αφήσει κανένα ίχνος που να υποδηλώνει τη δράση τους στους κόλπους του λαού, γιατί ήταν αδύνατο να αναπτύξει μια τέτοια δράση σε μεγάλη κλίμακα –και πρώτα απ' όλα δεν είχε προσθέσει πολλά πράγματα στις ζυμώσεις του επαναστατικού σοσιαλισμού στον εργατικό χώρο, που είχαν ενσπείρει εκείνοι της δίκης των 50, της άλλης των 193, ο Ντελγκούσιν, άλλοι λιγότερο γνωστοί και κατά ένα μέρος οι ίδιοι ναροντνικοί. Το τυπογραφείο της «Ζέμλια ι Βόλια», στην οργάνωση του οποίου είχε συμβάλλει με τόση αγάπη ο Σεργκέι Κραβτσίνσκυ και του οποίου η «οικοδέσποινα», η Μ.Κ. Κρίλοβα, ήταν τόσο πεπειραμένη και αφοσιωμένη στον αγώνα, εκείνο το τυπογραφείο που επί έναν ολόκληρο χρόνο είχε καταπλήξει ολόκληρη τη Ρωσία διασφαλίζοντας την έκδοση της παράνομης εφημερίδας «Ζέμλια ι Βόλια» στην Πετρούπολη, παραχωρήθηκε κι αυτό ακόμη στη «Μαύρη Αναδιανομή» και χάθηκε πολύ γρήγορα. Μετά από μια σειρά ανεπιτυχών προσπαθειών, ο Στεφάνοβιτς, ο Ντετς, ο Πλεχάνωφ και η Βέρα Ζασούλιτς ξαναγύρισαν στο εξωτερικό. Η οργάνωση «Μαύρη Αναδιανομή», εξηγώντας την αποτυχία της κατηγορούσε τη «Λαϊκή Θέληση» ότι είχε σκόπιμα παραλύσει τη δραστηριότητά της. Κι όμως, τώρα η «Λαϊκή Θέληση», προσανατολίζοντας τον αγώνα της αποκλειστικά ενάντια στην εξουσία, συγκέντρωνε πάνω της όλη την προσοχή και αποτελούσε, κατά κάποιον τρόπο, προκάλυψη για τα μέλη της «Μαύρης Αναδιανομής». Συγκρίνοντας τη «Μαύρη Αναδιανομή» με τη «Λαϊκή Θέληση», η κυβέρνηση άρχισε να θεωρεί την πρώτη σαν ένα απόλυτα ειρηνικό κόμμα και το κατέστειλε με λιγότερη βία. Αυτή εξαφανίστηκε, μάλλον, λόγω εξάντλησής της, ενώ εκείνοι της «Λαϊκής Θέλησης» πεθάνανε, ας πούμε, όλοι με το όπλο στο χέρι σε απεγνωσμένες επιθέσεις ενάντια στην εξουσία. Εγκατεστημένοι στο εξωτερικό, μερικοί από τους πιο φανερούς εκπρόσωπους της «Μαύρης Αναδιανομής», όπως ο Πλεχάνωφ, ο Ντετς και άλλοι, προσεταιρίστηκαν

εκεί θέσεις μαρξιστικές και σοσιαλδημοκρατικές και, παραμένοντας ελεύθεροι, ανέπτυξαν στη Ρωσία μια προπαγάνδα, που εκφραζόταν κυρίως μέσα από γραπτά.

Η ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑΔΙΚΗΣ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Β΄

Όλο το καλοκαίρι του 1879 κι αργότερα ακόμη, πέρασε με στείρες συζητήσεις με τη «Μαύρη Αναδιανομή» που φτιάχνονταν, με την ελπίδα να επιτευχθεί ξανά η επανένωση της διαμελισμένης οργάνωσης «Γη και Ελευθερία». Εντούτοις, οι προσπάθειες αυτές δεν εμποδίζανε την Εκτελεστική Επιτροπή της «Λαϊκής Θέλησης» να ακολουθεί την πορεία της. Για παράδειγμα, σε μια από τις μαζώξεις της Εκτελεστικής Επιτροπής που γινόντουσαν έξω, στο Λέσνοϊ, και στην οποία εκτός των άλλων συμμετείχε και ο Γκόλντενμπεργκ, που είχε έρθει στην Πετρούπολη για κάνα-δυο μέρες, μια μάζωξη που αυτός δεν θυμάται στη μαρτυρία του, δεν ξέρω για ποιο λόγο, μπήκε το ακόλουθο πρόβλημα: εξυπηρετεί το να διατηρήσουμε τα ολοκληρωμένα σχέδια ενάντια στους στρατηγούς και στους κυβερνήτες ή χρειάζεται να συγκεντρώσουμε όλες τις δυνάμεις μόνο ενάντια στο πρόσωπο του μονάρχη; Αποφασίστηκε να συγκεντρωθούν όλες ενάντια στον τελευταίο.

Αυτή η απόφαση απορρόφησε ουσιαστικά όλη την ενεργητικότητα της οργάνωσης μέχρι την πρώτη Μαρτίου. Μετά τη λήψη της, οι περισσότεροι διασκορπίστηκαν, ο καθένας με ένα συγκεκριμένο καθήκον, αφού είχαν αφιερωθεί μερικές μέρες ακόμη στη συζήτηση των βασικών σημείων του προγράμματος της Εκτελεστικής Επιτροπής. Δυστυχώς, αυτοί που μαζεύονταν δεν είχαν ποτέ αρκετό χρόνο για να προχωρήσουν μέχρι το τέλος και να συντάξουν επιτέλους το κείμενο του προγράμματος. Παρ' όλα αυτά, όλοι αντιλαμβάνονταν ότι ένα πρόγραμμα είναι μια σημαία και ότι από μόνο του θα μπορούσε να οργανώσει νέες δυνάμεις και να συμβάλει στην αναπλήρωση αυτών που είχαν χαθεί. Όμως, υπήρχαν ακόμη τόσες διαθέσιμες δυνάμεις και τα πρακτικά καθήκοντα ήταν τόσο επείγοντα και, στο τέλος, το ίδιο το πρόγραμμα καταρτίστηκε τόσο γενικά στο συνέδριο του Λιπέτσκ, που κανένας δεν φανταζότανε ότι οι περιστάσεις θα άλλαζαν τόσο γρήγορα. Επίσης, όλοι βρισκότανε ακόμα με την αίσθηση της πρόσφατης διάσπασης στους κόλπους της «Γη και Ελευθερία» και χαιρόντουσαν που ξαναβρισκότανε τόσο ενωμένοι γύρω από ένα πρακτικό πρόβλημα, που απαιτούσε τόσο τεράστιες προσπάθειες, ώστε ελάχιστοι ήταν αυτοί που έθεταν ερωτήματα για το μέλλον και για το ζήτημα του

απαραίτητου, εκ των προτέρων, στησίματος της σημαίας τους, ούτως ώστε να λειτουργεί σαν φάρος που θα οδηγεί τις γενιές του μέλλοντος.

Σιγά-σιγά, η Πετρούπολη άδειαζε. Έφυγε ο Σιράγιεφ, έφυγε ο Μπαράνικωφ, έφυγε ο Ζελιάμωφ κι επίσης η Περόφσκαγια και άλλοι. Άλλος για τη Μόσχα, άλλος για τον Νότο, για να εκπληρώσουν τα καθήκοντα που τους είχαν ανατεθεί στην αποφασιστική μάζωξη που έγινε στο Λέσνοϊ. Στην Πετρούπολη μείνανε μόνον εκείνοι που είχαν αναλάβει συγγραφικά ή δημοσιογραφικά καθήκοντα, καθώς κι οι δυναμιτιστές.

Η ΣΥΝΤΑΞΗ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ «ΝΑΡΟΝΤΝΑΓΙΑ ΒΟΛΙΑ» («Η ΛΑΪΚΗ ΘΕΛΗΣΗ»)

Ο Μορόζωφ, χαρούμενος γιατί μαζί με τον Μιχαήλωφ και άλλους κατάφερε να περάσει στο συνέδριο του Λιπέτσκ ένα πιο ενεργητικό πρόγραμμα δράσης, αφιερώθηκε ολοκληρωτικά σ' αυτά τα μεγάλα σχέδια και δούλεψε με απίστευτη ενεργητικότητα. Κάθε μέρα, από το πρωί, έτρεχε στην Πετρούπολη κι εκεί, σαν συντάκτης της μελλοντικής «Ναρόντναγια Βόλια», πέρναγε όλη την ημέρα μαζεύοντας χειρόγραφα, τα χειρόγραφα που ήταν απαραίτητα για τη σύνταξη των ειδήσεων, καθώς και άλλα έγγραφα απαραίτητα για την εφημερίδα, ενώ με τη βοήθεια του Κβιατκόβσκυ έβαζε σε λειτουργία την καινούργια τυπογραφική μηχανή (η παλιά είχε παραχωρηθεί στη «Μαύρη Αναδιανομή»), την οποία ο Ζουντέλεβιτς είχε μόλις φέρει από το εξωτερικό. Αν τα πρώτα νούμερα της «Ναρόντναγια Βόλια» διακρινόντουσαν για την ασυνήθιστη ποικιλία τους και για την πρωτοτυπία των περιεχομένων τους, το οφείλανε πάνω απ' όλα στον Μορόζωφ, στην ακατάβλητη εργασία του σαν συντάκτη, εργασία που ουσιαστικά του έτρωγε όλο τον χρόνο και τον εμπόδιζε να αφιερωθεί σε προσωπική του συγγραφική δουλειά. Η παραλαβή και η προσαρμογή των χειρογράφων ήταν σχεδόν αποκλειστικά δικό του καθήκον και μόνο όταν έφυγε, το πρώτο δεκαπενθήμερο του Νοέμβρη, βάλθηκαν άλλοι να μαζεύουνε τα κείμενα.

ΛΕΒ ΤΙΧΟΜΙΡΩΦ

Ο άλλος συντάκτης της «Ναρόντναγια Βόλια», ο Λεβ Τιχομίρωφ –που μόλις είχε γυρίσει στην Πετρούπολη– είχε μεγάλη βαρύτητα για να μένει πίσω. Προτιμούσε να αφιερώνει τον χρόνο του αποκλειστικά σε μια δουλειά εργαστηρίου, διορθώνοντας το πρώτο κύριο άρθρο, γράφοντάς

το και ξαναγράφοντάς το αρκετές φορές μετά τις παρατηρήσεις του Μορόζωφ και άλλων συντρόφων, πράγμα που και γι' αυτόν ήταν δυσάρεστο και κουραστικό. Πρέπει να ειπωθεί ότι ο Τιχομίρωφ, αν και από συγγραφική άποψη είχε μεγάλο ταλέντο, είχε μια θεωρητική τοποθέτηση πολύ ασαφή, που της έλειπε η καθαρότητα και οι σταθερές θέσεις. Αναζητούσε πάντα την έμπνευσή του έξω από τον ίδιο, όμως, επειδή ήταν περήφανο άτομο, δεν την αναζητούσε ανάμεσα σε αυτούς, μεταξύ των οποίων ζούσε κάθε μέρα – καταλαβαίνοντας ότι η αστάθεια της κρίσης του μπορούσε να του καταστρέψει το γόητρο–, αλλά όπου βρισκόταν σαν καλεσμένος. Γενικά, στον χώρο μας, ο Τιχομίρωφ απέφευγε να διατυπώνει προσωπικές απόψεις. Μια μέρα, θυμάμαι, ήμασταν και οι δύο στην Οσάνινα (Η Οσάνινα είχε συμμετάσχει στο παρελθόν στον γιακωβίνικο κύκλο των «ναμπατόβσκι» –«*Ναμπάτ*» [«Η καμπάνα του συναγερμού»], ήταν μια εφημερίδα που έβγαινε στο εξωτερικό από τον νετσαγεφικό Τκάτσεφ– και κατόπιν, μετά τον γάμο με τον Μπαράνικωφ, τον οποίο είχε παντρευτεί με το όνομα Κοσιουρνίκοβα, επ' ευκαιρία του συνεδρίου του Λιπέτσκ είχε προχωρήσει στη δημιουργημένη «Λαϊκή Θέληση»).

Ο Τιχομίρωφ καθόταν περιμένοντας κάποιον και ήμουν κι εγώ, δεν θυμάμαι πια για ποιο λόγο. Μιλάγαμε για τον λαό, για την τρομοκρατία, για τις επαναστατικές προοπτικές γενικά. Ο Τιχομίρωφ εκείνη την ημέρα ήταν ιδιαίτερα ομιλητικός και το πέταξε: «Δεν πιστεύω στην επιτυχία της επαναστατικής υπόθεσης, γενικά». «Και γιατί, λοιπόν, σε μια τέτοια περίπτωση θα συνεργαζόσαστε με τους επαναστάτες;», τον ρώτησα. «Γιατί μεταξύ τους βρίσκονται οι παλιοί μου φίλοι», ήταν η απάντηση. Μεταξύ μας, αποκαλούσαμε τον Τιχομίρωφ «ο Γέρος» και πράγματι εκείνος ο λεπτός άντρας με το πηγούνι ξυρισμένο σαν δημόσιος υπάλληλος για συνωμοτικούς λόγους, με τα μουστάκια σε αγγλικό στυλ, με τα ανέκφραστα γκριζα ματάκια και με τα αραιά μαλλιά χρώματος карабόσκινου, μας φαινόταν γέρος, μολονότι ήταν μόλις 30 χρονών. Και κοιτάζοντάς τον εκείνη τη στιγμή, αισθάνθηκα άπειρο οίκτο γι' αυτόν, για την άδεια ψυχή του.

Στην πορεία, όταν πέραγα τις ατέλειωτες μέρες της εξορίας στις όχθες του Λένα, κυκλοφόρησε στη Σιβηρία η φήμη ότι ο Τιχομίρωφ είχε ζητήσει χάρη από την κυβέρνηση και είχε ξαναγυρίσει με την οικογένειά του στη Ρωσία. Ήξερα ότι για να εξασφαλίσει την προσωπική του σωτηρία δεν είχε πει ψέματα, ήξερα ότι από καιρό σερνόταν σιωπηλά, ένα πνεύμα ηθικά νεκρό, όμως ήξερα επίσης ότι αν είχε εξαγοράσει την

ελευθερία του πληρώνοντας με τη συνείδησή του, με την υπόληψή του, η ελευθερία και η ζωή των συντρόφων που βασίζονταν στην εντιμότητά του, δεν υπεισέρχονταν σε αυτήν τη συμφωνία και δεν θα υποφέρανε γι' αυτό. Ήξερα ότι ο Τιχομίρωφ δεν μπορούσε να είναι Γκόλντενμπεργκ, ούτε Νετσάγιεφ και δεν έκανα λάθος. Πόσοι άνθρωποι θα μπορούσαν να έχουν περάσει από τη διοικητική εκτόπιση, αν όχι στην κρεμάλα, όπως ο Ντεγκάγιεφ για τον βαρόνο Στρόμπεργκ, τουλάχιστον στην ισόβια φυλάκιση; Αυτό, τουλάχιστον, η ιστορία πρέπει να το ξέρει, πρέπει να το θυμάται και να είναι αμερόληπτη... Είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς μια πιο πικρή μοίρα από αυτήν του Τιχομίρωφ.

ΑΝΤΡΕΪ ΖΕΛΙΑΜΠΩΦ

Ο Ζελιάμπωφ αντιπροσώπευε έναν τύπο ανθρώπου εντελώς διαφορετικό³⁹. Ήταν μια εξαιρετική προσωπικότητα, πολύ ισχυρή. Η συνάντησή μας στο Λέσνοϊ και στην Πετρούπολη δεν ήταν η πρώτη: ήμασταν γνωστοί από τα 1876, στην Οδησό, όπου έμενε αφού είχε απελευθερωθεί με εγγύηση, μετά την ανάκριση για την υπόθεση των 193.

Τότε, συναντιόμασταν πολύ σπάνια, γιατί κινδύνευε πάντα να τον παρακολουθήσουν και ανταλλάσσαμε σημειώματα κρυφά. Ερχόταν, καμιά φορά, και μέχρι το εργαστήριο βιβλιοδεσίας του Έιτνερ, όπου έζησα για κάποια περίοδο και όπου κάποτε-κάποτε συναντιόντουσαν τα μέλη της «Ένωσης των εργαστηρίων της νότιας Ρωσίας». Επρόκειτο, όμως, για συναντήσεις πολύ ακανόνιστες. Τώρα, κατά τη διάρκεια εκείνου του καλοκαιριού του 1879, δεν τον ξανασυναντούσα τυχαία, στα βιαστικά, αλλά σαν ένα σύντροφο της οργάνωσης, του οποίου προηγείτο μια φήμη κολακευτική. Και πράγματι, από την εποχή των πρώτων μας συναντήσεων, ο Ζελιάμπωφ είχε μεγαλώσει. Ήταν πραγματικά ώριμος και σωματικά και πνευματικά. Ήταν ένα μελαχρινό αγόρι, μεγαλόσωμο και λυγρόκορμο, με όψη ωχρή, μ' ένα θαυμάσιο σκουρόχρωμο μούσι και με εκφραστικά μάτια. Ο τρόπος που μιλούσε ήταν γεμάτος θέρμη και πάθος, η φωνή του ευχάριστη και δυνατή. Είχε όλα τα προσόντα για να γίνει ένας λαϊκός ρήτορας, αλλά δεν γινόταν αισθητή σ' αυτόν εκείνη η βαθιά προσοχή προς την ανθρώπινη ψυχή, που ήταν τόσο χαρακτηριστική στον Σεργκέϊ Κραβτσίνσκυ ή στον Όσκυ. Ίσως, γιατί

---

39 Ο Αντρέι Ζελιάμπωφ, ο βασικός οργανωτής της επιτυχημένης απόπειρας της 1 Μαρτίου 1881, είναι το κεντρικό πρόσωπο του μυθιστορήματος του Jurij Trifonov που αναφέραμε «Η ανυπομονησία».

εκείνη την περίοδο ο Ζελιάμπωφ δεν είχε ακόμη γνωρίσει και πολύ το μαρτύριο: όμως, αυτό βρισκόταν κοντά, πολύ κοντά κι αυτός αναγκάστηκε να πει το ποτήρι, μέχρι τον πάτο. Εκείνο το καλοκαίρι, όλη η ύπαρξή του φαινόταν βυθισμένη σε ένα φωτοστέφανο χαράς και σε μια άπειρη ελπίδα. Ήταν αγανακτισμένος για τη διάσπαση που προκάλεσαν τα μέλη της «Μαύρης Αναδιανομής», που υποστηρίζανε ότι ο αγώνας ενάντια στην εξουσία, όπως είχε σχεδιαστεί συστηματικά στο συνέδριο του Λιπέτσκ, θα ζημίωνε την πρωτοβουλία στους κόλπους του λαού: «Θα τους δείξω εγώ ότι αυτοί δεν θέλουν απλά να κινηθούν. Θα τους δείξω ότι η «Λαϊκή Θέληση», ενώ θα κατευθύνει τον αγώνα ενάντια στην εξουσία, θα δουλεύει επίσης στους κόλπους του λαού». Και πράγματι, ο Ζελιάμπωφ κατόρθωσε να οργανώσει μια αγροτική πολιτοφυλακή, την ίδια ακριβώς περίοδο που το μεγαλύτερο μέρος της ενεργητικότητάς του το απορροφούσε ο πυρετώδης αγώνας ενάντια στην εξουσία. Αλλά γι' αυτό, χρειαζόταν να έχει κανείς μια ενεργητικότητα σαν τη δική του –και μια τέτοια ενεργητικότητα τη διαθέτουν πολύ λίγα άτομα.

Αλλά και η Περόφσκαγια, επίσης, είχε πυρακτωθεί από εκείνη τη φλόγα και εκείνο το πάθος για τον απλό κόσμο.

Η ΣΟΦΙΑ ΠΕΡΟΦΣΚΑΓΙΑ, ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΣΣΑ

Ακόμα σε πλήρη αναστάτωση από την αποτυχία των προσπαθειών της να διασφαλίσει επαφές με τους κρατούμενους της κεντρικής φυλακής του Χάρκοβο, όπου λιώνανε οι σύντροφοί της και μεταξύ αυτών και ένας άνθρωπος, που ήταν σχεδόν θεός γι' αυτήν –ο Μίσκιν–, παιδί του λαού και εξαιρετος ρήτορας, μην μπορώντας να κάνει τίποτα για να τους αρπάξει από τη φυλακή και να τους ελευθερώσει, απομονωμένη εξαιτίας της αστυνομικής βίας από ένα λαό στον οποίο είχε αφιερώσει όλη της την ψυχή, η Σοφία Περόφσκαγια αφιερώθηκε πια τελείως στον αγώνα που είχαν αναλάβει οι σύντροφοί της ενάντια στον μονάρχη, τον υπέρτατο υπεύθυνο των ατυχιών όλης της Ρωσίας. Όταν, γι' αυτό τον σκοπό, έφυγε ο Ζελιάμπωφ για τον Νότο, υπήρξε η πρώτη που προσφέρθηκε για τον ρόλο της «σπιτονοικοκυράς» της μικρής κατοικίας που βρισκόταν δίπλα στη σιδηροδρομική γραμμή του τραίνου της Μόσχας, από την οποία είχε προβλεφθεί να περάσει ο τσάρος, κατά το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Νοεμβρίου. Αυτή ήταν που, χωρίς να της τρέμει το χέρι, έδωσε το σήμα να πλησιάσουν τους δύο ηλεκτρικούς σφιχτήρες.

Ξαναγύρισε μετά από μερικές ημέρες στην Πετρούπολη και ήρθε κατευθείαν από τον σταθμό σε ένα από τα μυστικά διαμερίσματα του

κόμματος. Εκείνη ακριβώς τη στιγμή εκεί βρισκόντουσαν, θυμάμαι, εγώ, η Χέλφμαν, που είχε καταδικαστεί στη δίκη των 50 και είχε μόλις αποδράσει από την εξορία και ο Γκρατσέφσκυ, που ήταν από τα μέλη της οργάνωσης που είχαν δικαστεί στη δίκη των 50 και είχαν καταδικαστεί και σε εκείνη των 193 κι ο οποίος είχε κι αυτός μόλις αποδράσει. Η Περόφσκαγια ήταν γενικά τύπος εξαιρετικά επιφυλακτικός, αλλά εκείνη τη φορά, όταν βρεθήκαμε γυναίκες μεταξύ μας, όρθια μπροστά στον νιπτήρα, με τα χέρια γεμάτα σαπούνια, ταραγμένη και με μια φωνή αναστατωμένη και σπασμένη, άρχισε να μας διηγείται πώς είχε αφήσει να περάσει το τρένο εξαιτίας μερικών δέντρων. Έλεγε, επίσης, ότι η δυναμίτιδα είχε αποδειχθεί ανεπαρκής και ότι ήταν πολύς ο κόσμος που είχε διακινδυνεύσει για τις ενέργειες στον Νότο και ότι ήταν κρίμα που δεν είχαν εστιάσει όλη τη δράση στη Μόσχα. Και καθώς έλεγε όλα αυτά, το πρόσωπό της έδειχνε μια βαθιά θλίψη και έτρεμε ολόκληρη – από το κρύο, λόγω των γυμνών και βρεγμένων χεριών ή λόγω της εναγώνιας αίσθησης της αποτυχίας και μιας έντασης, που είχε κρατήσει υπερβολικά πολύ – όμως, εγώ δεν έβρισκα τίποτα που να μπορεί να την ηρεμήσει. Διαισθανόμουν, επίσης, ότι εκείνη η αποτυχία θα μας κόστιζε αρκετά θύματα και δεν έκανα λάθος.

Η ΣΥΛΛΗΨΗ ΤΟΥ ΚΒΙΑΤΚΟΒΣΚΥ

Την επομένη αυτής της συνάντησης, το πρωί, η Περόφσκαγια μπήκε στο σπίτι μας, δηλαδή στο διαμέρισμα που μέναμε εγώ και ο Μορόζωφ (στην πλατεία Ζταμένσκυ), και μας είπε βιαστικά ότι έτρεχε στον Κβιατκόβσκυ για να τον ειδοποιήσει, γιατί είχε μάθει ότι θα του κάνανε έρευνα την ίδια εκείνη μέρα, «και ίσως ήδη γίνεται», πρόσθεσε με πικρία. Πρότεινα να πάω εγώ στη θέση της, αλλά δεν ήθελε ούτε να τ' ακούσει. Ο Μορόζωφ είπε τότε, ότι θα πέρναγε αμέσως από την Μ.Ν.Οσάνινα που ζούσε εκεί κοντά, στην οδό Νικολαγιέφσκι. Η Οσάνινα δεν ήταν ακόμη ανακατεμένη σε τίποτα, το όνομά της ήταν άσπιλο, όσον αφορούσε τις σχέσεις της με την αστυνομία, κι αυτός πήγαινε σε αυτή, για να τη στείλει να ειδοποιήσει τον Κβιατκόβσκυ. Ο Μορόζωφ έφυγε και εγώ έμεινα στο σπίτι μαζί με την Περόφσκαγια. Ήμασταν και οι δύο πολύ ανήσυχες και η συζήτηση δεν είχε φυσικότητα. Ο Κβιατκόβσκυ ήταν ένας από τους πιο συμπαθείς και δραστήριους συντρόφους – η σύλληψή του θα αντιπροσώπευε μια βαρύτατη και αναντικατάστατη απώλεια για τον αγώνα. Φλεγόμενη από ανυπομονησία και ξέροντας ότι κάθε δευτερόλεπτο θα μπορούσε να κοστίζει την απώλεια, όχι μόνο του Κβιατκόβσκυ, μα και πολλών άλλων, έβαλα σιωπηλά το καπέλο, είπα

στην Περόφσκαγια ότι πήγαινα στον Κβιατκόβσκυ και βγήκα βιαστικά, χωρίς να της δώσω καιρό για να με σταματήσει. Της εμπιστεύθηκα μόνο την ευθύνη να πει στον Μορόζωφ να απομακρύνει, όπως και να 'χει, από το διαμέρισμα μας οποιοδήποτε παράνομο αντικείμενο και να το εγκατέλειπε.

Η ΠΑΓΙΔΑ ΣΤΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΚΒΙΑΤΚΟΒΣΚΥ

Όταν έφτασα στη σκάλα του σπιτιού όπου έμενε ο Κβιατκόβσκυ, κοίταξα γύρω με τη μεγαλύτερη προσοχή, αλλά δεν παρατήρησα τίποτα ύποπτο. Στο παράθυρο δεν υπήρχε το σήμα, όμως ο πάγος που κάλυπτε το τζάμι εμπόδιζε να φανεί οτιδήποτε. Χτύπησα το κουδούνι. Η πόρτα άνοιξε –υπερβολικά βιαστικά: μπροστά μου στεκόταν η επιβλητική μορφή ενός βαθμοφόρου χωροφύλακα. «Πιστεύω ότι έκανα λάθος», είπα «μου είπανε ότι μένει εδώ η μοδίστρα». «Όχι, η μοδίστρα μένει μπροστά, αλλά περάστε, περάστε παρακαλώ». Και επέμενε. Έκανα ότι μπορούσα για να τον διαβεβαιώσω ότι είχα κάνει λάθος, ότι δεν είχα να κάνω τίποτα εκεί, μα ο αστυνομικός δεν το πίστευε κι έπρεπε να υπακούσω. Με οδήγησε στο δωμάτιο της Ευγενίας Φίγκνερ. Το δωμάτιο παρουσίαζε την εικόνα μιας κανονικής καταστροφής: όλα είχαν γίνει άνω-κάτω, το κρεβάτι ήταν γεμάτο από δέματα του τελευταίου νούμερου (του δεύτερου) της «Ναρόντναγια Βόλια», μερικά διαλυμένα και άλλα ακόμα δεμένα. Στο διαμέρισμα δεν βρισκόντουσαν πια ούτε η Ευγενία Φίγκνερ, ούτε ο Κβιατκόβσκυ. Καθώς μιλούσα, είδα να εμφανίζεται μέσα από την πόρτα της κουζίνας το πρόσωπο της νεαρής υπηρέτριας του Κβιατκόβσκυ, μιας κοπέλας από την επαρχία πολύ αθώας και πολύ καλής. Ο αστυνομικός την έσπρωξε βίαια στην κουζίνα και κάνοντας αυτό, με προφύλαξε σίγουρα από το να αναγνωριστώ ως μία από τις καλύτερες γνωριμίες των σπιτονοικοκυραίων. Περνώντας μπροστά από την ανοιχτή πόρτα του σαλονιού, όπου ήθελε στην αρχή να με οδηγήσει ο αστυνομικός προτού αλλάξει γνώμη, είδα ότι κι εκεί, όπως και στο γραφείο του Κβιατκόβσκυ, όλα είχαν ψαχτεί: υπήρχαν εκεί ανάκατα χάλκινοι κύλινδροι, κομμάτια σπάγκου και άλλοι σωροί από το ίδιο νούμερο της «Ναρόντναγια Βόλια». Έμεινα μερικά λεπτά καθισμένη στο δωμάτιο της Φίγκνερ, για να μην ερεθίσω τον αστυνομικό και μετά βάλθηκα να του ζητάω με παραπονιάρικο ύφος να με αφήσει να πάω σπίτι, αλλιώς ο σύζυγός μου θα εξοργιζόταν και θα με έδερνε. Ο αστυνομικός μαλάκωσε και με οδήγησε, όχι στο σπίτι, αλλά στο αστυνομικό τμήμα της συνοικίας. Καθώς κατεβαίναμε τις σκάλες, η Οσάνινα ανέβαινε προς εμάς. Την άφησα να περάσει χωρίς να της πω τίποτα, χωρίς να

τη χαιρετήσω και την ακολούθησα μόνο με το βλέμμα, καθώς πέρασε μπροστά από το διαμέρισμα του Κβιατκόβσκυ και συνέχισε να ανεβαίνει. Σίγουρα, βλέποντάς με παρέα με τον χωροφύλακα, τα κατάλαβε όλα και δεν μπήκε. Γι' αυτό μπορούσε να πάει βιαστικά να ειδοποιήσει τον Μορόζωφ και τους άλλους συντρόφους. Αυτό μου έδωσε νέες δυνάμεις. Αποφάσισα να μπερδέψω λίγο την αστυνομία, προτού να δώσω τη διεύθυνσή μου —όπου ήξερα ότι δεν θα έβρισκε τίποτα πια και θα με αφήνανε ελεύθερη.

Στο αστυνομικό τμήμα που με οδήγησε ο αστυνομικός, προσποιούμουν ότι ήμουν τόσο ταραγμένη που δεν καταλάβαινα τίποτα, που δεν ήξερα που να πάω. Ο αστυνομικός επιθεωρητής με αντιμετώπισε με αυστηρότητα, αλλά με άφησε μια ώρα για να συνέλθω και να δώσω τη διεύθυνσή μου. Έμεινα μια ώρα στο κρύο και άδειο γραφείο του και κουλουριασμένη στη γωνία ενός ξύλινου πάγκου, παραδόθηκα σε μαύρες σκέψεις. Με δυσαρεστούσε το να χάσω εκείνη την ελευθερία που είχα ανακτήσει με τόσο ακριβό αντίτιμο και να τη χάσω έτσι τυχαία και, εκτός των άλλων, όχι πάνω στη δράση. Δεν ήθελα να το βάλω κάτω. Ήμουν και πάρα πολύ ανήσυχη για τον Μορόζωφ, τον οποίο, λόγω της πολύ μεγάλης ανυπομονησίας μου, σίγουρα θα είχα βάλει σε πολύ μεγάλους μπλεάδες. Όμως, δεν μου περνούσε ούτε στιγμή από τη σκέψη μου ότι αυτός ο άνθρωπος που είχε διακινδυνέψει τη ζωή του, που δούλευε στην παρανομία στη Μόσχα, θα έμενε να με περιμένει μια μέρα ολόκληρη στο διαμέρισμά μας, ξέροντας που είχα πάει, ξέροντας, τέλος, από την Οσάνινα ότι είχα συλληφθεί. Παρ' όλα αυτά, μολονότι είχαν περάσει τρεις ώρες από την ώρα που έφυγα από το σπίτι μου, συνέχιζα πάντα να καθυστερώ να δώσω τη διεύθυνσή μου, κι όταν ο επιθεωρητής, αφού πέρασε το διάλειμμά της μίας ώρας, ήρθε να με βρει με την απειλή ότι θα με έκλεινε χωρίς χρονοτριβή στο φρούριο Πέτρου και Παύλου, του έδωσα την πρώτη διεύθυνση που πέρασε από το μυαλό μου, που βρισκόταν στην εντελώς αντίθετη μεριά της πόλης από αυτή που κατοικούσαμε. Με οδήγησαν λοιπόν σε εκείνη την καινούργια διεύθυνση, αλλά γι' αυτό χρειάστηκε να αποσπάσουν μια άλλη αστυνομική συνοδεία, πράγμα που χρειάστηκε χρόνο. Ευτυχώς, παρόλο που είχα τελείως εφεύρει τη διεύθυνση, στο νούμερο που είχα δώσει έμενε ένας στρατηγός. Η αστυνομία μπερδεύτηκε κι εγώ από μεριάς μου βάλθηκα να τους ικετεύω να μην ενοχλήσουν κανένα, λέγοντας ότι τους είχα εξαπατήσει από τον φόβο για τον σύζυγό μου και δημιούργησα μπροστά στη συνοδεία μια κανονική υστερική σκηνή. Ο επιθεωρητής έγινε έξω φρενών και με ξαναπήγε στο αστυνομικό τμήμα, όπου μου

παραχώρησαν ένα νέο χρονικό περιθώριο για να συνέλθω, μαζί με την τυπική εντολή να είμαι έτοιμη στις έξι το απόγευμα, για να πάμε για τελευταία φορά στο σπίτι μου, διαφορετικά θα με πηγαίνανε κατευθείαν στη φυλακή.

Είχα πραγματικά ανάγκη να ξεκουραστώ. Όλη αυτή η κωμωδία, για μια ολόκληρη μέρα, με την καρδιά μου βαριά από την αγωνία που προκαλούσε η απώλεια των συντρόφων μου και τον πόνο που υπέθετα ότι θα αισθανόντουσαν, όσοι ήταν ακόμα ελεύθεροι, με είχε καταπονήσει τόσο που με δυσκολία κατάφερα να σέρνομαι. Έπρεπε, όμως, να αντιμετωπίσω μια τελευταία δοκιμασία, την πιο αποφασιστική. Όταν το ρολόι χτύπησε έξι το βράδυ, δηλαδή τουλάχιστον επτά ώρες μετά τη στιγμή της σύλληψής μου, ανακοίνωσα τελικά τη διεύθυνση του σπιτιού όπου έμενα, λέγοντας ότι το όνομα και το νούμερο του διαμερίσματος θα τους τα έλεγα μόνο όταν θα φθάναμε μπροστά στην πόρτα, γιατί δεν ήθελα να ειδοποιηθεί ο σύζυγός μου προτού φτάσω εγώ. Ο επιθεωρητής δέχτηκε. Ταξιδέψαμε για περισσότερο από μία ώρα από το στρατόπεδο Ισμαίλοβα, όπου βρισκόμαστε, μέχρι τον σταθμό της Αλεξαντρόφσκαγια, όπου περιμέναμε ακόμα μέχρι να πάρουμε ακόμα μία καινούργια συνοδεία και στο τέλος φτάσαμε κοντά στο σπίτι που έμενα. Έριξα μια ματιά στο παράθυρο και είδα ότι το σήμα δεν υπήρχε, πράγμα που σήμαινε ότι το διαμέρισμα είχε καθαριστεί. Παρ' όλα αυτά, ανέβηκα τις σκάλες με αγωνία. Ο επιθεωρητής με κυνηγούσε: «Λοιπόν, πού είναι, πού είναι;», με ρωτούσε. Φτάσαμε, επιτέλους, μπροστά στην πόρτα μας. Χτύπησα. Η πόρτα άνοιξε αμέσως και στο κατώφλι είδα με τρόμο το πρόσωπο του Μορόζωφ. Παραλίγο να λιποθυμήσω, όμως συγκέντρωσα τις τελευταίες μου δυνάμεις, κατάφερα να συνέλθω και πετάχτηκα προς το μέρος του, σαν μια αναστατωμένη σύζυγος, ικετεύοντάς τον να μην φοβηθεί, να μην με μαλώσει επειδή γύρισα αργά και με τέτοια παρέα. Εξήγησα ότι ήλπιζα πως η αστυνομία θα με άφηνε και γι' αυτό μου πήρε τόσο πολύ μέχρι να γυρίσω. Ο Μορόζωφ έπαιξε πολύ καλά τον ρόλο του και με ρώτησε με ανήσυχο ύφος: «Μα τι έχεις, τι σου συμβαίνει, πού ήσουν;...». «Η σύζυγός σας συνελήφθη σε σπίτι των τρομοκρατών της Μόσχας», του είπε ο επιθεωρητής. «Να μας συγχωρήσετε, αλλά πρέπει να σας κάνουμε έρευνα». «Παρακαλώ, κάντε», είπε ο Μορόζωφ. Κι έβαλε τον επιθεωρητή στο διαμέρισμα. «Είναι απίστευτο, πώς μπόρεσε να συμβεί αυτό...», επαναλάμβανε σαν να μιλούσε στον εαυτό του. Του εξήγησα ότι είχα κάνει λάθος στην πόρτα και ότι νόμιζα ότι χτυπούσα στη modίστρα. Ο Μορόζωφ μου είπε χαμηλόφωνα: «Μην ανησυχείς, ειδοποιήθηκα από την Οσάνινα και

έμεινα επίτηδες». Η έρευνα άρχισε. Ερευνήσανε τα πάντα εξονυχιστικά και στα δύο δωμάτια και φυσικά δεν βρήκανε τίποτα. Όταν τελειώσανε, είπανε στον Μορόζωφ: «Η υπηρέτριά σας είναι ελεύθερη και μπορεί να πάει όπου θέλει, όμως πρέπει να θέσουμε εσάς και τη σύζυγό σας υπό φρούρηση στο διαμέρισμά σας, μέχρι να εξακριβώσουμε γιατί κατέληξε εκεί όπου τη συλλάβαμε».

Ο Μορόζωφ δήλωσε ότι δεν υπήρχε κανένας επείγον λόγος για να βγει και η αστυνομία έφυγε, αφήνοντας φρουρό στον διάδρομο έναν αστυνομικό.

ΠΩΣ Ο ΜΟΡΟΖΩΦ ΚΙ ΕΓΩ ΞΕΦΥΓΑΜΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ ΑΣΤΥΝΟΜΙΑΣ

Ήμασταν μόνοι στο διαμέρισμα και βαλθήκαμε γρήγορα να σκεφτούμε τρόπους για να ξεφύγουμε από εκείνη την επικίνδυνη φυλάκιση. Αμέσως, βάλαμε ένα σχέδιο σε εφαρμογή. Καλέσαμε την ιδιοκτήτρια που μας νοίκιαζε τα δωμάτια και της ζητήσαμε να καλέσει τον αστυνομικό στην κουζίνα για να του προσφέρει τσάι. Ο πειρασμός γι' αυτόν, που είχε έρθει απ' έξω, απ' το κρύο, ήταν μεγάλος. Δίστασε μια στιγμή και μετά ακολούθησε την ιδιοκτήτρια. Χάρης στην αναστάτωση που προκάλεσε εκείνη η πρόσκληση και τον θόρυβο των πιατικών που χτυπούσανε, ρίξαμε στις πλάτες μας από ένα ελαφρύ πανωφόρι, ανοίξαμε σιγά την πόρτα και κατεβήκαμε γρήγορα τις σκάλες, μέχρι την αυλή, γλιστρήσαμε μπροστά από τον θυρωρό σαν να βιαζόμαστε και βρεθήκαμε στον δρόμο. Περιπλανηθήκαμε λίγο στις οδούς Γκοτσάρναγια και Νέφσκυ, βγήκαμε στην Πέφσκυ και κατόπιν πήραμε μια άμαξα μέχρι την Νικολάφσκαγια, όπου ήταν το διαμέρισμα της Οσάνινα.

ΝΙΚΟΛΑΪ ΣΑΜΠΛΙΝ

Μεγάλη υπήρξε η έκπληξη όλων αυτών που βρισκόντουσαν εκεί. Η Μ.Ν. Οσάνινα ρίχτηκε προς το μέρος μου, ρωτώντας με: «Πώς είσαστε ελεύθεροι; Και απελευθερώθηκε και ο Κβιατκόβσκυ;». Χρειάστηκε να την απογοητεύσω. Περιέγραψα την καταστροφή που είχα δει στο σπίτι του Κβιατκόβσκυ και περιέγραψα σύντομα την ιστορία εκείνης της ημέρας, την οδύσσειά μου στα αστυνομικά τμήματα, τη γενναιότητα του Μορόζωφ και τη φυγή μας. Ο Σαμπλίν, ένας παλιός σύντροφος του Μορόζωφ, από την εποχή ακόμη των προπαγανδιστών του λαού κι αυτός, όπως και ο Μορόζωφ, ποιητής με μεγάλο ταλέντο, άκουγε

την αφήγηση σιωπηλός, με την πλάτη ακουμπισμένη στο τζάκι. «Ω, φιλία» αναφώνησε, «πόσο μεγάλη είναι η δύναμή σου!». Κατόπιν, σώπασε θλιμμένος και βυθίστηκε δεν ξέρω σε ποιές σκέψεις. Εκείνη τη στιγμή, το σοβαρό πρόσωπο του Σαμπλίν, που δεν ήταν πια πρόσωπο εφήβου, με το μούσι πολύ κοντό λόγω παρανομίας, σου έφερνε στο νου εκείνο ενός αξιοσέβαστου καθολικού ιερέα. Έτσι, κατά τ' άλλα, τύγχανε να αποκαλούμε στα αστεία μεταξύ μας εκείνον τον άνθρωπο, που κατά βάθος χαιρόταν τη ζωή και συνήθως ήταν χαρούμενος. Αλλά, ποιός ξέρει, ίσως εκείνη τη στιγμή παρουσιάστηκε στην ψυχή του το ασυνείδητο όραμα, η προαισθηση του δικού του πεπρωμένου. Μόλις ένα χρόνο αργότερα, ακριβώς όπως ο Κβιατκόβσκυ, που είχε ήδη εκτελεστεί, ο Σαμπλίν συνελήφθη, μαζί με τη Χέλφμαν στο παράνομο διαμέρισμα (πρώτη Μαρτίου). Γνωρίζοντας πολύ καλά την τύχη που τον περίμενε, πυροβολήθηκε με μια σφαίρα στον κρόταφο, μην σκοπεύοντας να υποστεί την αναπόφευκτη, σε εκείνη την περίπτωση, τραγικοκωμωδία της δίκης και της καταδίκης.

Αυτή υπήρξε η τελευταία μου συνάντηση με τον Σαμπλίν.

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΤΗΣ «ΝΑΡΟΝΤΝΑΓΙΑ ΒΟΛΙΑ»

Η σύλληψη και η φυγή μας, δεδομένων των απαραίτητων προφυλάξεων για την ασφάλεια όλων, οδήγησαν τον Μορόζωφ και μένα να μην φαινόμαστε στους δρόμους για ορισμένη περίοδο – με μια λέξη, έπρεπε να υποβληθούμε σε καραντίνα. Τότε, δεν υπήρχε καλύτερο μέρος για καραντίνα από το διαμέρισμα που φιλοξενούσε το τυπογραφείο της «Ναρόντναγια Βόλια», απ' όπου δεν έβγαινε σχεδόν ποτέ κανείς και όπου ερχόταν το πολύ ένας σύντροφος μια-δυο φορές την εβδομάδα. Αποφασίσαμε, λοιπόν, να πάμε εκεί το ίδιο εκείνο βράδυ. Μας υποδεχτήκανε με ανοιχτές αγκάλες, τόσο πολύ κουρασμένοι από την απομόνωσή τους ήταν αυτοί που ζούσανε εκεί και τόσο σπάνιες ήταν οι επισκέψεις σ' αυτούς.

ΝΙΚΟΛΑΪ ΜΠΟΥΧ, ΣΟΦΙΑ ΙΒΑΝΟΒΝΑ, Λ. ΤΣΟΥΚΕΡΜΑΝ, ΠΙΤΣΚΑ ΚΑΙ Μ. ΓΚΡΙΑΖΝΟΒΑ

Οι επίσημοι ιδιοκτήτες του διαμερίσματος, όπου βρισκόταν το τυπογραφείο, ήταν ο Νικολάι Μπουχ και η Σοφία Ιβάνοβνα. Εκτός από αυτούς, εκεί δουλεύανε επίσης ο Λ. Τσούκερμαν, που κάποια εποχή είχα γνωρίσει στο εξωτερικό, ένας άλλος εργάτης με το παρατσούκλι

Πίτσκα⁴⁰ λόγω της τσιριχτής φωνής του, που έμοιαζε με πουλιού, και με τον ρόλο της υπηρέτριας η Μ.Β. Γκριάζνοβα, που είχε έρθει εκεί μαζί με τον Πίτσκα από το παλιό τυπογραφείο της «Ζέμλια ι Βόλια». Τα πιο ζωηρά μέλη αυτής της κοινότητας ήταν οι τρεις τελευταίοι.

Τη Σοφία Ιβάνοβνα την ήξερα από καιρό, από την εποχή που ήμασταν μαζί κρατούμενες στη δικαστική φυλακή στα 1876 -77. Κανονικά, είχε ένα χαρακτήρα πολύ ζωηρό και χαρούμενο, αλλά την περίοδο για την οποία μιλάω (τέλη Νοεμβρίου 1879) περνούσε μια δύσκολη στιγμή, έχοντας προσωπικά προβλήματα. Δεν ήταν καλά από άποψη υγείας και φαινόταν θλιμμένη και σιωπηλή.

Ο Νικολάι Μπουχ, σύζυγός της σύμφωνα με τα χαρτιά του διαμερίσματος, ήταν ένας άνθρωπος πολύ κλειστός. Τον είχα ήδη συναντήσει πριν σε διάφορες μαζώξεις και είχε τύχει να έρθει να συζητήσει για το τάδε ή το δείνα πρόβλημα στο σπίτι, εμένα και του Μορόζωφ, όπου στις αρχές γινόντουσαν οι μαζώξεις της σύνταξης της εφημερίδας και άλλες μαζώξεις εργασίας.

KΙΜΠΑΛΤΣΙΣ

Ο Κιμπάλτσισ Μπογκοροντίτσκι (που είχε αναλάβει τις επαφές με το φρούριο Πέτρου και Παύλου) και πολλοί άλλοι, ερχόντουσαν κι αυτοί συχνά σε μας, αλλά δεν θυμάμαι να γνώρισα κανέναν πιο σιωπηλό από τον Μπουχ, εκτός από τον Κιμπάλτσισ. Θυμάμαι, ότι είχε τύχει να χρειαστεί να περιμένει κάποιον στο σπίτι μας μια ώρα και παραπάνω και είχε μείνει βυθισμένος, τόσο βαθιά στις σκέψεις του, που δεν υπήρχε τρόπος να του αποσπάσεις την προσοχή ή να τον κάνεις να πει το παραμικρό. Απαντούσε αφηρημένα και στις πιο απλές ερωτήσεις και τις περισσότερες φορές τις απέφευγε. Έτσι, μετά από δέκα-δεκαπέντε λεπτά προσπαθειών για συζήτηση, τον άφηνα μόνο να «μετράει τα άστρα» και ξαναγύριζα στο δωμάτιό μου. Όχι μόνο δεν τον ενδιέφερε η συζήτηση, αλλά δεν τον ενδιέφερε ούτε να διαβάσει εφημερίδες ή περιοδικά. Τις περισσότερες φορές τις άφηνε στο τραπέζι, χωρίς καν να τις ξεφυλλίσει, βυθισμένος δεν ξέρω σε ποιους συλλογισμούς.

Ο Μπουχ ήταν σχεδόν το ίδιο σιωπηλός με αυτόν, αλλά τον συναντούσα πάντα μαζί με άλλους ανθρώπους και γι' αυτό η σιωπή του γινόταν λιγότερο αντιληπτή.

Ο πιο κοινωνικός, από αυτούς που ζούσαν στο τυπογραφείο της «Ναρόντναγια Βόλια», ήταν ο Λ. Τσούκερμαν. Ήταν ένας πραγματικός

---

40 Πρόκειται για τον εργάτη Λούμπκιν (σημείωση του εκδότη (της ιταλίδας μεταφράστριας))

τυπογράφος, που δούλευε σε ένα ρωσικό τυπογραφείο στη Γενεύη και τον οποίο ο Ζουντέλεβατς είχε κάνει να έρθει επί τούτου από το εξωτερικό για να αναλάβει το τυπογραφείο της «Ναρόντναγια Βόλια».

Το βράδυ, όταν η δουλειά τελείωνε και μαζεώνονταν όλοι στο μάλλον ευρύχωρο δωμάτιο στο βάθος, για να συζητήσουν γύρω από το σαμοβάρι, αλλά και να φάνε, ο Τσούκερμαν συνέχιζε να αστειεύεται και να γελάει. Τις περισσότερες φορές, περιέγραφε σκηνές από την καθημερινή ζωή των Εβραίων, ανακατεύοντας εκφράσεις στα ρωσικά και εκφράσεις στα Γίντις. Θεωρούσε ότι, απ' όλους, εγώ ήμουν αυτή που εκτιμούσε περισσότερο τα αστεία του, γιατί βέβαια είχα συναντήσει Εβραίους στο εξωτερικό και χάρις στην εξοικείωσή μου με τα γερμανικά, το αυτί μου έπιανε καλύτερα την Εβραϊκή διάλεκτο, που είναι πολύ κοντά στα λαϊκά γερμανικά. Αυτή η τυχαία σύμπτωση μας πλησίασε τον ένα με τον άλλο. Ο Τσούκερμαν έβλεπε σε μένα την πιο οικεία σε αυτόν σύντροφο και μερικές φορές, τις στιγμές της χαλάρωσης, όταν ήμασταν απασχολημένοι με το να διπλώνουμε τα ήδη τυπωμένα φύλλα (εκτός από το τρίτο φύλλο της «Ναρόντναγια Βόλια», ετοιμάζανε ταυτόχρονα μια παράνομη έκδοση του «Συμπόσιο όλου του κόσμου» του Νεκράσωφ), ο Τσούκερμαν με δίδασκε για να μάθω, τραγουδώντας τους σε μένα με κανονική φωνή, τους παλιούς εβραϊκούς θρήνους που εγώ προσπαθούσα, προς μεγάλη του χαρά, να επαναλαμβάνω μετά απ' αυτόν ή μου εξιστορούσε διάφορα επεισόδια από τη ζωή του Ιησού Χριστού και τα λεγόμενα του Ταλμούδ για τις σχέσεις του προς την Παρθένο. Ήταν λεπτομέρειες κανονικά άγνωστες στη χριστιανική ιστορία. Ο Τσούκερμαν, προτού να αφοσιωθεί στον επαναστατικό τύπο, ετοιμαζόταν να γίνει ραββίνος. Είχε ολοκληρώσει τον κύκλο στην Ανώτερη Εβραϊκή Σχολή, είχε συνεργαστεί με ένα εβραϊκό περιοδικό που έβγαινε στην παλιά παραδοσιακή γλώσσα και, μου 'χανε πει, συνέθετε θαυμάσια, ιδιοφυή ποιήματα. Η εξωτερική του εμφάνιση, η συνηθισμένη του συμπεριφορά δεν βοηθούσαν να τον εκτιμήσει κανείς σωστά, εάν περιοριζόταν σε μια επιφανειακή σχέση. Η συνήθεια του να αστειεύεται με τον εαυτό του, σαν να προσπαθούσε να μειωθεί στα μάτια των άλλων, έκανε μερικούς –από αυτούς που ήξερα– να την πατάνε μ' αυτόν. Όμως, πίσω από αυτή την ελάχιστη αξιοσέβαστη εμφάνιση έσφυζε μια θαυμάσια φύση, λεπτή, ποιητική και απόλυτα ανθρωπιστική. Αλλιώς, πώς να εξηγηθεί διαφορετικά η απόφασή του να έρθει από το εξωτερικό για να εγκατασταθεί στην Πετρούπολη, όπου εκτός από τον Ζουντέλεβιτς (που άλλωστε πιάστηκε αργότερα) δεν ήξερε ψυχή ζώσα; Κατεβαίνοντας από το τρένο, ήρθε να κλειστεί στο τυπογραφείο της «Ναρόντναγια Βόλια», από το οποίο έβγαινε μόνο

την Πέμπτη, μέρα που ερχόταν ο λουστραδόρος των παρκέ κι αυτός στελνόταν έξω για έναν περίπατο. Αλλά και τότε, δεν ήξερε τι να κάνει για να περάσει η ώρα και γυρνούσε άσκοπα σε εκείνους τους άγνωστους γι' αυτόν δρόμους. Μου είχε εκμυστηρευθεί ότι αισθανόταν στους δρόμους της Πετρούπολης, σαν στη μέση της ερήμου. Τότε, αυτός δεν μπορούσε να φανταστεί πόσο κοντά ήταν η ώρα που η μοίρα, μετά από πολλά μαρτυρικά χρόνια στις φυλακές, θα τον έσπρωχνε, αυτή τη φορά, σε αληθινή έρημο στην επαρχία της Γιακουτίας και θα του πρόσφερε, σαν πρόωρο τάφο, τα νερά του αφιλόξενου Λένα. Σταλμένος στην περιοχή της Γιακουτίας, μετά από μια περίοδο κράτησης στη φυλακή του σωφρονιστηρίου της Κάρα, ο Τσούκερμαν, την πρώτη άνοιξη που πέρασε σε εκείνο το μέρος, τελείωσε τις μέρες του πηδώντας μέσα στο ποτάμι. Αυτό το τέλος είχε η ζωή αυτής της θαυμάσιας μοναδικής ψυχής, που το μόνο που είχε ζητήσει, με πλήρη αυταπάρνηση, ήταν η αλήθεια και μόνο η αλήθεια. Αντίθετα, ο Πίτσκα –ο άλλος συνεργάτης του στο τυπογραφείο της «Ναρόντναγια Βόλια»– σκοτώθηκε καθώς αντιστεκόταν στην αστυνομία τη στιγμή της εφόδου της για έρευνα στο τυπογραφείο (που βρισκόταν στην οδό Σαπέρνυ). Πιο ψηλός από το συνηθισμένο, αδύνατος, με λεπτό λαιμό και μουστάκια που μόλις φαινότουσαν, έδειχνε πολύ νέος, ενώ στην πραγματικότητα δεν ήταν κάτω από εικοσιπέντε χρονών. Προερχόταν από εργατικό περιβάλλον και ήταν από τους ανθρώπους που ήταν μαθημένοι στον μόχθο, σεμνοί μα προικισμένοι με απεριόριστο κουράγιο και η επίγνωση ότι εργαζόταν για την υπόθεση της ελευθερίας, του έδινε την υπεράνθρωπη δύναμη να αντέχει το βάρος ενός αυστηρού περιορισμού. Ο Πίτσκα, ακριβώς όπως ο Τσούκερμαν, ζούσε στο διαμέρισμα του τυπογραφείου, χωρίς να βγαίνει. Κανείς από τους δύο δεν είχε καταγραφεί από την αστυνομία και γι' αυτό, για λόγους ασφαλείας, ήταν υποχρεωμένοι να μένουν τελείως κλεισμένοι.

Απεναντίας, αυτοί που είχαν τον ρόλο των σπιτονοικοκυραίων μπορούσαν να βγαίνουν ελεύθερα. Για παράδειγμα, η Σοφία Ιβάνοβνα είχε έρθει επανειλημμένως σε μας (στον Μορόζωφ κι εμένα) και σε άλλους συντρόφους, όμως προσπαθούσαν και οι δύο να μην επωφελούνται, παρά σπάνια απ' αυτό το δικαίωμα και φαινομενικά κάνανε μια τελείως κανονική ζωή, σαν μια οικογένεια συνηθισμένων δημόσιων υπαλλήλων.

Το πέμπτο μέλος της οικογένειας του τυπογραφείου, η Μ.Β. Γκριάζνοβα, μια κοπέλα γύρω στα 24, από μεσαία αστική οικογένεια, είχε αναλάβει για τον εαυτό της τον ρόλο της υπηρέτριας. Ήταν, να πούμε, ο επίσημος

ρόλος της σε σχέση με το θυρωρείο, γιατί στην πραγματικότητα προτιμούσε να δουλεύει με τα άλλα άτομα στο τυπογραφείο, να περνάει το μελάνι από τους τυπογραφικούς χαρακτήρες, να τοποθετεί τα υγρά ακόμη φύλλα χαρτιού στο πιεστήριο ή να περνάει το ρολό, παρά να ασχολείται με την κουζίνα που, αντίθετα, απεχθανόταν. Ήταν μια κοπέλα με εξαιρετο χαρακτήρα, τίμια και ειλικρινής, όμως νευρασθενική. Διέκρινε κανείς σ' αυτήν ένα μίγμα επίπλαστης σεμνότητας, για την έλλειψη μόρφωσής της και περηφάνιας, χαρακτηριστικής σε αυτούς που στη ζωή τους γνώρισαν αρκετές ταπεινώσεις. Αυτό το κορίτσι μού άφησε μια βαθιά εντύπωση. Υπέφερε και υπέφερε διπλά. Τη στιγμή για την οποία μιλάω, στο διαμέρισμα κατοικούσαμε τρεις γυναίκες – η Σοφία Ιβάνοβνα, η Γκριάζνοβα κι εγώ–, πράγμα που επέτρεπε, χάρις στις κοινές προσπάθειες, να ετοιμάζουμε το φαί σχεδόν χωρίς να το καταλαβαίνουμε και όταν γύρω στις τρεις εμφανιζόταν στο τραπέζι η μεγάλη χάλκινη κατσαρόλα με αχνιστή σούπα από λάχανα ή τίποτα άλλο, όλοι αφήνανε με χαρά τη δουλειά κι ερχόντουσαν να καθίσουν στο τραπέζι. Μερικές φορές, εκτός από τη σούπα, υπήρχε και δεύτερο πιάτο με κρέας, αλλά όχι συχνά. Και καμιά φορά, σε ορισμένες εξαιρετικές περιστάσεις –το τέλος της πετυχημένης εκτύπωσης ενός φύλλου ή η άφιξη κάποιας καλής είδησης από την πόλη– εμφανιζόταν στο κέντρο του τραπέζιου και ένα μπουκαλάκι εγγλέζικης βότκας, πάντα η ίδια, δεν ξέρω γιατί, η γνωστή χωνευτική αγγλική βότκα κι όποιος ήθελε έπινε ένα ποτηράκι. Η συζήτηση στο τραπέζι ήταν πάντα πολύ ζωηρή και συχνά χαρούμενη και θορυβώδης. Παρά την απομόνωση, ο καθένας είχε πάντα κάτι να διηγηθεί και οι ώρες της χαλάρωσης πετάγανε, χωρίς να το καταλαβαίνουμε. Σχεδόν πάντα, ο πρώτος που σηκωνότανε από το τραπέζι για να συνεχίσει τη δουλειά ήταν ο Μπουχ, ο αιώνια σιωπηλός, κι οι άλλοι τον ακολουθούσαν. Ο Μορόζωφ κι εγώ, παρά το ότι ήμασταν ακούσιοι καλεσμένοι, συμμετείχαμε κι εμείς στη δουλειά. Εγώ ήμουν σε θέση να κάνω ακόμα και στοιχειοθεσία γιατί, από την εποχή ακόμη που σπούδαζα στη Ζυρίχη, είχα λάβει μέρος, μαζί με όλη τη γυναικεία ομάδα μας, στην προετοιμασία των πρώτων τευχών του περιοδικού που εξέδιδε ο Π.Α. Λάβρωφ «Βπεριόντ» («Εμπρός»)⁴¹.

41 Για τον Π. Α. Λάβρωφ αναφέρονται λίγα ή τίποτα σ' αυτές τις αναμνήσεις. Προφανώς κατά την εποχή της πιο παλιάς γενιάς, αυτής του Χέρτζεν και του Μπακούνιν, ο Λάβρωφ υπήρξε περισσότερο θεωρητικός παρά άνθρωπος της δράσης και δεν συμμετείχε, παρά περιθωριακά στα πολιτικά κινήματα της Ρωσίας, ενώ το 1870 μεταφέρθηκε στο εξωτερικό. Όμως, τα έργα του και ιδιαίτερα οι «ιστορικές επιστολές» που εκδόθηκαν στη Ρωσία το 1870, ενέπνευσαν τις νεότερες γενιές των επαναστατών διανοουμένων σπρώχνοντάς τους προς την εκπαίδευση, την προπαγάνδα και την πολιτική δουλειά μεταξύ των αγροτών και των εργατών.

ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΕΚΤΕΛΕΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

Την περίοδο για την οποία μιλάω, ετοιμαζόταν το τρίτο νούμερο της «Ναρόντναγια Βόλια», στο οποίο έπρεπε να δημοσιευτεί το πρόγραμμα της Εκτελεστικής Επιτροπής της «Λαϊκής Θέλησης». Μετά το συνέδριο του Λιπέτσκ όπου ξεκαθαρίστηκαν οι βασικές θέσεις, το πρόγραμμα, όπως έχω ήδη πει, συζητιόταν επ' ευκαιρία ορισμένου αριθμού μαζώξεων που γινόντουσαν στο διαμέρισμα του Κβιατκόβσκυ στην Πετρούπολη, του οποίου η σπιτονοικοκυρά δεν ήταν τότε η Ευγενία Φίγκνερ η οποία δεν ήταν μέλος της οργάνωσης, αλλά η Βέρα Φίγκνερ (Φιλίπποβνα). Μετά από αυτές τις μαζώξεις, η Βέρα Φίγκνερ έφυγε για τον Νότο και στη θέση της μπήκε η αδελφή της Ευγενία, που στη συνέχεια συνελήφθη μαζί με τον Κβιατκόβσκυ.

Οι βάσεις του προγράμματος έπρεπε να είναι σύμφωνες με τις θέσεις που είχαν επεξεργαστεί ο Μορόζωφ, ο Μιχαήλωφ και ο Κβιατκόβσκυ στο συνέδριο του Λιπέτσκ και στις τελευταίες μαζώξεις υποβαλλόντουσαν, ας πούμε, σε ένα ξαναδιάβασμα. Στις συζητήσεις συμμετείχαν ο Τιχομίρωφ, ο Κβιατκόβσκυ, ο Μορόζωφ, ο Ζελιάμπωφ, ο Φρολένκο, ο Ζουντέλεβιτς, η Γιακίμοβα, ο Μπαράνικωφ, ο Κολότκεβιτς, ο Σιράγιεφ, η Μ.Ν. Οσάνινα, η Βέρα Φίγκνερ, εγώ και κάνας άλλος, ίσως. Κάθε παράγραφος προκαλούσε συζητήσεις. Οι διαφωνίες εκδηλωνόντουσαν, πάνω απ' όλα, στο πρόβλημα αν ο βασικός σκοπός της Εκτελεστικής Επιτροπής της «Λαϊκής Θέλησης» ήταν η αποσταθεροποίηση της κυβέρνησης μέσω της τρομοκρατικής δράσης των ανταρτών, μέχρις ότου να αναγκαστεί η κυβέρνηση να επιτρέψει στον λαό να εκφράσει ελεύθερα και ανεμπόδιστα τη θέλησή του (τη λαϊκή θέληση) και έτσι να ξαναφτιάξει την πολιτική και οικονομική ζωή που είναι σε τέτοια αναστάτωση, ξεκινώντας από καινούργιες βάσεις δικαιοσύνης, ισότητας και ελευθερίας που έχουν ωριμάσει μέσα στον ίδιο τον λαό ή χρησιμοποιώντας τις ίδιες μορφές δράσης, η οργάνωση θα έπρεπε να στρέφεται πρώτα προς την κατάληψη της εξουσίας μέσω μιας πολιτικής συνωμοσίας, έτσι ώστε να υπαγορεύσει από τα πάνω ένα ευνοϊκό για τον λαό σύνταγμα και, μόνο τότε, να μεταβιβάσει την εξουσία στον ίδιο τον λαό. Η πρώτη διατύπωση, που κατά προσέγγιση παρουσίασα, δεδομένου ότι στηρίζομαι στη μνήμη μου, ήταν αυτή που υιοθετήθηκε στο συνέδριο του Λιπέτσκ. Η δεύτερη υποβλήθηκε στην Πετρούπολη, κυρίως από τον Τιχομίρωφ και την Οσάνινα.

Η ΔΙΑΦΩΝΙΑ ΠΟΥ ΠΡΟΚΑΛΕΣΕ Ο ΤΙΧΟΜΙΡΩΦ ΣΤΟΥΣ ΚΟΛΠΟΥΣ ΤΗΣ ΕΚΤΕΛΕΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

Μετά την έκρηξη της Μόσχας και τη σύλληψη του Κβιατκόβσκυ, ενός από τους εισηγητές του προγράμματος του Λιπέτσκ, καθώς οι επαφές ανάμεσα στα μέλη της οργάνωσης γινόντουσαν πολύ δύσκολες κι έγινε γνωστή και η προδοσία του Γκόλντενμπεργκ και το περιεχόμενο των καταθέσεών του που έκαναν να πέσουν άτομα που μέχρι τότε κινδύνευαν ελάχιστα, ο Τιχομίρωφ σκέφτηκε, αντί να συγκαλέσει γενική συνέλευση, να κοινοποιήσει το πρόγραμμα της Εκτελεστικής Επιτροπής με τη διατύπωση που του έδωσε ο ίδιος από σπίτι σε σπίτι, μεταξύ των διαφόρων μελών και να μαζέψει έτσι το τι ψήφιζε ο καθένας. Πρέπει, επίσης, να ειπωθεί ότι, πολύ λίγο μετά τη σύλληψη του Κβιατκόβσκυ, έγιναν δεκτά καινούργια μέλη, όπως ο Γκριατσέβσκυ, η Ν. Ολομπιανίκοβα (η αδελφή της Οσάνινα), Α.Π. Κόρμπα και άλλοι, που δεν είχαν συμμετάσχει στη συζήτηση του προγράμματος που προηγήθηκε κι έτσι μπορούσαν να μην ξέρουν την αρχική διατύπωση, εκείνης του συνεδρίου του Λιπέτσκ. Πισμένοι από τα γεγονότα, οι σύντροφοι δίνανε την ψήφο τους στον Τιχομίρωφ συχνά και μόνο λόγω εμπιστοσύνης μεταξύ συντρόφων. Ο Μορόζωφ, ο πιο ένθερμος υποστηρικτής του προγράμματος του Λιπέτσκ, ήταν αναγκαστικά σε καραντίνα στο τυπογραφείο και προφανώς δεν μπορούσε να συναντάει τους συντρόφους και να συζητά μαζί τους τόσο άνετα, όπως ο Τιχομίρωφ, πράγμα που οδήγησε στο να πληροφορηθούμε γι' αυτή την ψήφο κατ' οίκον, όταν ήταν τετελεσμένο γεγονός, όταν ήδη ο Τιχομίρωφ είχε συγκεντρώσει την πλειοψηφία των ψήφων για το πρόγραμμά του.

Ο Μορόζωφ κι εγώ θεωρούσαμε, ότι μια τέτοια συλλογή γνωμών ήταν ένα λάθος από τη μεριά του Τιχομίρωφ και ότι από ηθική άποψη αποτελούσε μια αυθαίρετη χειρονομία πλήρη συνεπειών, που μπορούσε να βλάψει τους συντροφικούς δεσμούς στο εσωτερικό της οργάνωσης και να τους αφαιρέσει την απαραίτητη αμοιβαία εμπιστοσύνη. Αυτή, προπαντός, ήταν η πλευρά του προβλήματος που με στενοχώρησε ιδιαίτερα. Έβλεπα να ξεκινά η κατάρρευση στο εσωτερικό του επαναστατικού κινήματος και με αυτή την έννοια έγραψα ένα γράμμα στους συντρόφους, που ελάχιστοι από αυτούς βρήκαν την ευκαιρία να διαβάσουν. Μαζί με τον γιακωβίνικο προσανατολισμό που έδινε ο Τιχομίρωφ στο πρόγραμμα της Εκτελεστικής Επιτροπής, αποκαλυπτόταν στο κείμενο ένα είδος επανεμφάνισης του «νετσαγιεφισμού», ο οποίος από καιρό είχε χάσει κάθε ηθική αξιοπιστία, σαν πολιτικό πρόγραμμα

στον επαναστατικό χώρο κι ο οποίος απειλούσε με ηθική ασφυξία την οργάνωση και όλο το επαναστατικό κίνημα. Στην πραγματικότητα, το επαναστατικό ιδανικό μπορεί να είναι πηγή ζωής, μόνο όταν εμφανίζεται σαν αντίθεση προς οποιασδήποτε μορφής περιορισμού, είτε τσαρικού, είτε γιακωβίνικου, τύπου, δεν έχει σημασία. Μια χούφτα φιλόδοξων μπορεί, προφανώς, να αντικαταστήσει τη βία με μια άλλη βία, μια εξουσία με μια άλλη εξουσία, αλλά ούτε ο λαός ούτε η κοινωνία θα τον ακολουθήσουν συνειδητά. Αντίθετα, μόνο ένα συνειδητό κίνημα μπορεί να θέσει καινούργιες βάσεις. Όλες αυτές οι σκέψεις διατυπώθηκαν αναγκαστικά, όταν το κείμενο του προγράμματος είχε ήδη δοθεί για στοιχειοθεσία. Το να καθυστερήσει η έκδοσή του σήμαινε να καθυστερήσει η έκδοση ολόκληρου του τεύχους και η κανονικότητα της έκδοσης της «*Ναρόντναγια Βόλια*» σήμαινε αυτό που μπορεί να σημαίνει η εμφάνιση της σημαίας στη ναυαρχίδα, για να αναγγείλει ότι είναι έτοιμη για μάχη. Φυσικά, ο Τιχομίρωφ τα είχε λογαριάσει όλα αυτά, πεπεισμένος ότι δεν θα μπορούσε να κάνει κανείς τίποτε άλλο, παρά να υποκύψει μπροστά στο τετελεσμένο γεγονός. Έκανε μόνο ένα λάθος: πράγματι, δεν μπορούσε πια κανείς παρά να αναγνωρίσει το τετελεσμένο γεγονός, αλλά αυτό όχι μόνο αμαύρωσε μία από τις πιο λαμπρές περιόδους του επαναστατικού αγώνα, αλλά επέβαλε και στο μέλλον μια λανθασμένη κατεύθυνση (βλέπε: Οι προπαρασκευαστικές εργασίες του κόμματος της «Λαϊκής Θέλησης», που συγκεντρώθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του '80) και κλόνισε κι από τα μέσα περισσότερο ακόμα και από την προδοσία του Γκόλντενμπεργκ και τα κυβερνητικά προγράμματα, τον αδελφικό πυρήνα των ατόμων που είχαν ενωθεί ελεύθερα γύρω από μια μάχη ζωής και θανάτου. Είναι αλήθεια ότι, λόγω κεκτημένης ταχύτητας, ο κόσμος συνέχισε να ακολουθεί ακούραστα τον βασικό σκοπό που είχε προκαθοριστεί από την αρχή (τη βασιλοκτονία), που όντως πραγματοποιήθηκε την πρώτη Μαρτίου. Όμως, όταν αυτοί που είχαν αποτελέσει την πρώτη Εκτελεστική Επιτροπή είχαν ουσιαστικά εξοντωθεί όλοι –πράγμα που συνέπεσε λίγο πολύ με το τελευταίο αυτό σημαντικό χτύπημα που κατάφερε η οργάνωση–, η δεύτερη Εκτελεστική Επιτροπή δεν κατάφερε να κάνει τίποτα πλέον, μολονότι ο Στεφάνοβιτς, γυρίζοντας το καλοκαίρι του 1881 από το εξωτερικό, κατάφερε να επανασυνδέσει εκείνην την Επιτροπή, με ό,τι απέμενε από τη «Μαύρη Αναδιανομή», παρά το γεγονός ότι από αριθμητική άποψη υπήρχε ακόμα αρκετός σχετικά κόσμος διαθέσιμος.

Ο Μορόζωφ κι εγώ καταγγείλαμε τη στάση του Τιχομίρωφ. Μας υποσχέθηκαν ότι θα συγκαλούσαν μια γενική συνέλευση και για να μην

μπλοκαριστούμε από τις συνθήκες ζωής του τυπογραφείου, νοικιάσαμε βιαστικά με καινούργια διαβατήρια ένα άλλο διαμέρισμα σε μια άλλη συνοικία της πόλης, από την αντίθετη μεριά από αυτή που μέναμε πριν και αποχαιρετήσαμε τους φιλοξενούμενους του τυπογραφείου της οδού Σαπέρνυ, με τους οποίους είχαμε καταφέρει να συνεννοηθούμε τόσο καλά, κατά τις τρεις εβδομάδες που περάσαμε μαζί.

Μεταφερθήκαμε στο καινούργιο διαμέρισμά μας λίγο πριν τα Χριστούγεννα. Με όλους τους συντρόφους που βρισκόντουσαν στην Πετρούπολη, ξαναβρεθήκαμε όλοι μαζί άλλες δύο φορές. Η πρώτη φορά ήταν κατά τον χορό μεταμφιεσμένων της Πρωτοχρονιάς (1880), που οργανώθηκε σε ένα από τα παράνομα διαμερίσματα που νοικιάστηκε μετά τη σύλληψη του Κβιατκόβσκυ. Ήμασταν αρκετοί. Ήταν ο Φρολένκο, ο Κολότκεβιτς, ο Ζελιάμπωφ, ο Αλ. Μιχαήλωφ, ο Μορόζωφ, ο Γκριατσέβσκυ, ο Σιράγιεφ, ο Γιασσάγιεφ (δε θυμάμαι αν ήταν ο Τιχομίρωφ εκείνη την ημέρα), η Τζ. Χέλφμαν, η Περόφσκαγια, η Ολομπιανίκοβα και άλλοι. Όλοι απέφευγαν να υπαινωθούν τα αγχώδη και καυτά προβλήματα που είχαν τεθεί πρόσφατα. Κάναμε αστεία, τραγουδάγαμε, κουβεντιάζαμε.

Μια σκηνή, ιδιαίτερα, παρέμεινε χαραγμένη στη μνήμη μου: η προετοιμασία του ποντς. Πάνω σε ένα στρογγυλό τραπέζι, στο κέντρο του δωματίου, είχαμε βάλει ένα χοντρό πιάτο, γεμάτο με κομμάτια ζάχαρης, με λεμόνια, με μπαχαρικά, που έπλεαν πάνω στο ρούμι και στο κρασί. Όταν βάλανε φωτιά στο ρούμι και σβήσανε τα φώτα, η σκηνή ήταν μαγική. Η φλόγα που έτρεμε, που μια φούντωνε και μια έπεφτε, φώτιζε τα σοβαρά πρόσωπα των ανθρώπων που στεκόντουσαν γύρω. Πάρα πολύ κοντά στη γαβάθα στεκόντουσαν ο Κολότκεβιτς κι ο Ζελιάμπωφ. Ο Μορόζωφ τράβηξε το μαχαίρι του, κάποιος άλλος τον ακολούθησε σε αυτή τη χειρονομία, μετά ένας τρίτος, οι λάμες σχηματίσανε ένα σταυρό πάνω από το υγρό κι αμέσως, υποβληθείσα από μια αυθόρμητη έμπνευση, υψώθηκε η μεγαλοπρεπής μελωδία ενός φημισμένου σέρβικου πατριωτικού τραγουδιού. Το τραγούδι απλωνόταν, συνεχώς μπαίνανε και καινούργιες φωνές και η τρεμάμενη φλόγα ταλαντευόταν, κάνοντας να χορεύουν οι κόκκινες αντανakλάσεις, λες και χαλύβδωνε το σίδερο των λαμών, για τον αγώνα και για τον θάνατο. Όταν το ποντς ήταν έτοιμο, ξανανάψανε τα φώτα και χύσανε στα ποτήρια το βραστό ρόφημα.

Αρχίζε το 1880. Τι υποσχόταν σε αυτούς που ήταν μαζεμένοι εκεί, τι υποσχόταν στη Ρωσία;... Όταν ηγήσανε οι καμπάνες μεσάνυχτα, όλοι βάλανε να πιούνε. Άλλος έσφιγγε το χέρι του διπλανού, άλλος

αντάλασσε αδελφικά αγκαλιάσματα, όλοι προπίνανε στην ελευθερία, στην πατρίδα, όλοι ευχόντουσαν εκείνο να είναι το τελευταίο ποτήρι της περιόδου της σκλαβιάς. Κάποιος πρότεινε μια πνευματιστική συγκέντρωση. Σ' ένα δευτερόλεπτο, ανάμεσα σε γέλια και καγχασιμούς, ετοιμάστηκε ένα πολύ μεγάλο φύλλο χαρτιού, σχεδιάστηκαν σ' αυτό πολύ μεγάλα γράμματα, αναποδογυρίστηκε ένα πιατάκι πάνω στο χαρτί και καθίσαμε γύρω από το τραπέζι. Το πρώτο πνεύμα που καλέστηκε ήταν του αυτοκράτορα Νικολάου του Ι. Ρωτήθηκε τι κατάληξη θα είχε ο γιος του Αλέξανδρος ο 2ος. Το πιατάκι περιπλανήθηκε επί μακρόν, χωρίς ακριβή θέση, μέχρι που στο τέλος ήρθε μια παράξενη απάντηση: «δηλητηρίαση». Η απάντηση τους πάγωσε όλους: φαινόταν απίθανο. Μερικοί από τους παρόντες εκείνο το βράδυ γνωρίζανε ότι ετοιμαζόταν η απόπειρα με δυναμίτιδα στο παλάτι. Επιπλέον, ήταν σε όλους σαφές ότι το δηλητήριο δεν ήταν το είδος που χρησιμοποιούσε η Εκτελεστική Επιτροπή της «Λαϊκής Θέλησης». Η ανεπιτυχής απάντηση πάγωσε την ατμόσφαιρα και σταμάτησαν να προσπαθούν να διαβάσουν το μέλλον. Κάποιος ανέκρουσε ένα καινούργιο τραγούδι ουκρανικό, άλλοι προσπάθησαν να θυμηθούν τη μελωδία μιας πολωνικής επαναστατικής προσευχής, αλλά πάνω σ' εκείνη τη μελωδία τραγουδάγανε αυτούς τους στίχους: «Είδα τη Ρωσία σκλάβα/ μπροστά στην αγία Τράπεζα/ τις αλυσίδες της χτυπούσε/ γονατιστή/ προσευχόταν για τον τσάρο...». Στο τέλος, όλοι μαζί τραγουδήσαμε τη μασσαλιώτιδα. Τραγουδάγαμε γλυκά, με προσοχή, παρόλο που στη Ρωσία συνηθίζουν να υποδέχονται τον καινούργιο χρόνο με χαρά και φωνές.

Έτσι πέρασε η βραδιά. Ήταν ώρα να χωριστούμε και ήταν επικίνδυνο να βγούμε όλοι μαζί. Χωριστήκαμε, λοιπόν, σε ζευγάρια και τριάδες και μερικοί φύγανε μόνοι, για να μην τραβήξουμε την προσοχή του θυρωρού, που κοιμόταν όπως συνήθως λοξά δίπλα στην πύλη.

Μερικές μέρες μετά την Πρωτοχρονιά, συγκεντρωθήκαμε μία ακόμη φορά όλοι, αλλά αυτή τη φορά επρόκειτο για μάζωξη εργασίας.

Μερικοί, που δεν ήταν ακόμη μέλη της οργάνωσης, δεν ήταν (για παράδειγμα, η Τζ. Χέλφμαν και ο Ισάγιεφ). Διαβάστηκε το γράμμα που είχα στείλει από το τυπογραφείο, όπου εκδήλωνα την ανησυχία ότι θα βλέπαμε να κομματιάζεται η ηθική αλληλεγγύη μεταξύ των συντρόφων, αν γινόταν κανόνας ο τρόπος που ενήργησε ο Τιχομίρωφ και, όπως μου αναφέρανε αργότερα, έκανε καλή εντύπωση. Μολονότι το πρόγραμμα είχε ήδη τυπωθεί, η συζήτηση του περιεχομένου του μπήκε στην ημερήσια διάταξη. Χρειαζόταν, επίσης, να εκλεγούν και μερικά

μέλη της διοικητικής επιτροπής. Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων, ο Τιχομίρωφ δεν θέλησε να δώσει σαφή απάντηση στο πρόβλημα του γιακωβινισμού (την κατάκτηση της εξουσίας και τη διεύθυνση εκ των άνω). Ο Μορόζωφ ζήτησε να μπει σε ψηφοφορία η αναγνώριση, σαν βασικού κειμένου του προγράμματος του Λιπέτσκ, εφόσον είχε υιοθετηθεί ελεύθερα και με μυστική ψηφοφορία. Αφού τέθηκε έτσι, προφανώς δεν υπήρχε ελπίδα να λυθεί το πρόβλημα, δεδομένου του τετελεσμένου γεγονότος που αποτελούσε η ψήφος κατ' οίκον που δεχόταν το πρόγραμμα, με τη διατύπωση του Τιχομίρωφ. Όμως, ο Μορόζωφ, που έδινε εξαιρετική σημασία στα ιδανικά του επαναστατικού κινήματος, θεωρούσε καθήκον του το να λειτουργήσει έτσι. Και όταν μια μεγάλη πλειοψηφία μεταξύ των παρόντων αναγνώρισε, με πλήρη συνείδηση, μεγάλο λάθος στη συμπεριφορά του Τιχομίρωφ, αναγνωρίζοντας παρ' όλα αυτά το τετελεσμένο γεγονός, ο Μορόζωφ δήλωσε ότι αισθανόταν απαλλαγμένος από το καθήκον να υπερασπίσει στο κοινό ένα τέτοιο πρόγραμμα. Από μεριάς μου, δήλωσα ότι, από ιδιοσυγκρασία, μπορούσα να λειτουργήσω μόνο ελεύθερα και αφού η Εκτελεστική Επιτροπή είχε εισαγάγει στο πρόγραμμά της ένα ζήτημα (την κατάκτηση της εξουσίας), που ερχόταν σε αντίθεση με τις ίδιες τις βάσεις των πεποιθήσεών μου και είχε καταφύγει σε μεθόδους που αφήνανε ανοιχτή την πόρτα στον δεσποτισμό, πηγή αμοιβαίας δυσπιστίας, επανακτούσα κι εγώ την ελευθερία μου.

Κάποιος –νομίζω, ο Γκρατσιέφσκυ– σίγουρος ότι είχα πάρει αυτή την απόφαση στα ζεστά και έχοντας κατά νου, ότι εγώ κατήγγειλα κυρίως τον έμφυτο κίνδυνο στην αυταρχική μεθοδολογία του Τιχομίρωφ, για να υπογραμμίσει τη συμπάθειά του προς εμένα, με πρότεινε σαν μέλος της διοικητικής επιτροπής. Φυσικά, αρνήθηκα, οπότε ο Τιχομίρωφ πέταξε κακόβουλα: «Έχετε άδικο να αρνιέστε, κανένας δεν σας εξέλεξε ακόμη και κανένας δεν θα σας εκλέξει». Ωστόσο, εκείνη τη φορά και όχι τυχαία, αλλά κατόπιν σκόπιμης επιλογής για να εξυγιάνει θετικά την επιτροπή, εκλέχτηκε σαν μέλος της, για πρώτη φορά, γυναίκα: η Σοφία Περόφσκαγια. Στη δική της ενεργητικότητα οφείλει, κατά μεγάλο μέρος, η ιστορία την ενέργεια της πρώτης Μαρτίου, την οποία πλήρωσε με τη ζωή της.

Στη συνέχεια, δηλαδή μετά τις αρχές του 1880, ο Τιχομίρωφ, μολοντί επίσημα συνέχιζε να αποτελεί μια από τις διευθύνουσες προσωπικότητες της Εκτελεστικής Επιτροπής, απομακρυνόταν όλο και πιο πολύ από τα ζητήματα της οργάνωσης και, μετά την έκρηξη του Φεβρουαρίου,

προσέγγιζε όλο και πιο πολύ προς τις ακτές της νομιμότητας, αφιερώνοντας σχεδόν το σημαντικότερο μέρος του χρόνου του στη νόμιμη συγγραφική δραστηριότητα, γράφοντας σε διάφορα περιοδικά με το όνομα Κόλτσωφ.

Σε γενικές γραμμές, μετά την έκρηξη του Φεβρουαρίου, όλο το 1880 πέρασε χωρίς μεγάλη ενεργοποίηση της οργάνωσης, σε σχέση με την ασκούμενη πίστη ενάντια στο οχυρό της εξουσίας. Η φιλελεύθερη τάση και τα ανοίγματα του Λόρις-Μέλικωφ⁴² για τον τύπο άσκησαν επιρροή πάνω στο επαναστατικό κίνημα. Το κόμμα της Λαϊκής Θέλησης διατήρησε έναν ολόκληρο χρόνο σιωπηρή ανακωχή, χωρίς όμως να αποπλιστεί: οι οβίδες, που κάτω από τη διεύθυνση του Ζελιάμωφ συσσωρεύτηκαν κάτω από μια γέφυρα της Πετρούπολης, δείχνουν ότι οι επαναστάτες, πριν ακόμη από την πρώτη Μαρτίου, είχαν ήδη χάσει την εμπιστοσύνη προς τις υποκριτικές υποσχέσεις του Λόρις-Μέλικωφ. Και πώς θα μπορούσαν να μην χάσουν την εμπιστοσύνη τους; Ο Λόρις-Μέλικωφ δραστηριοποιούταν σε δύο μέτωπα: απ' τη μια μεριά προς την κατεύθυνση του νόμιμου τύπου, όπου άφηνε να αναπτυχθούν κάθε λογής ελπίδες με μια αρκετά, ωστόσο, ασαφή μορφή και από την άλλη προς την κατεύθυνση του επαναστατικού χώρου, στο εσωτερικό του οποίου εισήγαγε έναν αληθινό στρατό από χαφιέδες, διαφθείροντας την κοινωνία και μεταβάλλοντας σε μυστικούς πράκτορες άτομα όλων των χώρων, συμπεριλαμβανομένου του φοιτητικού χώρου. Οι φιλελεύθερες τάσεις του Λόρις-Μελίκοφ δεν κατάφεραν παρά να μειώσουν την επαγρύπνηση των παλιών μελών της Εκτελεστικής Επιτροπής της «Λαϊκής Θέλησης» και μαχητές πολύτιμοι, όπως ο Ζελιάμωφ, διακινδύνευαν παρουσιαζόμενοι σε μαζικές φοιτητικές

---

42 Λόρις-Μέλικωφ (1825-1881): Ρώσος στρατηγός και πολιτικός. Συμμετείχε στον πόλεμο της Κριμαίας και στον ρωσοτουρκικό πόλεμο, όπου διεύθυνε τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στο μέτωπο του Καυκάσου. Τον Απρίλη, μετά την απόπειρα του Σολόβιεφ ενάντια στον Αλέξανδρο τον Β', διορίστηκε, στα πλαίσια της στρατιωτικοποίησης των πολιτικών αρχών και της αντικατάστασης πολλών κυβερνητών από στρατηγούς (τους «στρατηγούς κυβερνήτες»), προσωρινός κυβερνήτης του Χάρκοβο. Διευθύνοντας έναν αποφασιστικό αγώνα κατά των επαναστατικών κινημάτων, ο Λόρις-Μέλικωφ, αντίθετα προς τους άλλους στρατηγούς κυβερνήτες, προσπάθησε να πάρει με το μέρος του το κοινωνικό έρεισμα της αντιπολίτευσης. Μετά την έκρηξη στα Χειμερινά Ανάκτορα (Χαλτούριν, 12 Φεβρουαρίου 1880), διορίστηκε επικεφαλής της Εκτελεστικής Επιτροπής, στα πλαίσια της οποίας ιδιοποιήθηκε γρήγορα εξουσίες, σχεδόν δικτατορικές. Συνεχίζοντας τη λυσσαλέα πάλη του ενάντια στους επαναστάτες, ο Λόρις-Μέλικωφ έκανε πιο ήπια την αστυνομική τρομοκρατία, παίρνοντας έτσι με το μέρος του τα φιλελεύθερα στοιχεία. Επέδωσε στον Αλέξανδρο Β' μια αναφορά, όπου πρότεινε μια σειρά από οικονομικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Οι μεταρρυθμίσεις έγιναν δεκτές από τον Αλέξανδρο τον Β', ο οποίος δολοφονήθηκε προτού μπορέσει να τις κάνει πράξη. Ο Λόρις-Μέλικωφ, μετά τη δολοφονία του τσάρου, παραιτήθηκε.

συνελεύσεις, όπου φυσικά ανακαλυπτόντουσαν από καταδότες. Έτσι, τέλος του 1880-αρχές του 1881, τα πιο δραστήρια μέλη της οργάνωσης κατάφεραν να παρακολουθηθούν και να συλληφθούν το ένα μετά το άλλο, πράγμα που σήμαινε ότι η ενέργεια της πρώτης Μαρτίου ήταν στην πραγματικότητα το κύκνειο άσμα της «μεγάλης» Εκτελεστικής Επιτροπής, όπως μερικοί αποκαλούσαν την Επιτροπή της πρώτης φάσης.

Η ΑΠΩΛΕΙΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ «ΝΑΡΟΝΤΝΑΓΙΑ ΒΟΛΙΑ»

Πάντα σ' εκείνη την εποχή, η οργάνωση υπέστη μια πολύ βαριά απώλεια: στα μέσα Ιανουαρίου, έπεσε το τυπογραφείο της «Ναρόντναγια Βόλια» της μικρής οδού Σαπέρνν, μαζί με όλους όσους απασχολούσε, με τους οποίους ήμασταν μαζί μέχρι πολύ λίγο πριν και με τους οποίους θα μπορούσαμε να χανόμασταν κι εμείς. Η μοίρα όμως μας φείσθηκε.

Ο Ζελιάμπωφ ήταν αυτός που ήρθε στο καινούργιο μας διαμέρισμα, για να μας ειδοποιήσει, ότι το τυπογραφείο είχε καταστραφεί. Το διαμέρισμα βρισκόταν στον πρώτο όροφο και από τα παράθυρα –που βλέπανε στην αυλή– είχα προσέξει την ευλύγιστη κορμοστασιά του Ζελιάμπωφ, που κοίταζε με καχύποπτη επιμονή το σήμα μας. Πλησίασα στο τζάμι για να δω της αμφιβολίες του κι έτσι αυτός ανέβηκε. Ήταν καταφανώς συγκλονισμένος. Λυπηθήκαμε πάρα πολύ, όταν μάθαμε για την τύχη του τυπογραφείου της «Ναρόντναγια Βόλια», για τη σύλληψη όλων και για το ότι ο Πίτσκα είχε αντισταθεί και ήταν νεκρός.

Ο Ζελιάμπωφ, καθώς ερχόταν σ' εμάς, είχε πάρει αρκετές προφυλάξεις, γιατί σκεπτόταν μήπως μας είχανε συλλάβει κι εμάς. Πράγματι, κανείς ακόμη δεν ήξερε τους λόγους της αποκάλυψης του τυπογραφείου. Αλλά εμείς ήμαστε εντάξει.

Μετά την πτώση του τυπογραφείου της «Ναρόντναγια Βόλια», εμείς, δηλαδή ο Ν.Α. Μορόζωφ κι εγώ, αποφασίσαμε να πάμε για λίγο στο εξωτερικό. Ο Μορόζωφ, που είχε πάρει απεριόριστη άδεια από την οργάνωση, είχε την ιδέα να εκθέσει ελεύθερα στο εξωτερικό, τις απόψεις που είχαν γίνει δεκτές στο συνέδριο του Λιπέτσκ. Αυτό έκανε κατόπιν με την προσούρα «Ο τρομοκρατικός αγώνας», όπου βέβαια δεν μιλούσε γι' αυτό που αποκαλούσε εσωτερικό μυστικό της οργάνωσης: την προέλευση της νέας σύνταξης του προγράμματος της «Λαϊκής Θέλησης», δηλαδή για τη διάσπαση που περιέγραψα παραπάνω.

Και εγώ επίσης είχα ανάγκη να φύγω για λίγο. Από άποψη φυσικής κατάστασης είχα μάλλον τα χάλια μου. Πρόσφατα, είχα υποβάλει σε

σκληρή δοκιμασία τα νεφρά μου, κουβαλώντας στο διαμέρισμα του Γιακίμωφ, στον πέμπτο όροφο, μια πολύ βαριά νταμιτζάνα, γεμάτη δεν ξέρω με τι υγρό και μετά απ' αυτό είχα παραμείνει εξαιρετικά εξασθενημένη. Για την επαναστατική δράση πρέπει να είμαστε γεροί, πολύ γεροί. Καταφέραμε να αποκτήσουμε διαβατήριο για το εξωτερικό και να περάσουμε τα σύνορα μόνο τις πρώτες μέρες του Φεβρουαρίου του 1880, την παραμονή της έκρηξης του Φεβρουαρίου στο παλάτι.

Ο Ζελιάμπωφ είχε επιμείνει πολύ να μέναμε και να μην φεύγαμε, αλλά εμείς ήμαστε αποφασισμένοι. Η αναχώρηση ήταν απαραίτητη για πολλούς λόγους και μολονότι υπήρξε δύσκολο να μην ανταποκριθούμε στην αδελφική του έκκληση, έπρεπε να αρνηθούμε.

Αυτή ήταν κι η τελευταία φορά που είδα τον Μπόρις (έτσι λέγαμε τον Ζελιάμπωφ). Όταν ξαναγύρισα στη Ρωσία, στις αρχές του 1881, ο Ζελιάμπωφ είχε ήδη συλληφθεί και λίγο αργότερα εκτελέστηκε (τον Απρίλη).

Χωρίσαμε αδελφικά, σαν σύντροφοι. «Βιαστείτε», μας είπε, «η δουλειά θα γίνει από τη μια μέρα στην άλλη».

Και πράγματι, μόλις είχαμε φτάσει στο Βερολίνο, μας έφτασε η είδηση της έκρηξης στα Χειμερινά Ανάκτορα.

ΧΑΛΤΟΥΡΙΝ

«Απέτυχε, απέτυχε ακόμα μια φορά», αναφωνήσαμε. Αντίθετα, για πρώτη φορά οι ξένες εφημερίδες μιλήσανε με σεβασμό για το ρωσικό επαναστατικό κόμμα –κάποιοι σ' εκείνη την έκρηξη διακρίνανε την ένδειξη μιας εκτεταμένης συνωμοσίας του παλατιού, χωρίς να υποπεύονται πως εκείνη η ενέργεια είχε πραγματοποιηθεί με σχετικά απλό τρόπο. Η υλική και αριθμητική αδυναμία σ' αυτόν τον αγώνα αντισταθμιζόταν από μια απίστευτη αυταπάρηση κι από ένα μεγάλο προσωπικό θάρρος. Ποιος θα μπορούσε να σκεφτεί, ότι θα μπορούσε να βρεθεί ένα άτομο σαν τον Χαλτούριν⁴³, ικανό να αποφασίσει να κοιμάται περισσότερο από ένα μήνα πάνω σ' ένα μαξιλάρι, κάτω από το οποίο

---

43 Ο Σ. Χαλτούριν ήταν ένας απ' τους λίγους εργάτες που δραστηριοποιούνταν στις ομάδες των ναροντικών. Ασχολούνταν συστηματικά με την πολιτική δουλειά και την πολιτική ζύμωση στα εργοστάσια. Υπήρξε, εκτός των άλλων, στα 1878 ένας απ' τους ιδρυτές της Βόρειας Ένωσης των Ρώσων και μετά τη διάλυσή της (ΣτΕ), εξελέχτηκε σ' έναν απ' τους πιο τολμηρούς τρομοκράτες της Ναρόντναγια Βόλια και στις 12 Φεβρουαρίου 1880 ανατίναξε με δυναμίτιδα μερικές αίθουσες των Χειμερινών Ανακτόρων, επεισόδιο που περιγράφεται εδώ.

ήταν κρυμμένη η δυναμίτιδα, ποιος θα μπορούσε να φανταστεί, ότι εκείνος ο άνθρωπος που είχε υποφέρει αυτό το μαρτύριο όλον εκείνον τον καιρό, που είχε αρρωστήσει από τις αναθυμιάσεις, ανεπαίσθητες για τους άλλους, μα που αυτός ανέπνεε τη μια νύχτα μετά την άλλη, ποιος θα μπορούσε να φανταστεί, ότι εκείνος ο άνθρωπος έχοντας μια μέρα βρεθεί μόνος του με τον Αλέξανδρο Β' στο γραφείο του τελευταίου, όπου έπρεπε να επιδιορθώσει κάτι, δεν θα αποφάσιζε να τον σκοτώσει με ένα απλό χτύπημα με σφυρί, χωρίς τον κίνδυνο να ανακαλυφθεί, όπως θα είχε κάνει ένας κοινός δολοφόνος; Ναι, είναι άβυσσος και γεμάτη αντιφάσεις η ανθρώπινη ψυχή. Ενώ θεωρούσε τον Αλέξανδρο τον Β' σαν τον μεγαλύτερο εγκληματία σε σχέση με τον λαό, ο Χαλτούριν αισθανόταν, παράλληλα, γοητευμένος από τις καλές σχέσεις που είχε ο τσάρος με τους εργάτες. Μάλιστα, μια φορά, έχοντας μείνει μόνος στο γραφείο του τσάρου, είχε πάρει μαζί του σαν αναμνηστικό κάποιο μικροπράμα που ήταν πάνω στο τραπέζι και το είχε δείξει σε μερικούς συντρόφους. Όμως, αυτοί επιμένανε τόσο να μην το έχει προπαντός κοντά του, που αυτός πήγε να το ξαναβάλει εκεί απ' όπου το είχε πάρει.

Μάλιστα, μόνο η ζωή είναι σε θέση να επινοεί αντιφάσεις σαν κι αυτές, αυτή η ζωή που δημιουργεί το αναγκαίο και το άχρηστο, το μεγάλο και το ασήμαντο.

ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΤΑΞΙΔΙ ΜΟΥ ΣΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ

Στη Γενεύη, όπου φτάσαμε κι οι δύο, ο Μορόζωφ κι εγώ, ξαναβρήκαμε αυτούς που ζούσανε εκεί, στο τέλος του 1878 και στις αρχές του 1879. Ήταν εκεί ο Σεργκέι Κραβτσίνσκυ, ο Ντραγκομάνωφ, ο Κροπότκιν, η Ζασούλιτς, ο Ντετς, ο Στεφάνοβιτς. Η αποικία (στην πραγματικότητα, αυτή μεταφέρθηκε από τη Γενεύη στο Κλαρένς, όπου αμέσως μεταφερθήκαμε όλοι) ανανεώθηκε λίγο με την άφιξη του εκδότη-συντάκτη του περιοδικού «Ντζέλο», Κ.Μ. Στανιούκοβιτς, που ζούσε εκεί με όλη την οικογένεια, άτομα πολύ συμπαθητικά. Τότε, αυτός δούλευε πάνω σε ένα από τα μεγάλα του μυθιστορήματα, το «Οι δύο αδελφοί», στο οποίο έδινε το περίγραμμα, σε γενικές γραμμές, ενός επαναστάτη προπαγανδιστή.

Κ.Μ. ΣΤΑΝΙΟΥΚΟΒΙΤΣ

Ο Στανιούκοβιτς, ένας άνθρωπος ευαίσθητος, συμπαθητικός, ευφυής και γεμάτος ζωντάνια, στους νόμιμους λογοτεχνικούς κύκλους είχε τη φήμη ενός ανθρώπου ελάχιστα κοινωνικού, ενώ μας συμπεριφέρθηκε πάντα με εξαιρετική ευγένεια και με φιλικό τρόπο. Για παράδειγμα, πρόσφερε στον Κραβτσίνσκυ μια μεταφραστική δουλειά, στην οποία

συμμετείχα με το που έφτασα εκεί. Ξανάπιασα τη μετάφραση του μυθιστορήματος «Σπάρτακος», την οποία είχε αρχίσει αυτός και η οποία δημοσιεύτηκε κατόπιν το 1881, στο «Ντζέλο». Εκείνη την περίοδο, ο Μορόζωφ έγραψε τον «Τρομοκρατικό αγώνα», πέρα από άλλα γραπτά του.

Πηγαίναμε συχνά στου Στανιούκοβιτς, που ήταν ένα άτομο αρκετά φιλόξενο και πολύ ενδιαφέρον. Μας άρεσε πάρα πολύ, επίσης, η συντροφιά της συζύγου, μιας προσωπικότητας ποιητικής και γοητευτικής. Αυτοί αποτελούσαν μια αληθινή και καλή ρωσική οικογένεια, με αδελφικά και φιλόξενα αισθήματα, με παιδιά αξιοθαύμαστα εκπαιδευμένα, που τους περιέβαλλαν σαν ένα ζωντανό χαλί από λουλούδια.

Δεν διέκοψα ποτέ τις σχέσεις που συνάψαμε τότε. Στη συνέχεια, στη Σιβηρία, στο Τομσκ, όπου τον στείλανε μετά την πρώτη Μαρτίου, εξαιτίας των σχέσεων που είχε με τον Τιχομίρωφ, και όπου η οικογένεια τον είχε ακολουθήσει, έμαθα να τον καταλαβαίνω ακόμη καλύτερα. Εκεί, κατά τις μακριές βραδιές του χειμώνα, κάποιες φορές καθόταν και μας περιέγραφε, με ειρωνικό τόνο, τη στάση που υιοθέτησαν ορισμένες προσωπικότητες των γραμμάτων μετά την πρώτη Μαρτίου. Λίγες μέρες πριν από εκείνη την ημερομηνία, είχε φτάσει η ειδοποίηση, ότι θα συνέβαινε κάτι και όλοι ετοιμαζόντουσαν για το επικείμενο πολιτικό γεγονός. Όλες οι εφημερίδες και τα περιοδικά με προοδευτικές τάσεις είχαν συμφωνήσει την κατάλληλη στιγμή να πάρουν το μέρος της ελευθερίας.

Αρκετοί από αυτούς τους ανθρώπους των γραμμάτων, μεταξύ των οποίων και ο Στανιούκοβιτς, είχανε συντάξει εκ των προτέρων το κείμενο μιας έκκλησης. Κι έτσι, συγκεντρωμένοι κοντά στη σύνταξη ενός σημαντικού περιοδικού, οι άνθρωποι των γραμμάτων περιμένανε το γεγονός... Το γεγονός συνέβη και οι άνθρωποι των γραμμάτων υπαναχωρήσανε. Μη βλέποντας να ξεσπάει ο λαϊκός ξεσηκωμός -που, δεν ξέρω γιατί, περιμένανε αυτοί οι μύωπες πολιτικοί- δεν αποφάσισαν κι αυτοί, οι εκφραστές της κοινής γνώμης, να διατυπώσουν με ειρηνικούς όρους εκείνα τα αιτήματα, που μέχρι ελάχιστα νωρίτερα ονειρευόντουσαν: είχανε μάλιστα προβλέψει και τη συγκεκριμενοποίησή τους στην πράξη και στο σχέδιό τους είχαν ήδη προτείνει με ψήφισμα τα μέλη της προσωρινής κυβέρνησης. Και να τους, που ομόφωνα δηλώνανε, ότι θα ήταν εγκληματικό να κατέστρεφαν τις καλύτερες εφημερίδες και τα καλύτερα περιοδικά της χώρας, ότι θα επρόκειτο για παιδική ανωριμότητα και όχι για έκφραση της κοινής γνώμης και αποφάσισαν να

εκφράσουν τη διαμαρτυρία τους με τη σιωπή. Έτσι, με αυτή τη σιωπή, χαϊρέτησαν εκείνο το ένδοξο γεγονός της ρωσικής ιστορίας της εποχής τους.

ΧΑΡΤΜΑΝ ΚΑΙ ΓΚΑΜΠΕΤΑ

Ο Στανιούκοβιτς, με την ευαισθησία του πνεύματος και της καρδιάς που τον διέκρινε, έβλεπε να συσσωρεύονται δυσσιώνες ενδείξεις... Για παράδειγμα, οι παλιοί μας σύντροφοι της Εκτελεστικής Επιτροπής, συγχυσμένοι από την είδηση της σύλληψης του Χάρτμαν⁴⁴, μου στείλανε λεφτά κι ένα γράμμα, όπου με παρακαλούσανε να πάω μέχρι το Παρίσι και να κάνω διαβήματα στη γαλλική κυβέρνηση για να εξασφαλίσω την απελευθέρωση του Χάρτμαν. Πρωθυπουργός στη Γαλλία εκείνη την εποχή ήταν ο περίφημος Γκαμπετά. Δεν μπορούσα, λόγω της κατάστασης της υγείας μου, να αναλάβω προσωπικά αυτό το χρέος και το εμπιστεύτηκα στον Σεργκέι Κραβτσίνσκυ. Αυτός έφυγε για το Παρίσι μαζί με τον μετανάστη Ν. Γιουκόφσκυ και κατάφερε να εξασφαλίσει μια ακρόαση από τον Γκαμπετά, μόνο μετά από πολλές δυσκολίες. Ο Γκαμπετά, στο τέλος, τους δέχτηκε με μεγάλη αγένεια και πολλή ψυχρότητα και τους είπε ότι το έκανε μόνο, εξαιτίας των γαλλικών νόμων και σε καμία περίπτωση λόγω της παραμικρής συμπάθειας προς τους εκπροσώπους ενός επαναστατικού κόμματος. Ο Χάρτμαν θα απελαυνόταν από το γαλλικό έδαφος και θα οδηγούνταν στα πιο κοντινά σύνορα. Κατά συνέπεια, θα κατέληγε στην Αγγλία και όχι, όπως φοβόμασταν, στη Γερμανία. Δεν θέλαμε και τίποτ' άλλο, φυσικά. Όμως, η φύση των σχέσεων στις οποίες ο Γκαμπετά περιορίστηκε με τους εκπροσώπους μας –ο Γκαμπετά που ήδη από τότε εποφθαλιμούσε μια συμμαχία με τη Ρωσία– μας έπεισε για ένα πράγμα: εκείνη η εξέχουσα πολιτική προσωπικότητα, που μπροστά της ήταν ανοιχτά όλα τα χαρτιά του παγκόσμιου παιχνιδιού, ήξερε τι αντίτιμο να παραχωρήσει προς τον φιλελευθερισμό του Λόρις-Μελίκωφ και δεν διέκρινε σ' αυτόν κάποια εγγύηση για μελλοντική νίκη της ελευθερίας στη Ρωσία.

Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΜΟΡΟΖΩΦ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ

Αφού τελείωσε τη συγγραφική δουλειά που είχε αρχίσει στο Κλαρένς, ο Μορόζωφ αποφάσισε να ξαναγυρίσει στη Ρωσία. Ήδη, βρισκόμασταν στον Ιανουάριο του 1881. Χωρίστηκα από τον Μορόζωφ με ένα σφιξίμο στην καρδιά, που όμοιο του δεν είχα ποτέ δοκιμάσει. Ζούσα στη Γενεύη, σ' εκείνον τον οχετό από χαφιέδες και για να μην τραβήξω την προσοχή πάνω του, δεν μπόρεσα ούτε στον σταθμό να τον συνοδέψω.

---

44 Είχε συμμετάσχει στην έκρηξη της 19 Νοεμβρίου στην Μόσχα (σημείωση της Ο. Λ.).

Η ΣΥΛΛΗΨΗ ΤΟΥ Ν.ΜΟΡΟΖΩΦ

Λίγες μέρες μετά την αναχώρηση, πήρα ένα μήνυμα όπου μου ζητούσαν να περάσω από το θέατρο, όπου θα μου φέρνανε ειδήσεις σχετικές με τον Μορόζωφ. Αυτό το μυστικό μ' εξέπληξε και με ανησύχησε: γιατί δεν υπήρχε κάποιο γράμμα που να απευθύνεται σε μένα προσωπικά... Πήγα, λοιπόν, στο θέατρο και παρέμεινα καθισμένη, ανήσυχη, να ακούω αφηρημένα δεν θυμάμαι ποια όπερα. Στο διάλειμμα με πλησίασε ο Μέντελσον, σύντροφος του Βαρσίνσκυ και του Ντλούσκυ και γιος του γνωστού τραπεζίτη. Με τρόπο πολύ μπερδεμένο και αφύσικο μου εξήγησε ότι είχανε φτάσει άσχημα νέα και ότι φαινόταν πως ο Μορόζωφ είχε συλληφθεί, αλλά ότι το πράγμα δεν ήταν ακόμη εντελώς σίγουρο. Κατέρρευσα από την οδύνη. Παραπατώντας, σαν σε όνειρο, κατάφερα, δεν ξέρω πώς, να φτάσω στο σπίτι. Τα κλάματα της μωρούλας, που είχα ξυπνήσει μπαίνοντας πολύ απότομα στο δωμάτιο, με επαναφέρανε στην πραγματικότητα. Την ηρέμησα και της έδωσα να φάει. Μα θα της έδωσα και κάποιο δηλητήριο μαζί με το γάλα μου, αλλά πού θα μπορούσα να της βρω άλλο! Η μωρούλα έκλαψε όλη τη νύχτα κι εγώ την είχα στα χέρια μου, περπατώντας πάνω-κάτω στο δωμάτιο. Το κεφάλι μου ήταν παράξενα βαρύ και άδειο, άδειο.

Η ΠΡΟΤΑΣΗ ΤΟΥ ΣΕΡΓΚΕΙ ΚΡΑΒΤΣΙΝΣΚΥ ΚΑΙ Η ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΟΥ

Γύρω στις οχτώ το πρωί, χτύπησαν την πόρτα μου. Άνοιξα σιωπηλά. Στο κατώφλι, γλωμός σαν πανί, στεκόταν ο Σεργκέι Κραβτσίνσκυ. Προφανώς, είχε έρθει από το Κλαρένς με το πρωινό τρένο. Με την πρώτη ματιά κατάλαβα ότι τα ήξερε όλα: «Άκου, Όλγα, θα πάω εγώ, θα τον βγάλω από 'κει», μου είπε. Διαμαρτυρήθηκα έντονα: «μια απώλεια είναι ήδη αρκετή. Θέλεις να χαθείς κι εσύ; Όχι, θα πάω εγώ. Σαν γυναίκα, θα περάσω πιο εύκολα κι ίσως μπορέσω να κάνω κάτι γι' αυτόν». Ο Σεργκέι ήθελε να με πείσει να μείνω, διαβεβαιώνοντάς με ότι είχε ήδη οργανώσει την αποστολή εκεί κάτω μέσω ενός γνωστού του, ο οποίος θα έκανε ό,τι ήταν δυνατό να γίνει. Αλλά εγώ είχα πάρει την απόφασή μου και ήμουν αμετάπειστη. «Κι η κόρη σου...» μου είπε τότε, σαν τελευταίο επιχείρημα, δείχνοντάς μου το μωρό. «Την κόρη μου, όπως και να 'χει, δεν μπορώ πλέον να τη θρέψω. Θα σας την αφήσω, ωστόσο, σε σένα και τη γυναίκα σου. Κατόπιν, θα αποφασίσουμε πώς και πού να την τακτοποιήσουμε. Ελπίζω ότι θα μπορέσω να ξαναγυρίσω, όσο το δυνατόν πιο σύντομα». Ο Σεργκέι δεν είπε πια τίποτα. Έφυγε

για να ετοιμαστεί κι εγώ τακτοποιήσα γρήγορα τα πράγματα, για να κουβαλήσω το μωρό στο Κλαρένς και να μπορέσω να ετοιμαστώ για να φύγω. Δεν είχα λεφτά για το ταξίδι στη Ρωσία, δεν είχα διαβατήριο κι ήταν παρακινδυνευμένο να χρησιμοποιήσω το παλιό.

Εκείνη την ίδια μέρα, βρήκα ένα άλλο διαβατήριο, από μια Ρωσίδα φοιτήτρια πολύ ευγενική, η οποία μου έδωσε το δικό της και μου ζήτησε να το χρησιμοποιήσω μόνο για το ταξίδι και όχι μέσα στη Ρωσία. Κράτησα τον λόγο μου και παρά τους κινδύνους και τις αντιξοότητες που συνάντησα, το διατήρησα άθικτο και της το ξανάστειλα το 1882, μέσω ενός ατόμου που γνώριζα. Το χρήμα βρέθηκε, χάρις στη βοήθεια του Γκ. Ρομανένκο. Ήταν ένα άτομο μεγαλοφυές και θαυμάσιος σύντροφος, που αγαπούσε πάρα πολύ τον Μορόζωφ κι εμένα. Είχε μεταναστεύσει από την Οδησό, από τότε που ήταν ακόμα φοιτητής της Νομικής. Την ίδια μέρα, κατάφερε να δανειστεί άτοκα, από μια φοιτήτρια πολύ ευκατάστατη, χίλια φράγκα και μου τα έδωσε.

Ήμωνα, λοιπόν, έτοιμη για την αναχώρηση. Τακτοποίησα με προσοχή τα πράγματα της φτωχής κορούλας μου σε μια βαλίτσα χωριστά και κράτησα για μένα μόνο ένα μεταξωτό μαντηλάκι, που συνήθως της έβαζα στο κεφάλι. Εκείνο το μαντηλάκι, καθώς και μια φωτογραφία του Μορόζωφ, τραβηγμένη προτού φύγει, ήταν τα μόνα ίχνη από το παρελθόν που θα μου μένανε.

Έφυγα για το Κλαρένς μόνη με τη μικρή. Την άλλη μέρα, νωρίς το πρωί, ήμουν στον Σεργκέι Κραβτσίνσκυ. Με εξαιρετική λεπτότητα, αυτός είχε ήδη βρει ένα κρεβατάκι για το μωρό και το είχε τακτοποιήσει σε ένα δωμάτιο πολύ φωτεινό και καθαρό. Με πήγε μέσα και με άφησε μόνη. Έμεινα πολλή ώρα πετρωμένη, στη μέση του δωματίου. Η κόρη μου, κουρασμένη, κοιμόταν στην αγκαλιά μου. Το προσωπάκι της, με τα μάγουλα ροζ από τον ύπνο, απέπνεε τη γαλήνη και τη χάρη της νηπιακής ηλικίας. Όταν τελικά αποφάσισα να την ακουμπήσω στο κρεβάτι, άνοιξε τα μεγάλα μάτια της, σοβαρά, ήρεμα, ακόμα νυσταγμένα... Δεν μπορούσα να αντέξω εκείνο το βλέμμα. Από φόβο μην την ξυπνήσω τελείως, δεν τόλμησα να την αγκαλιάσω και βγήκα σιγά-σιγά από το δωμάτιο. Δεν ήξερα, δεν ήθελα να ξέρω ότι ήταν η τελευταία φορά που έβλεπα την κόρη μου. Σκεπτόμουν να γυρίσω, αλλά η μοίρα δεν το επέτρεψε. Δεν το καταλάβαινα. Η καρδιά μου είχε γίνει πέτρα από τον πόνο. Όταν η παραμονή μου στη Ρωσία παρατάθηκε, ο Σεργκέι, που δεν μπόρεσε να έχει άμεση επικοινωνία μέσω αλληλογραφίας με μένα χωρίς προβλήματα, αποφάσισε ο ίδιος για την τύχη της κόρης μου με τον τρόπο

που του φαινόταν καλύτερος. Η περιπλάνηση που χαρακτήριζε τη ζωή του σαν μετανάστη, δεν του επέτρεπε να εγγυηθεί σ' ένα μωρό μια ζωή ήσυχη και σταθερή, δεν είχε από καιρό νέα μου κι αποφάσισε να δεχτεί την πρόταση του Σεργκέι Ποντολίνσκου που, ήδη, από καιρό, ήθελε να πάρει μαζί του τη μικρή και να τη μεγαλώσει μαζί με τα δικά του παιδιά.

ΣΕΡΓΚΕΙ ΠΟΝΤΟΛΙΝΣΚΥ

Ο Σεργκέι Ποντολίνσκου ήταν ένας πιστός φίλος και θαυμαστής του Π. Λαβρόφ. Τον είχα γνωρίσει την εποχή της φοιτητικής μου ζωής στη Ζυρίχη, κατά την περίοδο που του άρεσε πολύ να κάνει μαζί μας βόλτες με τη βάρκα στη λίμνη και να συζητάει μαζί μου, που τότε ήμουν μονάχα ένα δεκαοχτάχρονο κοριτσάκι, ζητήματα της επιστήμης και της φιλοσοφίας. Στη συνέχεια, παντρεύτηκε μια κοπέλα από το Κίεβο. Μετά τη γέννηση του τρίτου τους παιδιού, χωρίσανε και η σύζυγος τού άφησε τη φροντίδα των παιδιών τους. Περνώντας από το Κλαρένς, μαζί με το πιο μικρό από τα τρία, είχε ζητήσει από τον Κραβτσίνσκου να του εμπιστευτεί και την κόρη του. Ο Σεργκέι Κραβτσίνσκου είχε διστάσει λίγο, αλλά μετά δέχτηκε. Τα παιδιά, είναι αλήθεια, μεγαλώνανε χωρίς τη μάνα, όμως ο Ποντολίνσκου ήταν γιατρός, ήταν ένας άνθρωπος γλυκύτατος και είχε τα υλικά μέσα για να τους δώσει μια καλή μόρφωση. Η μωρούλα μου ήταν ήδη έξι μηνών, όταν του την εμπιστεύτηκε ο Σεργκέι Κραβτσίνσκου. Όμως, δεν ήταν προορισμένη να ζήσει πάνω από δύο εβδομάδες στο σπίτι του καινούργιου θετού της πατέρα: μια επιδημία μηνιγγίτιδας, που εκείνη την εποχή μάστιζε τη Νότια Γαλλία και πρόσβαλλε τα παιδιά της περιοχής, πρόσβαλλε και την κόρη μου. Πέθανε ταυτόχρονα με το μικρό του Ποντολίνσκου και θάφτηκε στο νεκροταφείο του Μονπελιέ, όπου ο Ποντολίνσκου διέθετε μια βίλα.

Ο Ποντολίνσκου δεν επιβίωσε για καιρό, ούτε αυτός: το δράμα που είχε ζήσει με τη γυναίκα του, του είχε «κόψει τα πόδια», έπεσε σε μια βαθιά κατάθλιψη και πέθανε λίγο αργότερα στο Παρίσι. Μια δίκη, που κατόπιν έγινε μεταξύ της μάνας του και της συζύγου του, για τον γιο που απέμεινε, έκανε πολύ θόρυβο.

Ναι, είναι παράπτωμα για έναν επαναστάτη να κάνει οικογένεια. Όπως ένας στρατιώτης μέσα στο βεληνεκές των σφαιρών, πρέπει να παραμένει μόνος, είτε είναι άνδρας, είτε είναι γυναίκα. Αλλά, όταν είσαι 20 χρονών ξεχνάς μερικές φορές, ότι η ζωή του επαναστάτη μετριέται σε μέρες και σε ώρες και όχι σε χρόνια.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΒΑΛΣΚΑΓΙΑ

ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γεννήθηκα στη διοικητική περιφέρεια του Χάρκοβο και πήρα το όνομα, του μη αναγνωρισμένου νόμιμα σαν πατέρα μου, του γαιοκτήμονα Σόλτσνεφ. Η μάνα μου ήταν μια χωριάτισσα, δούλα του πατέρα μου. Σπρωγμένος από κάποια οικογενειακά αισθήματα και εκμεταλλευόμενος τις σχέσεις του στο εσωτερικό των ανώτερων κύκλων της διοίκησης, επτά χρόνια περίπου μετά τη γέννησή μου, ο πατέρας μου μας εισήγαγε, τη μάνα μου και μένα, στη μικροαστική τάξη του Χάρκοβο.

Μετά από αυτή την πρωτοβουλία, εγώ καταγράφηκα στα επίσημα έγγραφα σαν «νόθα κόρη μιας αστής του Χάρκοβο και του συνταγματάρχη Σόλτσνεφ». Η ημερομηνία γέννησής μου ποικίλλει, ανάλογα με τα έγγραφα: 1849, για το ένα, 1850 για το άλλο, 1852 για ένα τρίτο. Ποια είναι η αληθινή; Δεν το ξέρω.

Οι πρώτες μου εντυπώσεις από τη ζωή υπήρξαν βάνανυες και ακατανόητες. Μόλις είχα κλείσει τα έξι, όταν έμαθα να διακρίνω τους γαιοκτήμονες από τους χωριάτες, που ήταν σε κατάσταση δουλείας. Έμαθα, ότι οι γαιοκτήμονες μπορούσαν να πουλήσουν τον κόσμο, ότι ο πατέρας μου μπορούσε να πουλήσει τη μάνα μου σε άλλον και μένα σε άλλον, κι έτσι να μας χωρίσει. Αντίθετα, η μάνα μου δεν μπορούσε να πουλήσει τον πατέρα μου. Μια άλλη ανακάλυψη δεν υπήρξε λιγότερο σκληρή για μένα: κάνανε διακρίσεις, μεταξύ νόμιμων παιδιών και νόθων παιδιών. Αυτά τα τελευταία, άσχετα προς τα προσωπικά τους χαρίσματα, προσέλκυαν, κανονικά, την περιφρόνηση και ήταν αντικείμενα πειραγμάτων και ταπεινώσεων. Το σκυλολόι που υπήρχε στο σπίτι, με πείραζε συνέχεια αποκαλώντας με, με το χυδαίο επίθετο που χρησιμοποιούσαν τότε για τα νόθα παιδιά.

Τις μακριές νύχτες του χειμώνα στην εξοχή, πλησίαζα στις μύτες των ποδιών μου τον «κύκλο των κοριτσιών» και κρυμμένη σε μια γωνίτσα, άκουγα τις κοπέλες του σπιτιού καθισμένες στην ανέμη τους και φωτισμένες από τη σόμπα που έκαιγε, να διηγούνται τις θλιβερές τους ιστορίες. Μία από αυτές, διακρίνοντάς με μια μέρα, μου είπε:

«Πρόσεχε, πρόσεχε, μεγαλώνεις και για ατυχία σου είσαι όμορφη... Θα σε πουλήσουν». Νύχτες ολόκληρες βασανίζόμουν από τρομερούς επιάττες, κατά τους οποίους με πουλάγανε.

Δεν θυμάμαι ο πατέρας μου να είχε ποτέ πουλήσει κάποιον από τους δούλους του. Απεναντίας, προτού έρθω εγώ στον κόσμο, αγόρασε ένα νέο διανοούμενο βιολιστή, νόθο γιο ενός κόμη και μιας χωριάτισσας. Αφού τον αγόρασε, τον απελευθέρωσε. Αλλά τότε ήταν ήδη ένας άνθρωπος πια χαμένος, που έπινε σαν μανιακός. Αποφάσισε από μόνος του να μείνει μαζί μας, σαν διαχειριστής ενός από τα κτήματα του πατέρα μου. Η ομοιότητα της κατάστασής μας, μας έφερε κοντά. Αφού έπινε, μου εξιστορούσε τις περιπέτειές του, όταν ακόμη ήμουν κοριτσάκι. Για μένα, η μοίρα του αντιπροσώπευε έναν πραγματικό επικήδειο.

Μ' αυτόν ήταν που έμαθα να διαβάζω και να γράφω. Τα πρώτα βιβλία που έπεσαν στα χέρια μου ήταν οι ποιητικές συλλογές της μικρής μου βιβλιοθήκης: Πούσκιν, Λέρμοντωφ, Πολεγιάεφ. Είχα εντυπωσιαστεί από το «Τραγούδι του αιχμάλωτου Ιροκέζου» του Πολεγιάεφ:

«Όπως η αιωνόβια δρυς

Άφοβος κάτω από τα βέλη

Άφοβος και τολμηρός

Τη μοιραία περίμενα στιγμή

Θα πεθάνω, αλλά θα πεθάνω

Κάνοντας τον αντίπαλό μου να υποκύψει»

Σιγοτραγουδούσα αυτούς του στίχους με μια μουσική που είχα σκεφτεί μόνη μου, τριγυρνώντας μόνη μου στον έρημο παλιό κήπο.

Κατά την παιδική μου ηλικία, η εικόνα των Δεκεμβριστών ήταν σαν μια ηλιαχτίδα, που διαλύει τα σκοτάδια και τις σκιές της κάθε μέρας. Μεταξύ των κοντινών συγγενών του πατέρα μου, υπήρχε ένας νεαρός αξιωματικός, ο πρίγκιπας Βολκόνσκι. Συνδεόταν με τους Δεκεμβριστές; Δεν το ξέρω. Αυτός ήταν που μου έμαθε τον ύμνο των Δεκεμβριστών, σ' αυτή την εκδοχή:

*«Δεν ακούγεται ο θόρυβος της πόλης
Στον πύργο του Νέβα πέφτει η σιωπή
Μόνο του ρολογιού ο δείκτης λάμπει
Αντανακλώντας το φεγγάρι τα μεσάνυχτα
Ένα φτωχό παιδί της ίδιας ηλικίας
Με τα νεαρά δεντράκια τ' ανθισμένα
Με το τραγούδι του κάνει να αντηχεί η απαίσια φυλακή
Και να πάλλεται η θλίψη του στα κύματα
Πατέρα με την αρραβωνιαστικιά μου να 'ρθω πια μην περιμένεις
Σπάσε το γαμήλιο δαχτυλίδι μου
Εδώ, πίσω από τα σιδερένια κάγκελα
Δεν θα γίνω ποτέ ούτε σύζυγος, ούτε πατέρας»*

Τον καταδίωκα με ερωτήσεις, να μου πει ποιο ήταν εκείνο το παιδί πίσω από τα κάγκελα. Μου είπε, ότι υπήρχαν άνθρωποι που αξίζανε, οι οποίοι αγωνιζόντουσαν για να μπει ένα τέλος στην πώληση ανθρώπινων όντων. Σαν απάντηση, ο τσάρος έβαξε αυτόν τον κόσμο στη φυλακή, πίσω από κάγκελα. Μια άλλη ανάμνηση που έχει παραμείνει ξεκάθαρα στη μνήμη μου είναι αυτή ενός κοντινού συγγενή του πατέρα μου, που ήταν κι αυτός πρίγκιπας ή κόμης, δεν θυμάμαι, με το όνομα Μπαγκράτιον, ο οποίος στο σπίτι μας θεωρούνταν τρελός (ίσως ήταν πραγματικά). Οι επισκέψεις του ήταν μυστικές. Θυμάμαι την πρώτη του εμφάνιση. Ζούσαμε στην εξοχή. Χειμώνας, νύχτα, θύελλα. Τα σκυλιά άρχισαν να γαβγίζουν άγρια και οι υπηρέτες βγήκαν βιαστικά στην αυλή με τους δαυλούς αναμμένους. Στο φως των δαυλών φάνηκε να κινείται η ψηλή μορφή ενός άνδρα. Η υπηρέτρια έτρεξε στη μάνα μου ταραγμένη: «Πάρτε το γρήγορα, πάρτε το!». Γρήγορα-γρήγορα, η μάνα μου κατέβασε από τον τοίχο του σαλονιού το πορτραίτο του τσάρου. Στο σαλόνι εμφανίστηκε ένας άντρας ηλικιωμένος, ακόμα γερός, με γκρίζα μαλλιά, ψηλός αλλά κυρτός. Χωρίς να χαιρετήσει κανέναν, εξέτασε τους τοίχους και μετά απευθύνθηκε στον πατέρα μου: «Είναι καλά στο σπίτι σου, Νικόλα, δεν κρέμασες στον τοίχο εκείνην τη βρωμιά». Φάνηκε ιδιαίτερα τρυφερός μαζί μου, με έβαλε να καθίσω στα γόνατά του και

βάλθηκε να μου αναφέρει ένα σωρό πράγματα που δυσκολευόμουν να καταλάβω. Θυμάμαι, ότι κι εκείνος έφερνε απ' έξω-απ' έξω τη συζήτηση, σε εκείνους τους καλούς ανθρώπους που δεν δεχόντουσαν να πουλιούνται οι άνθρωποι σαν κτήνη και που ο τσάρος τους έψαχνε για να τους θάψει ζωντανούς. Εγώ φανταζόμουν τον τσάρο με τα χαρακτηριστικά ενός δράκου των παραμυθιών, σαν κάποιον που καταβρόχθιζε ανθρώπους. Μετά την αναχώρηση του μυστηριώδους επισκέπτη μας, ο πατέρας μου, μου έδωσε εντολή να μην αναφέρω σε κανέναν αυτά που μου είχε πει εκείνος ο θεός.

Τήρησα σχολαστικά εκείνην την εντολή, περήφανη που με θεωρούσε άξια να φυλάζω το μυστικό.

Η απελευθέρωση των δούλων με αναστάτωσε τελείως. Για μεγάλο χρονικό διάστημα, ήμουν σαν μεθυσμένη από τη χαρά μου.

Μεταφερθήκαμε στο Χάρκοβο. Ο πατέρας μου καταπιάστηκε με την εκπαίδευσή μου, σκοπεύοντας να με κάνει «μια δεσποινίδα». Κάλεσε μια γκουβερνάντα Γαλλίδα, ένα δάσκαλο του χορού και της μουσικής και για τα άλλα μαθήματα έναν Πολωνό φοιτητή που είχε εξοριστεί από το Χάρκοβο, επειδή είχε συμμετάσχει σε μια εξέγερση στη χώρα του. Αυτός μου διηγούνταν με επαινετικό τρόπο τον αγώνα των Πολωνών για την ελευθερία. Έκλαιγα, γιατί δεν ήμουν Πολωνέζα και έτσι δεν μπόρεσα να αγωνιστώ κι εγώ για την ελευθερία.

Έντεκα χρονών, με στείλανε στο ιδιωτικό κολλέγιο της κυρίας Στσερμπάτσεβα. Αυτή η γυναίκα, η ιδρύτρια του ινστιτούτου, μια κυρία 60 χρονών με προοδευτικές ιδέες, είχε οργανώσει το κολλέγιο κατά τρόπο αξιοθαύμαστο: οι νέοι δάσκαλοι δεν περιοριζόντουσαν στο να κάνουν μαθήματα, αλλά πολλοί από αυτούς αφιέρωναν τον χρόνο τους στο να καθοδηγούν τη διανοητική μας ανάπτυξη. Ωστόσο, το κολλέγιο αναγκάστηκε να κλείσει πρόωρα, επειδή συγκρούστηκε με την έλλειψη κατανόησης εκ μέρους της «καλής κοινωνίας». Οι γονείς είχαν αναστατωθεί προπαντός από την εισαγωγή της γυμναστικής σε ένα κολλέγιο θηλέων κι ακόμη περισσότερο από το ότι αυτές για την περίπτωση φορούσαν ρούχα αγορίστικα.

Όταν έκλεισε το κολλέγιο, μπήκα, όχι χωρίς συγκρούσεις με τον πατέρα μου, στο λύκειο. Εκεί συνάντησα μια πρώην μαθήτριά ενός καθηγητή του λυκείου της Πολτάβα, του Στρόγεφ, που είχε σταλεί εξορία στον Βορρά. Αυτή με έκανε να γνωρίσω τη λογοτεχνία της δεκαετίας του

’60. Καταβρόχθιζα πυρετωδώς τα περιοδικά «*Ο ρωσικός λόγος*» και «*Ο Σύγχρονος*», τα ποιήματα του Νεκράσωφ και άλλα έργα της ίδιας τάσης.

Συγκέντρωσα μερικούς σπουδαστές του λυκείου και σχηματίσαμε μια ομάδα αυτομόρφωσης, που σύντομα συγχωνεύτηκε με μια άλλη σπουδαστική ομάδα. Το μεγαλύτερο μέρος των δραστηριοτήτων μας το αφιερώσαμε στη μελέτη των κοινωνικών προβλημάτων, ετοιμάζοντας, ωστόσο, και εκθέσεις πάνω στις φυσικές επιστήμες, στην αστρονομία, στη φυσική και σε άλλες επιστήμες. Μεταξύ των μελών της ομάδας, υπήρχε κι ένας σπουδαστής με το όνομα Λ. Γκόλντενμπεργκ, ο οποίος μετανάστευσε κι έγινε διάσημος. Ήμασταν φανατικοί θαυμαστές του Τσερνισέφσκυ, ιδιαίτερα για το μυθιστόρημά του «*Τι να κάνουμε;*» και πολύ περισσότερο για το γυναικείο πρόβλημα.

Εκείνη την περίοδο στο Χάρκοβο μπήκαν σε εφαρμογή νέες δικονομικές διαδικασίες: οι συνεδριάσεις των δικαστηρίων γίνανε δημόσιες. Τα μέλη της ομάδας μας, μετά το τέλος των μαθημάτων, πρόσφεραν εκεί τη συνδρομή τους και μερικές φορές έμεναν μέχρι τα μεσάνυχτα. Βλέπαμε να παρελαύνουν μπροστά στα μάτια μας τα κοινωνικά προβλήματα, ενσαρκωμένα σε σκηνές της πραγματικής ζωής.

Θυμάμαι την εξαιρετική αγόρευση ενός νέου δικαστή, ακριβώς στην αρχή της σταδιοδρομίας του, του Α.Φ. Κόνι. Κατηγορούσε έναν εργολάβο, ότι είχε αμελήσει να κατασκευάσει στηρίγματα για την περίπτωση εργασιών κάτω από την επιφάνεια της γης κι εξαιτίας αυτού χρειάστηκε να βγάλουν πολλούς εργάτες νεκρούς, που είχαν ταφεί εκεί. Μπροστά μας παρελάυνανε επίσης και χωρικοί, που είχαν στερηθεί τη γη τους μετά την απελευθέρωσή τους και τους κατηγορούσαν για εξέγερση και γυναίκες που είχαν σκοτώσει τον σύζυγο, του οποίου δεν άντεχαν άλλο να είναι σκλάβες με τις ευλογίες του νόμου.

Η απελευθέρωση των δούλων προκάλεσε την ανάπτυξη του κινήματος των γυναικών. Η ιδέα της γυναικείας χειραφέτησης διαδόθηκε σαν παλίρροια σ’ όλη την κεντρική Ρωσία και συμπαρέσυρε και μένα.

Εκείνη την εποχή, τελείωνα το λύκειο. Ο πατέρας μου πέθανε αφήνοντάς μου μια γερή περιουσία. Με τη βοήθεια του Κοβάλσκυ (του μελλοντικού μου συζύγου), που είχε διατηρήσει την έδρα της φυσικής στο πανεπιστήμιο του Χάρκοβο, οργάνωσα σε ένα από τα σπίτια που είχα κληρονομήσει, δωρεάν μαθήματα για τις γυναίκες που θέλανε να εισαχθούν στην ανώτερη εκπαίδευση. Ο Κοβάλσκυ έδινε μαθήματα

φυσικής, χημείας και κοσμογραφίας. Ο βοηθός καθηγητή Ε.Μ. Ντελαριού πρόσθεσε τη διδασκαλία των επιστημών της φύσης. Μερικοί φοιτητές (ο Φεσένκο κι ο Ντζινβίνσκυ, για τα ανώτερα μαθηματικά) εξασφάλισαν τα υπόλοιπα. Οι ακροάτριες συρρέανε σε τέτοιο αριθμό, που ήταν δύσκολο να βρεθεί θέση ελεύθερη. Ταυτόχρονα, εγώ προσχώρησα στην εταιρεία καταπολέμησης του αναλφαβητισμού του Χάρκοβο. Ασχολούμενη με τα κυριακάτικα σχολεία, επέλεγα τις πιο προικισμένες εργάτριες και τις προσκαλούσα τις μέρες των γιορτών στο σπίτι μου. Σιγά-σιγά, έστησα και ένα σχολείο για εργάτριες. Τους διάβαζα αποσπάσματα από τους μεγάλους Ρώσους κλασικούς, τους περιέγραφα επεισόδια από την ιστορία, τους μάθαινα να γνωρίζουν τη Γαλλική Επανάσταση και πάνω απ' όλα καθοδηγούσα μια αξιοσημείωτη προπαγάνδα υπέρ των φεμινιστικών ιδεών. Την ίδια εκείνη χρονιά, οργανώθηκε στο σπίτι μου μια ανδρική ομάδα που μελετούσε τα κοινωνικά προβλήματα. Δεν ήταν ακριβώς επαναστατική ομάδα, αλλά «ριζοσπαστικών τάσεων». Μεταξύ αυτών που συμμετείχαν στον κύκλο αυτό, ήταν κι ένας νέος φοιτητής με το όνομα Μ.Μ. Κοβαλέφσκυ. Εκτός από αυτή την ομάδα, οργάνωσα μια αποκλειστικά γυναικεία. Ο Μ.Μ. Κοβαλέφσκυ, που ήξερε καλά τα γαλλικά και είχε πρόσβαση στη βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου, με βοήθησε προμηθευοντάς με μερικά αποσπάσματα παρμένα από γαλλικά έργα, να συντάξω εκθέσεις πάνω στον Φουριέ, στον Σαιν Σιμόν, στον Όουεν και άλλους ουτοπιστές. Ο ίδιος δεν ήταν υποστηρικτής του σοσιαλισμού, θεωρώντας τον απραγματοποίητο.

Ο Κοβάλσκυ γνωρίστηκε με τους δασκάλους των χωριών της διοικητικής περιφέρειας του Χάρκοβο, που ερχόντουσαν σ' εμάς τις μέρες των αργιών. Εμείς τους εφοδιάζαμε με βιβλία και κάναμε μικρές παιδαγωγικές συνεδριάσεις, κατά τις οποίες, άλλωστε, συζητιόνταν συχνά πολιτικά θέματα.

Μια μέρα, κατά τη διάρκεια μιας από αυτές τις μαζώξεις, εμφανίστηκε στο σπίτι μας, μαζί με τον υπασπιστή του, ο συνταγματάρχης της αστυνομίας Κοβαλίνσκυ. Είδε τους απλωμένους πάνω στα τραπέζια γεωγραφικούς χάρτες και τις καρτέλες που αντιπροσώπευαν τη μέθοδο άμεσης διδασκαλίας και μας είπε με ύφος έκπληκτο: «Όλα αυτά είναι πολύ εντάξει, ορίστε μια χρήσιμη εργασία, ούτε εγώ βλέπω τίποτα παράνομο, αλλά πρέπει να εκτελέσω τις εντολές και να διακόψω αυτόν τον τύπο συνεδρίασης. Αν συνεχίσετε, θα είμαι λοιπόν υποχρεωμένος να σας συλλάβω». Αναγκαστικά, έπρεπε να διακόψουμε εκείνες τις μαζώξεις.

Την ίδια πάνω-κάτω περίοδο, το Χάρκοβο ετοιμαζόταν να δεχτεί την επίσκεψη του Υπουργού Παιδείας, Ντ. Τολστόι. Ξεκινήσαμε ένα κίνημα, για να του παραδώσει μια αίτηση, στην οποία θα ζητούσαμε το δικαίωμα εισόδου των γυναικών στο πανεπιστήμιο. Γίνανε πολυάριθμες μαζώξεις και ορίσαμε μια επιτροπή επιφορτισμένη να επεξεργαστεί το κείμενο της αίτησης. Η επιτροπή περιλάμβανε έναν καθηγητή της χημείας, τον Ν.Ν. Μπεκίτωφ, τους νομικούς Στογιάνωφ και Βλαντιμίρωφ, τη ζωγράφο Ιβάνοβνα-Ραέφσκαγια κι εμένα. Ο Τολστόι μας δέχθηκε απρόθυμα και είπε ότι δεν θα δεχόταν ποτέ την πρότασή μας.

Μετά από αυτή την ήττα, έφυγα για την Πετρούπολη, όπου παρακολούθησα τις ανώτερες σπουδές για γυναίκες των Αλαρτσίνσκυ και Τσερνισέφσκυ. Γρήγορα, γνώρισα πολλές γυναίκες της πρωτοπορίας, συγκεντρωμένες γύρω από τις αδελφές Κορνίλωφ. Εκεί, είδα για πρώτη φορά την Σ. Α. Περόφσκαγια, που τότε ήταν μια κοπέλα πολύ μικρή. Σχηματίστηκε ένας μικρός κύκλος, για τη μελέτη των προβλημάτων της πολιτικής οικονομίας, στον οποίο προσχώρησαν η Σ. Περόφσκαγια, η Α. Κορνίλοβα, η Όλγα Σλάισνερ (που κατόπιν έγινε η πρώτη σύζυγος του Νάτανσον), η Βίλμπεργκ κι εγώ. Ταυτόχρονα, φτιάχτηκε μια δεύτερη ομάδα από γυναίκες που αρνιόντουσαν επίμονα να συμμετέχουν σε αντρικές ομάδες, φοβούμενες ότι οι άντρες, πιο προχωρημένοι, θα εμπόδιζαν την αυτόνομη ανάπτυξη των γυναικών. Αυτή η ομάδα περιλάμβανε ξανά τη Σ. Περόφσκαγια, την Α. Κορνίλοβα και μένα. Την ίδια εποχή, μια ομάδα που αργότερα έγινε γνωστή με το όνομα «ομάδα των τσαϊκόφτσι», ασχολιόταν με τη διάδοση σε χαμηλές τιμές έργων, που επιτρεπόντουσαν από τον νόμο, εκπροσωπούσαν όμως μια συγκεκριμένη τάση: «*Η κατάσταση της εργατικής τάξης*» του Φερόφσκυ (το Αλφάβητό του των Κοινωνικών επιστημών δεν είχε βγει ακόμα, τότε), Λασάλ, Βερμορέλ, το «*1848*» του Λουί Μπλαν, τον πρώτο τόμο της «*Ιστορίας της Γαλλικής Επανάστασης*» και άλλα βιβλία αυτού του είδους.

Το διάβασμα αυτών των βιβλίων, η Κομμούνα στη Γαλλία (είμαστε στα 1871), οι απολογίες στη δίκη των «νετσαγέφτσι», όλα αυτά συμβάλλανε στο να προσανατολιστώ προς κάποια επαναστατική τάση.

Η κατάσταση της υγείας μου, όχι πολύ καλή, με ανάγκασε να πάω στον Νότο, στο Χάρκοβο, όπου ξανάρχισα να οργανώνω ομάδες, αλλά οι γιατροί με στείλανε πολύ γρήγορα στην Ελβετία. Στη Ζυρίχη, ήρθα σε επαφή με διάφορες επαναστατικές τάσεις και κυρίως με τον

μπακουνινισμό και τον λαβρισμό⁴⁵. Αισθάνθηκα, ότι με τραβούσαν οι ιδέες του Μπακούνιν. Όταν λίγο-πολύ συνήλθα, ξαναμπήκα στη Ρωσία για «να πάω στον λαό».

Ήμουν αδύναμη, από άποψη φυσικής κατάστασης και δεν μπορούσα να αναλάβω σταθερά τον ρόλο της απλής εργάτριας. Έγινα, λοιπόν, δασκάλα του λαού στη ζώνη του Τσάρκογιε Σέλο, κοντά στο εργοστάσιο του Καλπίνο, όπου δουλεύανε οι νέοι του χωριού Τσάρκαγια Σλαβιάνκα. Οι δραστηριότητές μου, της προπαγάνδας και της διάδοσης παράνομων επαναστατικών κειμένων ανάμεσα στους εργάτες του εργοστασίου, μου κόστισαν το ότι μπήκα κάτω από αστυνομική παρακολούθηση. Ο επιθεωρητής των σχολών του ζέμστβο –Στμέκο– με ειδοποίησε, ότι όπου να ‘ναι θα με συλλαμβάνανε. Έφυγα, για να κρυφτώ στην Πετρούπολη. Εκεί, γνωρίστηκα με μερικούς εργάτες, τους οποίους προμήθευσα με παράνομα γραπτά. Ζώντας λίγο στην Πετρούπολη και λίγο στο Χάρκοβο, πάντα σε μια κατάσταση ημιπαρανομίας, κατάφερα να ξεφύγω της σύλληψης. Κατά τη διαδήλωση που ακολούθησε τη δίκη της Ζασούλιτς, χτυπήθηκα άσχημα από τους χωροφύλακες και ξανάφυγα για το Χάρκοβο, όπου έμεινα στο κρεβάτι σχεδόν ένα χρόνο. Όταν συνήλθα, οργάνωσα δύο ομάδες εργατών μεταλλουργών: την πρώτη στο εργοστάσιο του Μπέσπεργκ, τη δεύτερη στο εργοστάσιο του Ρόλφφ. Ένας νεαρός εργάτης, ο Π. Αντόνωφ, που προσχώρησε στην ομάδα του Μπέσπεργκ, έγινε μετά μέλος του κόμματος της «Λαϊκής Θέλησης» και του κόμματος του Σλούσελμπουργκ. Η Τρίτη ομάδα φτιάχτηκε με νέους που σπούδαζαν. Ο Πρεομπραζένσκυ και ο Ι. Καστσίντσεφ, που ήταν μέλη της, αργότερα την εγκατέλειψαν για να μπουν στον «Σύνδεσμο των εργατών της Νότιας Ρωσίας».

Σ’ αυτές τις ομάδες δούλευα με βάση τη γραμμή του προγράμματος της «Λαϊκής Θέλησης», αλλά χωρίς να προσχωρήσω πραγματικά στο κόμμα, για να διατηρώ την ελευθερία της δράσης μου.

---

45 Λαβρισμός: πήρε το όνομα από τον Πιοτρ Λαβρόβιτς Λαβρόφ (1823-1900). Ο Λαβρόφ εντάχθηκε στο επαναστατικό κίνημα γύρω στο 1862. Συνελήφθη και εξορίστηκε στα Ουράλια Όρη, απ’ όπου απέδρασε και βρέθηκε στο Παρίσι. Έγινε μέλος της Διεθνούς των Εργαζομένων (Α Διεθνής) το 1870 κι ένα χρόνο αργότερα συμμετείχε στα ιστορικά γεγονότα της Κομμούνας του Παρισιού. Τον επόμενο χρόνο, μετακόμισε στη Ζυρίχη κι έγινε ένας από τους αντιπάλους του Μπακούνιν στη Ρωσική «αποικία». Ο Λαβρόφ έτεινε περισσότερο προς τον ρεφορμισμό, παρά την επανάσταση ή τον θεωρούσε τουλάχιστον ωφέλιμο. Ήταν, επίσης, ενάντιος στην ιδεολογία του συνωμοτισμού που εκπροσωπούσε ο Τκάτσεφ. Προσκειμένος στον Δυτικό επιστημονικό σοσιαλισμό, μην παραβλέποντας, ωστόσο, πως η αγροτιά (η Ρωσική, εν προκειμένω) ήταν αναγκαία και οργανικό τμήμα για την επιτυχία της επανάστασης.

Την άνοιξη του 1879, μετά τη δολοφονία του κυβερνήτη Κροπότκιν, αρχίσανε στο Χάρκοβο έρευνες και συλλήψεις. Αναγκάστηκα να το σκάσω και να περάσω οριστικά στην παρανομία. Αφού κρύφτηκα σε διάφορες πόλεις, γύρισα στην Πετρούπολη το φθινόπωρο του 1879, τη στιγμή που η «Ζέμλια ι Βόλια» χωριζόταν σε δύο κομμάτια: τη «Λαϊκή Θέληση» και τη «Μαύρη Αναδιανομή». Τα μέλη της δεύτερης τάσης διατήρησαν την παλιά πλατφόρμα της «Γης και Ελευθερίας». Εντελώς βέβαιη, ότι η σοσιαλιστική επανάσταση μπορούσε να γίνει μόνο από τον λαό και ότι η κεντρικοποιημένη τρομοκρατία δεν μπορούσε παρά να βρει διέξοδο, στην καλύτερη περίπτωση, σε μια συνταγματική μεταρρύθμιση που θα συνέβαλλε στην ενίσχυση της ρωσικής αστικής τάξης, προσχώρησα στη «Μαύρη Αναδιανομή».

Αρχικά, στη «Μαύρη Αναδιανομή» ήταν οι: Γκ. Πλεχάνωφ, Β. Ζασούλιτς, Μ. Ποπόφ, Ι. Στεφάνοβιτς, Λ. Ντετς, Π. Άξελροντ, Ο. Άττερμαν, Ν. Στσεντρίν, Μ. Κρίλοβα Πριχόντκο, Κολόζωφ και Κολόζοβα, Νικολάγιεφ, Γκ. Πρεομπραζένσκυ και άλλα πρώην μέλη της «Γης και Ελευθερίας».

Μετά την ανακάλυψη του πρώτου τυπογραφείου της «Μαύρης Αναδιανομής» και το πέσιμο της πρώτης ομάδας μελών αυτής της οργάνωσης, έφυγα για το Κίεβο μαζί με τον Στσεντρίν, που δεν συμεριζόταν το καινούργιο πρόγραμμα σοσιαλδημοκρατικών τάσεων που είχε επεξεργαστεί ο Άξελροντ για τις νέες ομάδες. Εκεί οργανώσαμε τον «Εργατικό Σύνδεσμο της νότιας Ρωσίας», με βάση το παλιό πρόγραμμα της «Μαύρης Αναδιανομής», βάζοντας στο προσκήνιο την τακτική της οικονομικής τρομοκρατίας.

Στις 22 Οκτωβρίου του 1880, εγώ κι ο Στσεντρίν συλληφθήκαμε στο Κίεβο και παραπεμφθήκαμε σε στρατοδικείο μαζί με άλλα μέρη του «Εργατικού Συνδέσμου της νότιας Ρωσίας», που συλληφθήκανε αργότερα, στα 1881 (Κ. Μπογκομόλετς, Α. Πρεομπραζένσκυ, Ι. Κοσίντσεφ, Μ. Πρίσετκα, Π. Ιβάνωφ, Α. Ντόλερ, Β. Κίζερ, Κ. Κουζνέτσωφ). Για μας προβλεπόταν η ποινή του θανάτου. Η δίκη μας έγινε τον Μάιο του 1881. Δήλωσα ότι δεν αναγνωρίζω την εξουσία του δικαστηρίου, ότι δεν ήθελα να συμμετάσχω στη δίκη, ότι αρνιόμουν τη βοήθεια δικηγόρου και ότι δεν θα έπαιρνα τον λόγο. Καταδικάστηκα σε ισόβια καταναγκαστικά έργα.

Στάλθηκα στο σωφρονιστήριο της Κάρα το 1882. Κατά τη διαδρομή, δραπέτευσα από τη φυλακή μεταγωγών του Ιρκούτσκ, καταφέροντας

να περάσω για φρουρός (η Κ. Μπογκομόλετς απέδρασε μαζί μου, καταφέροντας να περάσει σαν επισκέπτρια). Έμεινα ελεύθερη γύρω στις τρεις εβδομάδες, κατόπιν με ξανασυλλάβανε και καταδικάστηκα να φοράω στα πόδια πέδες. Μετά το τέλος της ανάκρισης που έγινε για την απόδρασή μου, με στείλανε στην Κάρα και μου βγάλανε τις πέδες. Στην Κάρα ήρθα σε σύγκρουση με τη διεύθυνση, σύγκρουση που η διεύθυνση χαρακτήρισε «στάση». Ζήτησε, λοιπόν, από την Πετρούπολη την εξουσιοδότηση να μας στείλει, εμένα και μερικές άλλες «στασιάστριες» (Κ. Μπογκομόλετς, Ε. Ροσίκοβα, Μ. Καβαλέφσκα) στο φρούριο-φυλακή του Ιρκούτσκ, σε πλήρη απομόνωση.

Στις αρχές της άνοιξης του 1884, μεταχθήκαμε στο Ιρκούτσκ. Το φθινόπωρο εκείνης της χρονιάς απέδρασα από το Ιρκούτσκ, φορώντας στολή φρουρού. Αυτή τη φορά έμεινα ελεύθερη σχεδόν ενάμιση μήνα, μετά ξαναπιάστηκα και καταδικάστηκα σε 90 χτυπήματα βέργας. Αρνήθηκα την επίσκεψη των γιατρών, που ήταν επιφορτισμένοι να επιβεβαιώσουν την ικανότητά μου να υποστώ την ποινή και δήλωσα ότι θα την εκτελούσαν μόνο πάνω στο πτώμα μου. Σε εκείνη τη φάση άρχισε στη φυλακή, για άλλους λόγους, μια απεργία πείνας (στην οποία προσχώρησα) που διήρκεσε 16 μέρες. Θεωρώντας ότι ένας θάνατος θα μπορούσε να δώσει κάποια διέξοδο σ' εκείνη την απεργία, που παρατεινόταν χωρίς ελπίδα, έκανα μια απόπειρα αυτοκτονίας. Οι φύλακες την αντιλήφθηκαν εγκαίρως και με έσωσαν από τον απαγχονισμό. Η είδηση αυτής της απόπειρας κυκλοφόρησε στην πόλη. Κυρίες του Ιρκούτσκ πήγανε στον κυβερνήτη Νόσοβιτς και τον πείσανε, με πολλή επιμονή, να κάνει κάποια παραχώρηση. Τα αιτήματά μας ικανοποιήθηκαν κι η απεργία πείνας σταμάτησε.

Την άνοιξη του 1885, ξαναμεταφέρθηκα στην Κάρα. Η ποινή μου αυξήθηκε, αλλά οι σωματικές τιμωρίες στις οποίες είχα καταδικαστεί δεν εκτελέστηκαν.

Το 1888 έφτασε από το Κίεβο ο γενικός κυβερνήτης της Ανατολικής Σιβηρίας, βαρόνος Κορφ. Ποτέ στη φυλακή δεν είχα σηκωθεί με την άφιξη ενός μέλους της διοίκησης και δεν σηκώθηκα ούτε μπροστά σ' αυτόν. Στην εντολή του: «Ορθια!», απάντησα: «Είμαι εδώ γιατί δεν αναγνωρίζω την κυβέρνησή σας και δεν θα σηκωθώ μπροστά σε έναν εκπρόσωπό της». Ο Κορφ, έξαλλος, γαύγισε στους Κοζάκους που τον συνοδεύανε: «Κάντε τη να σηκωθεί με τις ξιφολόγες!». Οι Κοζάκοι διστάζανε, χωρίς να αποφασίζουν να επέμβουν. Ο Κορφ, εκτός εαυτού, έφυγε τρέχοντας από τη φυλακή.

Μερικές μέρες αργότερα, με οδηγήσανε τη νύχτα, κάτω από αηδιαστικές συνθήκες, στο φρούριο-φυλακή του Βερχουντίνσκυ και με βάλανε σε πλήρη απομόνωση.

Οι συντρόφισσες της Κάρα ξεκίνησαν απεργία πείνας με αίτημα, λόγω της περίπτωσης μου, να παυθεί ο διοικητής από τα καθήκοντά του. Το αίτημα δεν πραγματοποιήθηκε. Τότε, η Ν. Σιγκούντα χαστούκισε τον διοικητή Μασιούκωφ, υπολογίζοντας ότι μετά από αυτό δεν θα ήταν δυνατό γι' αυτόν, να παραμείνει στη θέση του. Η Σιγκούντα καταδικάστηκε να υποστεί μια σωματική ποινή. Οδηγούμενη στην εκτέλεση της ποινής, η Σιγκούντα ανακοίνωσε ότι για μας μια τέτοια τιμωρία ισοδυναμούσε με θανατική ποινή. Μετά την εκτέλεση, κατάπνε δηλητήριο και πέθανε αμέσως. Η Μ. Κοβαλέφσκαγια, η Μ. Καλιούναγια και η Ν. Σμιρνίτσκαγια, αποφασίζοντας να κάνουν με τον θάνατό τους αδύνατη κάθε παραπέρα σωματική τιμωρία, αυτοκτονήσανε κι αυτές. Στις αντρικές φυλακές, για τους ίδιους λόγους, αυτοκτονήσανε οι Ι. Καλιούγνυ και Μπομπόχωφ. Ο Γκουέκερ, που δούλευε σε μια ομάδα εξωτερική, αυτοπυροβολήθηκε, αλλά επέζησε.

Αποτέλεσμα αυτών των αυτοκτονιών υπήρξε μια εγκύκλιος που στάλθηκε από την Πετρούπολη στην Κάρα, η οποία απαγόρευε στον διευθυντή της φυλακής να επιβάλλει από εκεί και πέρα σωματικές τιμωρίες στις πολιτικές κρατούμενες και στις κρατούμενες του ποινικού δικαίου.

Στο Βερχουντίνσκυ, έκανα άλλη μια απόπειρα αποδράσης, που αυτή τη φορά απέτυχε και στάλθηκα στη φυλακή του σωφρονιστηρίου του Νερσίνσκυ, στο Γκόρνοι Τσερέντουι. Στη διάρκεια της διαδρομής, έμαθα ότι θα με υποδεχόταν ο πρόσθετος διευθυντής του σωφρονιστηρίου, ο Μπομπρόφσκυ, ο ίδιος που είχε δώσει εντολή να μαστιγωθεί η Σιγκούντα. Με την άφιξή μου στη φυλακή, ρίχτηκα στον Μπομπρόφσκυ με ένα στιλέτο που είχα πάντα μαζί μου, πιστεύοντας ότι θα τον σκότωνα. Οι φύλακες που με περιτριγύριζαν με πιάσανε από τους καρπούς και με αφοπλίσανε.

Ο Μπομπρόφσκυ εκείνη την εποχή ήταν ένας άνθρωπος που πέθαινε από φυματίωση. Επέμεινε να μην κρατήσουν πρακτικά για εκείνην την απόπειρα. Μετά από ενάμιση μήνα, ο Μπομπρόφσκυ πέθανε. Η απόπειρα δεν είχε για μένα παραπέρα συνέπειες.

Με τακτοποίησαν στο Γκόρνοϊ Τσερέντουι, σε ένα κελί που προηγούμενα χρησιμοποιούσαν για νεκροθάλαμο, επειδή ήταν τελείως απομονωμένο από τους άλλους κρατουμένους.

Σύμφωνα με τους νόμους της εποχής, οι ποινές εκείνων που καταδικάζονταν σε καταναγκαστικά έργα σε εργοστάσιο μειώνονταν στην περίπτωση που στελνόντουσαν να δουλέψουν σε ορυχεία: οι εφτά μήνες μετρούσανε για δώδεκα. Μια που είχα σταλθεί σε ορυχείο (αν κι εμείς δεν δουλεύαμε στο βάθος του ορυχείου), μου μετριόντουσαν οι εφτά μήνες για δώδεκα. Κατά την κράτησή μου, έγιναν τέσσερις διακηρύξεις που μειώνανε τις ποινές στους πολιτικούς κρατουμένους και στους κρατουμένους του κοινού δικαίου. Η πρώτη διακήρυξη δεν εφαρμόστηκε σε μένα. Η δεύτερη μετέτρεψε την ισόβια σε είκοσι χρόνια καταναγκαστικά έργα. Όμως, δεδομένου ότι για την απόπειρα απόδρασης είχα εισπράξει μια συμπληρωματική ποινή που συμπεριλαμβανόταν στη συνολική ποινή και η οποία, αν προσθέτονταν στην καταδίκη μου, της αύξανε τη συνολική διάρκεια, η διεύθυνση της φυλακής τα έκανε πραγματικά θάλασσα με τους υπολογισμούς. Ο διευθυντής της φυλακής του Νερσίνσκυ εκείνη την εποχή, ο Τομίλιν, που συμπεριφερόταν πολύ σωστά στους πολιτικούς κρατούμενους, αποφάσισε ότι είχα δικαίωμα εργασίας σε εξωτερική ομάδα. Με βγάλανε από τη φυλακή και με στείλανε στην Καντάγια (έναν από τους τόπους εκτέλεσης των ποινών του Νερσίνσκυ), για να δουλεύω έξω. Στη συνέχεια, με ξαναπήγαν στο Γκόρνοϊ Τσερέντουι κι εκεί επίσης σε εξωτερική ομάδα. Ζώντας έξω από τα τείχη της φυλακής, με αίτηση του υπευθύνου για τη σχολή μαθητείας της φυλακής του Νερσίνσκυ, του Σ.Β. Ντέβελι, με τον οποίο γνωρίστηκα τυχαία, πήρα την άδεια να πηγαίνω στο εργοστάσιο του Νερσίνσκυ για να δίνω επαγγελματικά μαθήματα βιβλιοδεσίας. Εκεί, έκανα γρήγορα σχέσεις και με τη βοήθεια του Ντέβελι οργάνωσα μια δημόσια δωρεάν βιβλιοθήκη, χρησιμοποιώντας ένα απόθεμα από φτηνά λαϊκά βιβλία, που έστειλαν οι εταιρείες καταπολέμησης του αναλφαβητισμού της Μόσχας και της Πετρούπολης, με τις οποίες είχαμε έλθει σε επαφή. Η βιβλιοθήκη έγινε το πολιτιστικό κέντρο του Νερσίνσκυ.

Ο στρατιωτικός γιατρός Μπεκ, που περιόδευε στους Κοζάκους στανίτσι, διέδιδε τα βιβλία του αποθέματός μας σε όλη την περιοχή.

Σιγά-σιγά, γλίστραγα προς την προπαγάνδα και διέδιδα τα σπάνια παράνομα βιβλία που κατάφερα να αποκτήω.

Κατά την εξέγερση των κουλάκων στην Κίνα, τα ρωσικά στρατεύματα μετακινήθηκαν προς τα σύνορα και ένα τάγμα Κοζάκων έφτασε στο εργοστάσιο του Νερσίνσκυ. Εγώ άρχισα να κάνω προπαγάνδα στους στρατιώτες. Οι εφεδρικοί γιατροί, οι αρμόδιοι για το εργοστάσιο είχαν επιταχθεί και έλειπε ιατρικό προσωπικό για τον τοπικό πληθυσμό. Τότε, πρότεινα να δουλέψω εθελοντικά σαν βοηθός στο αναρρωτήριο. Αυτή η δραστηριότητα μού έδωσε την ευκαιρία να επεκτείνω τον κύκλο των επαφών μου.

Ο επικεφαλής του νομού, ο γερο-Σαβίνσκυ, είχε γνωρίσει από παιδί τους «πετραέβτσι», που είχαν σταλεί στο εργοστάσιο του Νερσίνσκυ και είχε μελετήσει μαζί τους διάφορα μαθήματα. Απ' αυτούς είχε αντλήσει ένα μεγάλο σεβασμό προς τους πολιτικούς κρατουμένους. Στον κυβερνήτη, που αγωνιούσε να μάθει μήπως ήταν επικίνδυνο να με αφήσει έτσι στο αναρρωτήριο, απαντούσε: «Η Κοβάλσκαγια δεν άλλαξε απόψεις, όμως εδώ, στο εργοστάσιο του Νερσίνσκυ, οι ιδέες της δεν θα βρουν ευνοϊκό περιβάλλον για να διαδοθούν».

Το 1903 τελείωνε η περίοδος της φυλάκισής μου. Μετά από 23 χρόνια κράτησης, με καταχώρησαν στη διοικητική περιφέρεια της Γιακουτίας.

Υπήρχε ένας νόμος, ή καλύτερα μια διακρατική συμφωνία, με βάση την οποία ένας υπήκοος ξένης χώρας που έβγαινε από τη φυλακή, αφού είχε τελειώσει η περίοδος της κράτησής του, ξαναστέλλονταν στη χώρα προέλευσής του. Μερικά χρόνια πριν, είχα παντρευτεί έναν Πολωνό με αυστριακή υπηκοότητα, το Μ. Μανκόφσκυ, που είχε καταδικαστεί σε ισόβια στη δίκη του πολωνικού κόμματος «Το Προλεταριάτο».

Αυτός έστειλε στην αστυνομική διοίκηση της διοικητικής περιφέρειας μια δήλωση όπου έλεγε ότι, όντας εγώ Αυστριακή υπήκοος λόγω γάμου, έπρεπε να έχω το δικαίωμα να φύγω μαζί του για την Αυστρία. Μετά από μια μακρόχρονη ανταλλαγή επιστολών, σταλθήκαμε και οι δύο στην Αυστρία, χωρίς δικαίωμα να ξαναμπούμε στη Ρωσία.

Στο εξωτερικό, στη Γενεύη, προσχώρησα στο σοσιαλεπαναστατικό κόμμα, αλλά αποχώρησα από εκεί μετά από ένα μήνα, στη διάσκεψη του κόμματος που έγινε στην πόλη Γκουερμάνς, κοντά στη Γενεύη, όντας σε ασυμφωνία με το κόμμα πάνω στο ζήτημα του μάξιμουμ και του μίνιμουμ προγράμματος. Εγώ αναγνώριζα μόνο ένα πρόγραμμα: το μάξιμουμ.

Μερικά άτομα εγκατέλειψαν μαζί μου το κόμμα, για το ίδιο ζήτημα. Μαζί, σχηματίσαμε μια ομάδα που άρχισε να εκδίδει στην αρχή το «Δελτίο Συζήτησης» («Ντισκουσιονάι Λιστόκ»), με σκοπό να αγωνιστούμε για το μαξιμουμ πρόγραμμα. Κατόπιν, βγάλαμε ένα τεύχος της εφημερίδας «Η Κομμούνα». Η ομάδα αυτή αποτελούσε μια από τις πρώτες μαξιμαλιστικές οργανώσεις. Συνδέθηκα και με τις άλλες μαξιμαλιστικές οργανώσεις, που σχηματιζόντουσαν εκείνη την εποχή στη Ρωσία.

Το 1907, η μαξιμαλίστρια Τατιάνα Λεοντίεβα ήρθε από τη Ρωσία, εγκαταστάθηκε σε ένα πολυτελές ξενοδοχείο, στο Ιντερλάκεν και σκότωσε με πιστόλι τον γάλλο υπήκοο Μύλερ, που της είχε υποδειχτεί σαν ο «Ρώσος υπουργός Ντούρνωφ». Δεν ξέρω από πού προερχόταν η λαθεμένη υπόδειξη.

Μετά από καταγγελίες Ρώσων πρακτόρων, η ελβετική κυβέρνηση, θεωρώντας με ως οργανώτρια εκείνης της τρομοκρατικής ενέργειας (στην πραγματικότητα, είχα ακούσει να μιλάνε γι' αυτή μόνο μετά το γεγονός), πήρε μέτρα για να με συλλάβει. Ειδοποιήθηκα εκ των προτέρων και το έσκασα για το Παρίσι. Δύο μήνες μετά την καταδίκη της Λεοντίεβα, πιάστηκα στο Παρίσι από τις διεθνείς υπηρεσίες. Η παρισινή αστυνομία γνωστοποίησε στην ελβετική κυβέρνηση ότι είχα συλληφθεί, ζητώντας να στείλει μια συνοδεία στα σύνορα για να με παραδώσει σ' αυτήν η γαλλική αστυνομία. Η Ελβετία απάντησε ότι, κατά τη διάρκεια της δίκης της Λεοντίεβα, είχε εξακριβωθεί ότι η Κοβάλσκαγια δεν είχε σχέση με το γεγονός και γι' αυτό μπορούσε να αφηθεί ελεύθερη.

Μετά την απελευθέρωσή μου, μαζί με άλλους μαξιμαλιστές, οργάνωσα μια καινούργια ομάδα, που άρχισε να εκδίδει την εφημερίδα «Η Δημοκρατία της εργασίας».

Το 1914 με πέτυχε στη Γαλλία. Ο πόλεμος κηρύχτηκε απρόβλεπτα. Η γαλλική κυβέρνηση βάλθηκε να συλλάβει όλους τους Γερμανούς και Αυστριακούς και να τους στείλει σε στρατόπεδο συγκέντρωσης. Εφόσον είχα πιαστεί στο Παρίσι με αυστριακό διαβατήριο, αναγκάστηκα να περάσω στην παρανομία. Χρειάστηκε στην αρχή να κρυφτώ, πηγαίνοντας από το ένα μέρος στο άλλο και μετά, με τη βοήθεια Γάλλων σοσιαλιστών που γνώριζαν τη ρωσική καταγωγή μου, άλλαξα το όνομά μου από Μανκόφσκαγια (αυτό του δεύτερου συζύγου μου) σε Κοβάλσκαγια, το πραγματικό μου όνομα, κι έτσι ξαναγύρισα στη νομιμότητα.

Στα 1917, μέσω της Αγγλίας και της Νορβηγίας, ξαναμπήκα στη Ρωσία λίγο πριν την επανάσταση του Οκτώβρη. Αρρώστησα. Όταν έγινα καλά, το 1918, άρχισα να δουλεύω στο τμήμα της ιστορίας της επανάστασης των εθνικών Αρχείων. Δούλεψα πέντε χρόνια, σαν επιστημονική συνεργάτιδα. Το 1923 ήρθα να κατοικήσω σταθερά στη Μόσχα, στο σπίτι των βετεράνων της επανάστασης, που είναι αφιερωμένο στον Ίλιτς. Τώρα είμαι μέλος της συντακτικής ομάδας του περιοδικού «*Κάτοργκα ι Τσίλκα*» («Φυλακή και Εξορία»).

Βέρα Ιβάνοβνα Ζασούλιτς (1849 - 1919)

Όταν ο πατέρας της πέθανε πήγε να ζήσει με τους πλούσιους συγγενείς της, την οικογένεια Μίκουλιτς, στο Μπιακόλοβο. Μετά την αποφοίτησή της από το γυμνάσιο το 1866, μετακόμισε στην Αγία Πετρούπολη, όπου εργάστηκε ως υπάλληλος. Εκεί άρχισε να ασχολείται με τη ριζοσπαστική πολιτική και δίδαξε μαθήματα αλφαριθμητισμού στους εργαζόμενους των εργοστασίων. Οι επαφές της με τον Ρώσο επαναστάτη Σεργκέι Νετσάγιεφ οδήγησαν στη σύλληψη και τη φυλάκισή της το 1869. Το 1873, εγκαταστάθηκε στο Κίεβο, όπου προσχώρησε στους Εξεγερμένους του Κιέβου, μια επαναστατική ομάδα αναρχικών οπαδών του Μιχαήλ Μπακούνιν. Τον Ιούλιο του 1877, η Ζασούλιτς μαζί με την Κολένκινα είχαν την πρόθεση να σκοτώσουν τον εισαγγελέα της δίκης των 193, καθώς και κάποιον άλλον εχθρό του ναροντικίστικου κινήματος. Μετά το μαστίγωμα του Μπογκολιούμπωφ (επειδή αρνήθηκε να βγάλει τον σκούφο του μπροστά στον συνταγματάρχη Τρέπωφ) αποφάσισαν αυτός ο δεύτερος που θα χτυπούσαν να είναι ο Τρέπωφ. Στις 24 Ιανουαρίου 1878 η απόπειρα εναντίον του Ζουκόφσκι απέτυχε, αλλά η Ζασούλιτς κατάφερε να πυροβολήσει και να τραυματίσει σοβαρά τον Τρέπωφ. Η δίκη της πήρε τεράστια δημοσιότητα με αποτέλεσμα να αθωωθεί από το σώμα των ενόρκων. Με την ενέργεια της, η Ζασούλιτς έγινε ηρωίδα στα μάτια του ναροντικίστικου κινήματος. Μετά τη δίκη της διέφυγε στην Ελβετία, όπου άρχισε να συνεργάζεται στενά με τον Πλεχάνωφ και μαζί ιδρύσανε την πρώτη μαρξιστική ομάδα «Emancipation of labour (χειραφέτηση εργασίας)» που σκοπό είχε τη δημιουργία ενός προλεταριακού επαναστατικού κόμματος. Εκεί μετέφρασε μια σειρά από έργα του Μαρξ στα ρωσικά, κάτι που συνέβαλε στην ανάπτυξη της μαρξιστικής επιρροής και της δημιουργίας του Ρωσικού Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος (Russian Social Democratic Labour Party), το 1898. Στα μέσα του 1900, μαζί με τους Πλεχάνωφ, Αξελροντ, Μάρτοφ, Προτέσοφ και Λένιν αποτέλεσαν τη νέα γενιά των Ρώσων μαρξιστών/σοσιαλδημοκρατών και όλοι μαζί ίδρυσαν την επαναστατική μαρξιστική εφημερίδα «Iskra», στην οποία υπήρξε συντάκτρια. Λόγω διαφωνιών στο εσωτερικό τους, το RSDLP χωρίστηκε σε δύο παρατάξεις, τους Μπολσεβίκους του Λένιν και τους Μενσεβίκους του Μαρτόφ, με τη Ζασούλιτς να πλαισιώνει τους τελευταίους. Επέστρεψε στη Ρωσία μετά την Επανάσταση του 1905, αλλά το ενδιαφέρον της για

την επαναστατική πολιτική εξασθένησε. Προσχώρησε στην ανεξάρτητη παράταξη «Jedinstvo» του Πλεχάνωφ, στις αρχές του 1914 και ως μέλος της, υποστήριξε τη ρωσική πολεμική προσπάθεια κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, ενώ ήταν αντίθετη με πραξικόπημα των Μπολσεβίκων, το οποίο αποτέλεσε και την ταφοπλακα της ρωσικής επανάστασης στις 25 Φεβρουαρίου (8 Μαρτίου) 1917.

Όλγα Λιουμπάτοβιτς (1854 - 1917)

Κόρη πολιτικού πρόσφυγα από το Μαυροβούνιο. Όταν πήγε στη Ζυρίχη για να σπουδάσει Ιατρική, καθότι στη Ρωσία δεν επιτρεπόταν στις γυναίκες να σπουδάσουν, συναντήθηκε με τη Βέρα Φίγκνερ στους φοιτητικούς κύκλους και συμμετείχε στο Επαναστατικό Σοσιαλιστικό Κίνημα. Το 1875 επέστρεψε στη Ρωσία, όπου προσπάθησε να προπαγανδίσει το σοσιαλισμό στους εργαζόμενους του κλάδου της. Την ίδια χρονιά συνελήφθη στην Τούλα και έζησε στη φυλακή δύο χρόνια, χωρίς να έχει γίνει η δίκη της. Βρέθηκε ένοχη για τη διανομή παράνομων εκδόσεων και ενώ καταδικάστηκε στην αρχή σε εννέα χρόνια σκληρής εργασίας, τελικά εξορίστηκε στη Σιβηρία. Το 1876 δραπέτευσε από τη Σιβηρία και πήγε να κρυφτεί στην Αγία Πετρούπολη, όπου προσχώρησε σε μια από τις ομάδες της οργάνωσης «Γη και Ελευθερία», της οποίας επικεφαλής ήταν οι Σεργκέι Κραβτσίνσκυ και Νικολάι Μορόζωφ. Έζησε για έξι μήνες στη Γενεύη μαζί με μια ομάδα μεταναστών που είχαν καταφέρει να δραπέτευσουν από τις ρωσικές αρχές, μεταξύ των οποίων ήταν και η Βέρα Ζασούλιτς. Τον Οκτώβριο του 1879 η ομάδα «Γη και Ελευθερία» χωρίστηκε στα δύο, και η Λιουμπάτοβιτς προσχώρησε στην πιο ριζοσπαστική, τη «Ναρόντναγια Βόλια». Στη συνεδρίαση της εκτελεστικής επιτροπής της Ναρόντναγια Βόλια, στις 26 Αυγούστου του 1879, αποφασίστηκε ότι η οργάνωση θα πρέπει να προσπαθήσει να δολοφονήσει τον τσάρο Αλέξανδρο II. Η Λιουμπάτοβιτς συμμετείχε σε τρεις ανεπιτυχείς απόπειρες. Το 1880, υπήρξε έντονη διαφωνία στο εσωτερικό του κινήματος σχετικά με τους σκοπούς της τρομοκρατίας. Την ίδια εποχή, αυτή και ο Μορόζωφ αποχώρησαν από τη Ναρόντναγια Βόλια και πήγαν να ζήσουν στη Γενεύη. Λίγο καιρό αργότερα ο Μορόζωφ επέστρεψε στη Ρωσία, προκειμένου να διανείμει τις μπροσούρες που ο ίδιος είχε συντάξει. Εκεί συνελήφθη και φυλακίστηκε. Η Λιουμπάτοβιτς αφότου γέννησε, αποφάσισε να επιστρέψει στη Ρωσία προκειμένου να βοηθήσει τον Μορόζωφ να δραπέτευσει. Τελικά συνελήφθη και φυλακίστηκε στη Σιβηρία, τον Νοέμβριο του 1882. Αφέθηκε ελεύθερη

μετά την επανάσταση του 1905, ως μέρος μιας πολιτικής αμνηστίας. Μετά την επιστροφή της στην Αγία Πετρούπολη έγραψε τα απομνημονεύματά της.

Ελισάβετ Κοβάλσκαγια (1849/1851 - 1943)

Ήταν η νόθα κόρη ενός πλούσιου γαιοκτήμονα, ο οποίος όταν πέθανε, της άφησε μεγάλη περιουσία. Ήταν εμπνευσμένη από το γυναικείο κίνημα της δεκαετίας του 1860 για αυτό είχε φεμινιστικές και σοσιαλιστικές απόψεις. Εντυπωσιασμένη από το έργο του Robert Owen, χρησιμοποίησε ένα από τα σπίτια που κληρονόμησε ως κολλέγιο για νέες γυναίκες που ήθελαν να εκπαιδευτούν. Το 1869, συνάντησε τη Σοφία Περόφσκαγια και άρχισε να συμμετέχει στην ομάδα *Ζέμλια ι Βόλια* (Γη και Ελευθερία). Όταν η ομάδα διασπάστηκε το 1879, η Κοβάλσκαγια προσχώρησε στη Μαύρη Αναδιανομή, όπου καταδίκασε την τρομοκρατία και άρχισε να κάνει σοσιαλιστική προπαγάνδα σε εργάτες και αγρότες. Το 1880 μαζί με τον Νικολάι Στσεντρίν, πήρε μέρος στην οργάνωση της Ένωσης Εργαζομένων της Νότιας Ρωσίας στο Κίεβο. Συνελήφθη και φυλακίστηκε το 1881, κατηγορούμενη ότι είναι μέλος παράνομης οργάνωσης. Κατά τη διάρκεια των 23 χρόνων που υπήρξε φυλακισμένη, έκανε πολλές απεργίες πείνας και δύο ανεπιτυχείς απόπειρες απόδρασης. Το 1903 αποφυλακίζεται και πάει στη Γενεύη, όπου και μπαίνει στο Σοσιαλιστικό Επαναστατικό Κόμμα. Από το 1903-1917 ήταν εξόριστη στην Ελβετία και τη Γαλλία με έντονη παρουσία σε εκδόσεις εφημερίδων και μπροσούρων.

